

ЗМІСТ:

Присвята Іванови Франкови	257
МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: Сорок-літній подвиг	258
ОЛ. КОЛЕССА: Наукова діяльність Івана Франка	260
М. ВОРОНИЙ: Іванови Франкови (поезія)	268
М. ЄВШАН: Літературна творчість Івана Франка.	269
ПЕТРО СТАХ: Чайка (вірш) ..	291
РОСТ. ЗАКЛИНСЬКИЙ: Іван Франко як публіцист	293
О. ОЛЕСЬ: На свій шлях. Етюд	317
М. ГРУШЕВСЬКИЙ: Після балканської війни	321
В. О'КОННОР - ВІЛІНСЬКА: У председателя (сцена на одну дію)	333
О. ОЛЕСЬ: Італійська ніч підкралась (вірш)	343
НИЧИЙ: Скарга	344
С. ТОБІЛЕВИЧ: Житє Івана Тобілевича (Карпенка-Карого) ..	375
МИКОЛА ЗАЛІЗНЯК: З новітньої літератури про національне питання	388
ГР. ЧУПРИНКА: Рондо	399
ЮР. СІРИЙ: Август Бебель ..	400
М. ЄВШАН: З приводу другого всеукраїнського зїзду студентства	401
ГРАЦІЯ ДЕЛЕДДА: Лихим шляхом (далі) ..	410
Я. КРАЄВИЙ: Другий всеросійський зїзд кооперативний у Києві	438
М. ДАНЬКО: Другий акт балканської трагедії	443
Бібліографія	451
Нові книжки	461
Зміст LXIII тому.	
Зміст X кн. ЛНВ.	
Оголошення.	

Від адміністрації. Просимо о відновлені редплати на четвертий квартал, згл. о вирівні залеглої передплати за другий піврік. — Н адреса адміністрації: Львів, ул. св. Софії ч. IX. книжка запізнала ся через затримане границі.

1913.

РІЧНИК XVI.

ТОМ LXIII.

КНИЖКА IX.

ЗА ВЕРЕСЕНЬ.

ЛІТЕРАТУРНО- НАУКОВИЙ ВІСТНИК

КИЇВ.

Original from

Друкарня 1-ої Київської друкарської спілки, Київ,
Трьохсвятительська 5. Телеф. 1069.

КНИГАРНЯ Наук. Тов. ім. Шевченка

у Львові Ринок ч. 10,

має на складі всі українські видання, висилає всякі книжки
на всяких мовах скоро і точно.

ІЛЮСТРОВАННИЙ КАТАЛЬОГ

видань Видавничої Спільноти, 1913, висилає на бажань за призначенням
марки на 15 сот. (5 сот. на порто і 10 сот. на „Рідну Школу“)

Книгарня Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові.

Н О В И Н И.

АРТУР ШНІЦЛЕР: ЛІТЕРАТУРА Ціна 40 сот.

ОСТАННІ МАСКИ Ціна 30 сот.

Видання Товариства прихильників укр. літ., науки і штуки.
- - продається в Книгарні Наук. Тов. імені Шевченка. - -

Н О В И Н А.

ДР. ІВАН ФРАНКО: ДАНТЕ АЛІГІЕРІ,
характеристика середних віків. Життя поета і вибір з його поезій.
Київ 1913.

Накладом Тов. прихильників української літератури, науки і штуки.
Ст. 246. 8°. Ціна 2:50 К., в оправі 3 К.

Склад в Книгарні Наукового Тов. ім. Шевченка.

Н О В И Н А.

ІВАН ФРАНКО: ПРИГОДИ ДОН КІХОТА.

Третє поправлене видання.

Накладом Укр.-руської Видавничої Спільноти. Ст. VI+151. 8° Ціна 1 К.

Склад в Книгарні Наукового Тов. ім. Шевченка.

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ.

ТІНЬ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ.

ОПОВІДАННЯ.

(ЗМІСТ: Тіні забутих предків. Сон. Лист. Подарунок на іменини. Хвала життю. Коні
не винні. Що написано в книгу життя).

Original from

Digitized by Google

Укр.-руської Видавничої Спільноти. Ціна 1 К. 80 сот.

Склад в Книгарні Наукового Тов. ім. Шевченка

Іванови Франкови

в сороколітє його літературної діяльності

в глибокім поважанню

присвячує сю книжку

редакція

„Літературно-Наукового Вістника“.

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

Сороклітній подвиг.

В сорокліте великого подвигу, відданого народови, краєви, нації — честь і поклін!

Великій силі, невмирущій і непобідимій, як стихія, не стриманій перешкодами, незломаній ударами, незв'язаній прикростями і розчаруваннями, болями й нещастями життя.

Великому духови, повному скарбів мисли і чуття, блискучому многогранному, відшліфованому на точилі вселюдської культури, що переломлював в собі все горе і муки, поривання і надії рідного життя.

Великому трудови, неустанному, кипучому, внутрішньою силою переповненому, широкому і різнородному без міри, як розбужене жите приспаного народу, котрому служив.

По слову апостола він спішив віддати на будову його все що могло знайтись у його під рукою: чисте золото наукової мисли, дороге камінне натхнення, і камінь і дерево і тростину праці—навіть механічної, чорноробочої, невдячної, котрої не цурався також, не вважав для себе занадто низькою і непочесною, коли справа йшла про потреби рідного життя.

Повний почуття обов'язку, тяжкого, гіркого, що вів його тернистими шляхами через хащі і заросли вікового перелогу приспаного народного життя, він спішив окупити своєю працею і смілим пожертвуванням те, що занедбане і утрачене було легкодушністю і пасивністю попередників.

Вдивлений в будуччину, він поривав за собою сучасників. Тугу свого особистого життя ропускав в горі народу, накликаючи до солідарности жертв і страждань. І пісня його, повна безвихідного суму в сфері особистих почувань, звучала як похідний марш, як воєнний клич, коли він звертав ся до свого народу.

Все життя його і вся творчість були культом громадського і народнього подвигу. В таємних сховках душі, в темних заглибинах минушини, на картах історії нашого життя шукав він запонадливо того, що могло б підняти в громадянстві нашім самопочуте, настрій, енергію, потяг до труду і подвигу і віру в його успіх.

Довгим рядом в його творах поетичних і наукових проходять постати подвижників праці, героїв громадського обов'язку, зворушуючи читача, вдаряючи в созвучні струни його душі, підіймаючи його настрій моральний і громадську енергію.

Але кінець кінцем для сучасного українського громадянина в сучасних обставинах трудно знайти сильніший приклад, яскравішу постать, як самого сороклітнього подвижника. Сам він — се найцінніший, найвеличнійший твір сеї кипучої, безмірно багатой сороклітньої творчости.

Всім малодушним, всім маловірним він міг би сказати: „А я?! чи тяжкі обставини, чи гірка історична спадщина, чи задушлива суспільна атмосфера сучасна перешкодили мені робити мою роботу, живе діло відродження? Чи зможуть супротивні сили згасити огонь в душі людини, раз розпалений ясно?“.

Воно горіло і горить — се полум'я труду і подвигу, тепер як і сорок літ тому. І ніякі сили не годні загасити його.

ОЛЕКСАНДЕР КОЛЕССА.

Наукова діяльність Івана Франка.

Письменська творчість І. Франка, усі її категорії впливають із того самого джерела його психіки, якої основні елементи треба брати і прояснювати як цілість. Не можна її краяти на куски, не можна відділювати поета від повістяря, беллетриста від ученого, літературного критика і публіциста від історика літератури і фольклориста,—бо всюди, в усіх родах його творчості і громадянської діяльності проявляються ті самі головні пружини й розгінні сили його психічної динаміки.

Перша така пружина—се непереможне бажання бути перед усім цілим, повним, просвіченим, живим і діяльним чоловіком, звязаним всіми нервами із сучасним життям свого народу, його потребами й задачами, змаганнями й стремліннями. З сего основного бажання пливе його запал до науки, до знання, до розуміння здобутків вселюдського духа і загально-людської культури, щоби перенести їх до свого рідного краю, зацепити серед рідного народу. Се бажання формується у нього в стрійну ідеологію суспільно-громадянської служби, у могутнє, як категоричний імператив, безглядне і постійне стремління, якого висловом є отся апострофа до „розума-бистроума“:

Порви пута віковії
Що скували думку людську!
Двигни з п'їтьми люд робучий,
Розхитай в нїм ясні думи,
Розрости бажаннє волї,
Виплекай братерську згоду,
Поеднай велику силу,
Щоби разом дружно стала,
Щастя волї добувала!

Сей категоричний імператив гремить у „Каменярях“ і каже хочби ціною власного життя ломати скалу, що лягла на шляху до кращої будучности рідного народу, до ідеалів „освіти, свободи, широкого індивідуального та громадського розвитку“ [Ювілейна промова Франка 30 жовтня 1898].

Сей внутрішній могутній розказ стати на громадянську службу у свого народу, даліше перешкоди, які знаходив він з боку своєї невідготовленої суспільности та гніт з боку оборонців старого суспільного устрою, лиш зміцнювали та підбадьорювали вродженого йому бунтарського, свободолюбного духа-революціонера.

Громадянська ідеологія Франка знаходить трівку підпору в його критичнім умі скріпленім наукою і бореться із другою групою складових сил його душі,—із творчою спроможністю, із чуттем і уявою поета, із бажанням індивідуального самовислову.

Де автор зумів злити обі ті сили в оден відруховий по́кид, сконцентрувати їх, як сочка промінне сонця,—там вродили ся такі могутні суцільні твори, як „Каменярі“, „Мойсей“ і н. Вони горять і запалюють.

Де Франко поборов в собі суспільного ідеоло́га і дав голос поетови, людині,—там вийшли одноцільні, повні глибокої туги і ніжності та мистецького хисту строфи „Зівялого листа“.

Де-ж автор не вспів ані одоліти зовсім ідеоло́га і ученого критика, ані помирити його з поетом, справити до спільної мети—там бачимо у нього внутрішнє роздвоєння, холод і приниження поетичного лету.

Франко ідеоло́г і критик та учений шкодить часто Франкови поетови—піддаючи йому логічні поняття та публіцистично сформовану тенденцію замість поетичних образів і вибухів чуття. Франко артист, поет, творець, помагає йому, як критикови й історикови літератури, вводячи його безпосередно до психічної роботи поета, скріплюючи його інвенцію та даючи йому плястичність вислову. Літературна критика стає таким способом під його пером творчою наукою, або науковою творчістю.

В сформованню відносин тих двох головних динамічних ґруп психіки Франка—лежить і ключ до зрозуміння його цілої письменської діяльності.

Таке розуміння і сформовання основних підойм творчости Франка улекшує нам він сам у своїх автобіографічних замітках та в своїй ювілейній промові з 1898 р.

„Головну вагу“,—каже він у сій промові—„клав я завсїгди на здобування загально-людських прав, бо знав, що народ здобуваючи собі загально-людські права тим самим здобуває собі і національні права.

І сам я в усій своїй діяльності бажав бути не поетом, не вченим, не публіцистом, а поперед усього чоловіком. Мені закидували, що я розстрілюю свою діяльність, перескакую від одного заняття до иньшого. Се було власне впливом мойого бажання, бути чоловіком, освіченим чоловіком, не лишити ся чужим у жаднім таким питанню, що складає зміст людського життя.

А пізнавши що небудь я бажав, і всіх сил докладав довести й иньших до того, щоби зацікавили ся тим і розуміли се. Кидати ся на різні поля спонукувала мене моя вдача, те горяче бажання обняти цілий круг людських інтересів.

Може бути, що сей брак концентрації зашкодив мені яко письменникови, але у нас довше будуть потрібні такі, як я, щоби розбуджували інтерес до духового життя і громадили матеріал обтесаний бодай з грубшого. Фундаменти все так будують ся; а тільки на таких фун-

даментях, на таких стінах може з часом здвигнути ся пишне, сміле склепінне“.

Отсе горяче бажання бути повним, цілим чоловіком, із усіми людськими поривами, терпіннями й радощами, зусиллями і надіями, чоловіком, що бореть ся в імя етичних ідеалів—дзвенить мов провідна мелодія в усіх його творах, скристалізувало ся в його поезії:

Лиш хто любить, терпить
В кім кров живо кіпить,
В кім надія ще лїк,
Кого бій ще манить,
А добро веселить
Той цілий чоловік.
Тож сли всю жизни путь
Чоловіком цілим
Не прийдеш тобі бути
Будь хоч хвилечку ним.

Таким освіченим чоловіком був Франко не лиш хвилечку, але в усіх фазах свого життя.

Звідси пливе се, що він скромно називає недостатчею концентрації, а що властиво треба назвати широкою скалею духових спроможностей та інтересів—широким європейським кругозором, свого роду універсалізмом.

На сей широкий шлях європейської культури, літератури і науки впровадив Франка перед усім вроджений йому неспокійний, цікавий, глибокий дух Фавста,—постійне, сильне бажання жити ся із дерева знання, немов його Каїн до раю, заглянути через мур тяжких злиднів до країни, що купала ся в промінню людської просвіти. Близчу дорогу до сеї овіяної чарами країни вказує йому Драгоманов. Признає се Франко у присвяті свого перекладу Фавста:

Тобі сей труд; таж смілим словом ти
Розбив круг нас невіжости границі
На світло вивів нас із темноти,
На волю вивів з мертвоти темниці.

Вказав нам путь, куда іти,
Як піт і кров до людскости скарбниці
До поступу будови докладати:
Добра собі в добрі усіх шукати.

В отій молодечій присвяті перекладу Гетового Фавста, що мав такий великий вплив на Франкову психіку, зазначено ясно сю суспільну ідеологію, яка вела його через жите: шукати свого добра в добрі і щастю суспільности. Ся суспільна ідеологія зростає у нього опісля в ідеологію національну, якої вершком є „Мойсей“.

Стремління до означеної вище мети велить йому познайомлювати ся

з ходом європейської думки, щоби присвоїти своїй суспільности здобутки людського духа.

Позитивізм філософії Комта і Спенсера, еволюціонізм в природознавчих дослідках Дарвіна та Гекля, суспільні теорії російських, французьких та німецьких соціологів, завершені Ляссалем і Марксом, мали великий вплив на формацію його світогляду й ідеології, яку він старався пристроїти до потреб свого народу.

Всестороннє знання європейської літературної критики та історії літератури від Боальо і Лессінга до Тена, Гійо, Ламетра, Брінетієра та Геннекена, від Геттнера до Брандеса, від Белінського і Добролюбова до Веселовського, Пипіна, Михайловського, і н. іде у нього в парі із незвичайно багатим знанням європейських та орієнтальних літератур, яких деякі кращі вицвіти присвоїв нашому письменству у мистецьких перекладах:—усе те дає йому трівкі підвалини під його самостійну творчу працю беллетристичну, особливо ж під його дослід з обсягу літературної критики та історії літератури.

Свої теоретичні погляди на задачі літературної критики сформував він у двох студіях: „З секретів поетичної творчости“ („Л.-Н. В.“ 1898) і „Теорія і розвій історії літератури“ („Записки“, LXXXVII. 1909).

В першій із тих студій старається він стати на становиску наукової критики естетично-психологічної зближеної до естопсихології Геннекена, бажаючи виключити із строго психо-естетичних дослідів всяку самовільність залежну від індивідуального смаку з одного, а догматизму з другого боку.

Свій теорії не все міг він остати ся вірним—бо мусів іти за покликом тої основної могутньої сили, що вязала його з сучасним життям:

„В кождім часі“—каже Франко сам про себе—„дбав я про те, щоби відповісти потребам хвилі і заспокоїти злобу дня; я дбав поперед усього про теперішніх, сучасних людей“ (Ювілейна промова 1898).

Сей інтерес для злоби дня і потреб сучасних поколінь не позволив Франкови вдержати ся в зачеркнених теоретично рамках і провадив його в літературно-критичних нарисах так про чужих, як і про своїх письменників в напрямі його власної суспільної ідеології.

На тій дорозі пішов він слідом Драгоманова, але устеріг ся від його односторонности. Драгоманов, так як російські критики Чернишевський, Добролюбов і н., а пізніше Михайловський,—вважав літературні твори немов за оптичний прилад, в якому відбивається життя даної суспільности, і при помочи якого він може заглянути в її соціальну структуру.

Франко, ознайомлений із згаданими критиками, звертає як найпильнішу увагу на суспільний підклад даного літературного твору і його зв'язь із життям, користується його оцінкою для пропаганди своїх індивідуальних етичних поглядів та своєї суспільної ідеології,—але за вихідну точку при такій оцінці служить у нього звичайно артистичний хист автора, та літературно-естетичні цінності його твору,—хоч опісля звертає часто знов в напрямі своїх ідейних поглядів і стремлінь.

Сю появу бачимо у Франка і в його нарисах про західно-європейських письменників як Золя, Віктор Гіґо, Мопсан, Ібсен, Гавтман — і російських творців, як Тургенев, Салтиков-Шчедрін, Успенський, Толстой, і українських поетів і повістярів, як Шевченко, Марко Вовчок, Кониський, Нечуй-Левицький, Леся Українка, Кримський, Самійленко, Винниченко і ин.

Він захоплюється артистичною вартістю великих європейських творців,—але піддає їх нівелюючій критиці із становища своєї суспільно-етичної ідеології.

В своїй літературній критиці, так само як і в поезії і повісти не є Франко прихильником засади штука для штуки—але штука для життя, і суспільности, у зв'язи з нею, як сконцентрований відблиск її соціальної будови та духових стремлінь свого часу. Але ся штука для суспільности мусить бути дійсно штукою, мистецтвом, відповідати всім вимогам новітньої естетики.

Його критику можна отже означити як ідейно-естопсихологічну або естетично-ідейну.

Літературно критичні нарисидуть у Франка рука в руку із науковими дослідженнями літературно-історичними.

Історик літератури дає у нього тверду підпору працям критично-публіцистичними а сучасний критик оживлює його історично-прагматичний виклад.

З особливою ясністю виступає ся проява в його працях, що відносять ся до українського письменства, якому присвятив він найбільшу частину свого життя і своїх духових сил.

Згідно із основною прикметою свого живого, рухливого, всестороннього інтелекту не обмежується Франко до одної категорії нашого письменства, або до одного якогось періоду. Він з рівною увагою і старанністю розсліджує наші найдавніші пам'ятники, як і найновіші літературні твори.

Франко розвіяв у значній мірі ті хибні погляди, які панували у його попередників на старинний і середній період нашого письменства. Заслужений історик нашої літератури Огоновський цинив лише найновіший період українського письменства—а в старинному періоді бачив

поза словом о полку Ігоря—одну лише мертвечину та недостачу звязи з сучасним життям.

Франко, ідучи за показом визначних учених західно-європейських й російських, і своїх власних спеціальних, монографічних дослідів, відслонює і в нашому старинному письменстві тісну звязь із сучасним життям, звязь із тодішньою літературою західної Європи й Візантії, відшукє виплекані на рідній царині буйні поетичні парости, заглядає блискучим оком до наших старинних літописей і легенд, („Чудо Климентія в Корсуні“)—розсліджує поетичну рідню „Слова о полку Ігоря“ та знаходить продовження того роду творчости в „Слові о Лазаревім воскресенію“—дає нам основну на найновіших європейських дослідях оперту студію про перенесений на нашу землю визначний старохристиянський роман „Варлаам і Йоасаф“, якого Буддійська основа, орієнтальні притчі та християнська етика й апологетика приковувала до себе увагу читачів і дослідників—отвирає перед нами чарівний світ старинних апокріфів і легенд, відімлює сповитих віровань космогонічних та переказів старого завіту до буйної історії християнства, та до есхатологічних віровань про кінець світа і життя позагробове, веде нас до тих самих світів, які зображені і в староіндійських пуранах і в Гомеровій Одисей і Віргілевій Енеїді і в безсмертній Дантовій Божественній Комедії—одним словом, Франко відкриває перед нами нові літературні обрії, реконструує багату нашу давню культуру та вказує нове життя на тих просторах старинного письменства, де добачувано давніше сумерком вкриті навіпів замерлі пустарі. Його до тепер чотиротомове видання „Апокріфів і легенд з українських рукописів“ яке дає нам, окрім цікавих в великій частині зовсім нових, ніде ще не опублікованих текстів, основні вступні студії, здобутки європейської науки і своїх дослідів—не має собі рівного в цілій Словянщині і дає цінний вклад до загально-європейської науки.

Не менше визначні праці дає нам Франко до пізнання і зрозуміння середнього періоду нашого письменства.

Тут належить перед усім його польською мовою написана „Характеристика української літератури XVI—XVIII в.“ (Charakterystyka literatury ruskiej XVI—XVIII w. „Kwartalnik Historyczny“ 1892).

Є се синтетичний огляд нашого літературно-культурного життя, в якому автор зумів відмітити на широкому фоні культурних взаємин між Україною, Польщею і західною Європою ті літературні появи, які вибивали ся з моря мертвої схоластики і запутаної полеміки на висшій рівень творчости і стояли в тіснішій звязи із розвитком тодішньої української культури.

Сей загальний нарис поглиблює Франко опісля спеціальними дослідями про черця-громадянина Ів. Вишенського, якого оспівує і в заміт-

ній поемі, дає нові причинки до історії української старинної драми взагалі а вертепної та великодної драми спеціально, відслонює забуті картини підкарпатської літературної творчості, („Карпато-руське письменство“), присвячує пильну увагу багатій літературі українських віршів від XVI до XVIII в. і проливає чимало нового світла на історію, Богославника“.

Під його рукою виринає середній період українського письменства, зв'язаний із великими історичними конфліктами, в нових обрисах, в нових формах, в нових проявах бурливого політичного руху і свіжих подихів культурного життя західної Європи.

Життєвий нерв Франка і його ідеологію зачіпає найглибше українська література XIX в. якій присвятив він окрім спеціальних праць більше як три четвертини свого „Нарису історії української літератури“ (1910 р.) і цілий ширший історично-літературний огляд найновіших появ п. н. „Молода Україна“ (Льв. 1910).

Нарис історії української літератури, хоч написаний, як зазначив сам автор, серед незвичайно трудних умов, відзначається в деяких партіях шириною погляду, та тими смілими, виразними лініями, які проявив Франко у своїх коротших нарисах історії українського письменства прим. в огляді поміщенім в російським енциклопедичнім словарю Брокгауза і Ефрона.

Як усі письменські праці Франка, має і сей його нарис, як признає сам автор, „при всій своїй науковій об'єктивності певну індивідуальну закраску“, особливо в тих партіях, які сам автор оброблював монографічно.

Як історик літератури склонюється Франко найближше до методу історично-порівнювачого, підкріплюваного психологічно-естетичною аналізою.

Сполучує він в собі історично-прагматичну точність Піпіна із шириною літературних обріїв і багатством порівнюваного матеріалу, який прим. бачимо у Веселовського, Дашкевича або Брандеса.

Однак Франко не обмежується догматично в рамках ніякого одного спеціального критичного чи історично-літературного методу—а пристроює метод до предмету досліджу, так, що його з боку методичного характеризує—влучно і в пору примінюваний еkleктицизм.

І як історик літератури, і як критик-естетик стає Франко до помочи ще одна велика опанована ним галузь знання—фольклор яким він побіч Драгоманова займався практично і методично, зазнайомлюючи нас із найновішими здобутками, які дає нам на тім полі європейська наука.

Окрім великого впорядкованого фольклорного матеріалу дає він

нам з того обсягу неперебрану скарбницю знання у своїх історично-порівнюючих студіях над українськими народними піснями, які появилися недавно як відбитка із „Записок Наукового Тов. і імени Шевченка“ у збірнім томі. (Львів, 1913).

Як оден із найкращих мистців української мови поклав Франко великі заслуги для її розвою, хоч теоретичним языкознавством він не займався.

Він свідомо старався зблизити літературну мову галицької України до мови України придніпрянської, і користуючись здоровим лексичним матеріалом цілої нашої етнографічної території а задержуючи звукову систему і морфологію південно-українського діалекту витворити одноцілу всеукраїнську літературну мову.

Під його пером стає українська мова органом і строго наукових дослідів і найвисших летів людського духа та поетичної уяви в країну ідеалів, і найніжніших відрухів глибоким чуттем пронизаного людського серця.

Він сповнив ураз із другими нашими великими поетами се, що заповів він у відповідь брутальним негаторам нашого окремішного народного життя, які називаючи українську мову діалектом, думали, що тим самим підривають підвалини її самостійного розвою:

Діалект!—А ми його надішемо
Міцю духа і огнем любови,
І нестертий слід його запишемо
Самостійно між культурні мови.

„Пісня і праця великі дві сили“,—яким служив Франко через ціле своє життя, і якими бажав собі заслужити пам'ять щойно у правнуків запевнили йому вдячне признание вже у сучасників, даючи такі могутчі імпульси до культурного розвою нашого народу, яких результати не кожному смертному довелося оглядати власними очима.

В своїй і науковій і публіцистичній і белетристичній діяльності поклав Франко тільки могутніх „гранітових квадратів“ в підвалини нашого народного розвою, дав тільки того буденною муравлиною працею здобутого, як він сам висловився—„труску і обломків“,—влив тільки цементу, щоби споїти розірвані частини народної будови, реконструувати відтворити її підвалини, кинув тільки світла, що прояснює нам дорогу до великих ідеалів будущини—що він міг, як його Мойсей, сказати до свого народу:

Я ж весь вік свій, весь труд тобі дав
У незломнім завзяту;
Підеш ти у мандрівку століть
З мого духа печатю!

МИКОЛА ВОРОНИЙ.**Іван Франко.***В 40-літній ювілей його подвижницької праці.***I.**

Іван Франко—трибун народний,
Пророк-ватаг, ратай-співець
І громадянин благородний...
Як той Орфей, герой рапсодний,
Він з неба віщий посланець!

Іван Франко—мов дух стійхії,
Що творить в нас і серед нас,
Що будить сили молодії,
Руйнує зло, живить надії
На Україні в лютий час!

Іван Франко—могуча сила,
Як гордий дуб, міцний граніт,
Котрого буря не зломила
І хоч верхівля опалила,
А він красує сорок літ!

Чолом тобі, життє стражденне!
Хай стисне зранена рука
Як меч перо своє натхненне!..
Хай сьє нам благословенне
Імя славетного Франка!

II.**Ave Regina!..**

Вперше хлопчині всміхнулась вона,
Як своє свято справляла весна
І завітчала ся рідна країна...
Дзвонами в золоті сонця брєнів,
Душу хвилюючи, спів:
Ave Regina!

Ріс він у мріях... І серце красу
В себе вбирало, мов квітка росу;
Він же, побожно схиливши коліна,
Слухав як шелестом лісу і трав
Голос таємний співав.
Ave Regina...

І він зустрів на дорозі своїй
Ту, що була королевою мрій...
Боже! Яка чарівна каватіна
Хвилею щастя з душі піднялась
І переможно лилась—
Ave Regina!..

Стоптані перли, зіваїлі листки
Вслали його перехрестні стежки...
Зрадила доля мужицького сина!..
Але й останній свій рбнячи цвіт,
Серце їй слало привіт:
Ave Regina...

М. ЄВШАН.

Іван Франко.

(Нарис його літературної діяльності).

I.

З двоякого становища мусимо оцінювати творчість Франка: з становища історичного, епохи до якої він належав і його власного, індивідуального. Не приложивши обох сих мір до тої постаті—ми не зможемо докладно її розуміти і оцінити, або дамо неправильну її оцінку і зле її зрозуміємо. Річ в тім, що беручи діяльність Франка в найширшому значінню того слова, ми бачимо в ній властиво двох людей: Франка суспільного діяча і Франка поета, творця. Тут дві вихідні точки для його оцінки всієї сороклітньої праці.

Суспільною діяльністю Франка я не називаю тут спеціально його публіцистичну, освідмлюючу чи яку-небудь агітаторську роботу. Я хочу сказати тільки те, що з того боку трактував всю працю свого життя сам Франко, намагаючись зробити її—все одно чи се була наукова праця чи публіцистична чи белетристична—до певної міри суспільною функцією, певною формою служення громадї. Сей основний принцип своєї праці виловив як найдокладнішє сам Франко, на свій 25-літній ювілей в 1898 році, коли він відповідаючи на промови та привіти з усіх сторін України сказав: „Двадцять п'ять літ я був тим пекарем, що пече хліб для щоденного вжитку. Я завжди стояв на тім, що наш народній розвій має бути міцною стіною. Муруючи стіну муляр кладе в неї не самі тільки ґранітні квадрати, але як випаде, то і труск і обломки і додає до них цементу, так само і в тім, що я зробив за ті літа, може й знайдесть ся який твердий камінь, але певно найбільше буде того труску і цементу, котрим я заповнював люки і шпарі. В кождім часі я дбав про те, щоб відповісти потребам хвилі, і заспокоїти злобу дня. Я ніколи не хотів ставати на котурни, ані шадити себе; я ніколи не вважав свого противника занадто малим; я виходив на всяку арену, коли боротьба була потрібна для вияснення справи. Я знаю, що з моїх творів дуже мало перейде до пам'яті будучих поколінь, але мені байдуже; я дбав попереду усього про теперішніх, сучасних людей“. ¹⁾

Слова глибоко правдиві. І маємо тут оден з нечисленних прикладів великої самосвідомости творчої, великої карности, що так скажу. Сам Франко був весь час свідомий того, який ефект зробить його літературна праця, знав до чого вона має служити і в чому має бути її

¹⁾ „Літературно-Науковий Вістник“ 1898. Том. IV ст. 129.

сила. Знав те, чого не знав ніколи наприклад Гоголь, викликаючи вражіння інше, як-би був хотів, чого не знав досі ще українська поезія (з малими виїмками), чого не знає взагалі творець, що пише в екстазі, в запалі творчій. І тому Франко дійсно відчував потреби хвилі, жив все „теперішнім“ життям, знав його люки, все затикав їх, цементував те, що розсипалося, давав людям щоденний корм. Одним словом—творчість його виростала з життя—і була для життя. Се становить її вартість, її цінність і капітал, се дає їй її широту та інтензивність.

Очевидно—не виключно. З того боку змальована творчість Франка не була-би творчою власне в дійсній того слова значінню. Творчість—се не лише праця, виконання своїх обов'язків, посвячення себе для загального добра, для двигнення народніх мас,—се також висвободження себе, своєї індивідуальності в тій праці, в тому служенню; отже не латання життя, а збагачення його о одного чоловіка вищого духом, сотворення чогось не скороминаючого, призначеного для теперішньої лише хвилі, але і для будучих поколінь. Той творчий елемент у Франка треба окремо виділити, побіч робітника суспільного треба поставити поета, того, що творить.

Говорити про ті дві сторони психіки Франка і його діяльності—се значить говорити властиво про їх боротьбу. Франко весь час боровся сам з собою, суспільний робітник боровся з поетом—і тільки в тій боротьбі скристалізувалася його психіка. Се також треба з гори зазначити, щоб не попасти в гріх: догматичного трактування справи. Догматизм тільки стає причиною, що ми любимо поета лише за якусь одну, симпатичну нам сторону в його творчості, за його суспільні ідеали чи проповідь або за декілька лише лірик в стилі „modern“. А цілий чоловік, цілий творець, його лабораторія духа—для нас закриті.

В цитованих вище словах Франко типічний суспільник. Один з тих, які можуть з'явитися тільки на нашому ґрунті і взагалі в момент національного розвитку якоїсь нації подібний до того, який ми переживаємо. Ми більше потребуємо народніх робітників, як творців. І тому творці кажуть собі: будьмо робітниками, покиньмо горді замисли; так багато чорної роботи, а так мало рук до неї. І запрягають себе наші творці, т. є. творчі одиниці в тачки, здавлюють свій розмах творчий, щоб тим вірніше і чесніше служити громаді. Франко в кілька літ по своїй промові знов ударив в ту саму струну в одній із своїх лірик:

„Я поборов себе, з корінем вирвав з серця,
усі ілюзії, всі грішні почуття,
надії, що колись вільніше ще дихнуть ся,
що доля ще й мені всміхнеться,
що блиснуть і мені ще радощі життя.
Я зрікся їх на все. У тачку життєву

запряжений, як наймит той похилий,
я мушу так її тягти, покіль живу,
і добре чую се, ярма не розірву
і донесу його до темної могили“...

„Я зрік ся мрій“—се типічна формула таких людей як Франко, їх кожодчасне рішення свого шляху житєвого і творчого. Але разом з тим—се вічна „нещирість“ супроти себе творців, які намагають ся бути лише робітниками „на народній ниві“. „Я зрік ся мрій“, говорять; але забувають, що ота власне надвижка духових сил, яка позволяє їм ангажувати ся в суспільну працю—се й єсть мрія. І про Франка сказав навіть такий скучний чоловік як Огоновський: „А вжеж піде правди діти, з природи він є ідеалістом і зявляє наклін до романтизму“¹⁾. Бо хто живий може зрєкти ся мрій, і хто, позбувши ся мрій, був би здібний запрягти себе на ціле житє до тачки?

Зрештою час приглянути ся ближче, як формував ся той талант.

II.

Наперед Франко—Джеджалик, ембріон того Франка, якого ми привикли бачити.

Розглядаючи ту першу добу Франкової творчости хочеть ся вірити, що як-би не спеціальні обставини житя, то хто знає, якою дорогою був-би пішов його розвій. Обставини житєві найчастійше ломлять людей і характери, убивають взароді ідеалізм молоді душі; але, з другого боку є типи, що тільки зіткнувшись з житєм, „розчарувавши ся“ в нїм здібні викресати огонь свого духа. Катастрофи і невдачі житєві можуть бути пробним огнем, усвідомленням шляху, і вони найчастійше дають характерам людським те, що називаємо дозрілістю.

Джеджаликом Франко прийшов до Львова, по скінченню гімназії і писав під тим псевдонїмом кілька літ, від 1874 року починаючи. Се була праця без свідомости дальшої своєї ціли, без системи,—тому так мало оригінальна і продуктивна в висшї вартости. Затим етнографічні, віршовані задачі шкільні, переклади з грецького, оповідання, лірики, віршовані драми, поеми писані гексаметром—отсе праці, якими займав ся Франко від четвертої класи гімназіальної. Се була чиста „література“, молодий автор далекий був від всяких доктрин, давав впливати на себе всяким авторам і читав їх без розбору. Шекспір, Шіллер, Гете, Кьлопфшток, Красіцкі, Евжен Сі, Коцебу, Красінські, Словацкі, Міцкевіч, Авербах, Дікенс, Гейне, Ждан Поль, Віктор Гіґо, Гомер, Тацит,—а попри те все біжуча українська література і польська—отсе його тодійшній світ. Те все зробило Франка начитаним,—але орієнтації не давало, ані не

¹⁾ О. Огоновський—Історія літератури III, 2, ст. 1072.

вплинуло на вироблення літературного смаку. Взагалі Франко був не підготований, вийшовши з гімназії, до орієнтації в тім житю, в яке попав у Львові. „Я опинився раптом—говорить він сам—серед спорів язикових і національних, котрі були для мене досі майже зовсім чужі і незрозумілі, то й очевидно не міг у них найти ладу і хитався довго то на сей то на той бік“ ¹⁾).

В результаті—тогочасна літературна продукція Джеджалика не виділяла ся нічим понад пересічний ступінь тодішнього літературного життя і смаку, і творча думка зовсім не шукала собі своєї дороги а йшла з руслом, приноровлювала ся неначе до обставин... Найбільший твір його з того часу, повість „Петрії й Довбушуки“, друкована в „Друзі“ 1875—76 рр. найкраще характеризує тодішнього Франка. Він являється висловом Франкового романтизму, але не того, який розбиває старі форми літературні і приносить новий зміст, але того, що свій світ бачить в таємничості, поплутаних пригодах і екзотичній фабулі. Такий „романтизм“ покутував тоді найбільше в польській літературі в Галичині і письменники такі як Захаріясеви́ч або Валерій Лозинський здобували собі популярність публіки творами в роді „Zaklęty Dwór“ або „Zakopane skarby“. Сам Франко признає ся до тих впливів, які до впливу повісти „Rinaldo Rinaldini, straszny bandyta włoski“. Впрочім самі бачимо той вплив в „Петріях і Довбушуках“; автор своєю фантазією тут несягає поза опришків, фантастичні і дикі гірські околиці, укриті скарби, страшну ненависть родів—стереотипні фабули тогочасної беллетристики.

Починають однак й тут брентити злегка нові нотки, в третій частині своєї повісти Франко легко повертає на нову дорогу. Починає ворухити ся його думка і громадське сумління. Петрій думає про широку громадську діяльність, жде часу, коли зможе ужити величезних довбушевих скарбів на плянову національну працю, тимчасом вкладає частину капіталу до банків, аби росли проценти. Тип жида Ізака Бляйберґа теж багато говорить: він знаходить відвагу бути не звичайною жидівською павкою, яка лише в суботу здібна до благородніших почувань, але людиною наскрізь чесною і безінтересовною—він має навіть силу оперти ся загалом жидівському на чолі з рабіном, який його викидає.—Ще кілька літ—і Франко стане Бляйберґом в своїй суспільности.

З Джеджалика стане Франко М и р о н о м...

III.

Своїми листами до редакції „Друга“ Драгоманів вніс роздор в тодішнє молоде покоління. Роздор скінчив ся тим, що після короткої ферментації кращі одиниці молодіжи рішили ся вступити на новий шлях,

¹⁾ „В поті чола“. Львів 1890. Передмова.

вказаний Драгомановим. Франко разом з Павликом стали першими пропагаторами його ідей.

Та переміна мала рішачий вплив перше всього на особисте життя Франка і його блисних товаришів, вона рішила власне про його відносини до громадянства. Вигляди на яку-небудь „карієру“, яка-би забезпечила матеріально, пропали від коли факт зносин з Драгомановим став явним. Вистане сконстатувати, що для тодішньої галицької суспільности Драгоманів був антихристом і кожний, хто тримав з ним був небезпечним для пануючого ладу. Не диво, що громадка його прихильників скоро опинилася перед судом, в літі 1877 року арештовано Франка разом з редакцією „Друга“ і після процесу засуджено невинно на 9 місяців тюрми. Сам побут в тюрмі, серед звичайних злодіїв та волоцюг вплинув на Франка фатально. Але в ще фатальнішій положенню опинився він, разом з товаришами, по виході з тюрми, коли галицьке громадянство почало виконувати свій засуд. Франка викинено з „Просвіти“, заборонено приходити читати газети на „Бесіду“, а хто хотів з ним говорити—робив се тайком, в секреті. „Вся руска суспільність з виїмком кулки молодіжи—пише Франко ¹⁾—уникала нас (т. є. Франка, Павлика, Анну Павлик, Ост. Терлецького) як зачумлених; ми опинилися в положенню банітів, викинутих із суспільности і нервово роздрознені, відповідне до такого положення знаходило вираз у наших журналі, ²⁾ якого номер за номером конфіскувала прокуратура“...

І тут властиво починається Sturm й Drang-periode Франка, його романтизм. Станувши око в око з життям—він почав зазнавати одно розчарування за другим. Нужда матеріальна, товариські бойкоти, руйнуюча праця для куска хліба, інтриги, процеси, тюрма—те все могло відразу зломити морально пересічного чоловіка. Франко тут усвідомив собі свій шлях і свою роль. Пішов тим—не надумуючись довго.

Отсей переломовий момент в життю Франка важний і вартий уваги тому, що рішає й про характер його творчости. Як в силу обставин його особисте життя було й мусіло бути неупорядковане,—така сама мусіла бути й його діяльність. Життя стало перед очима молодого літерата в усій своїй страшній повазі, треба було йому зміцня ставити чоло, не було часу готувати ся до систематичної, організованої боротьби. І його діяльність мусіла бути скрізь доривочна, зачіпати цілу масу справ і питань біжучого життя суспільного, політичного, економічного та літературно-наукового. Він опинився пеначе в хаосі, на все мусів реагувати, не

¹⁾ „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка“. Львів 1902. Том 50, т. 46.

²⁾ „Громадський Друг“. 1878.
ЛНВістник 1913, кн. IX.

можна було сконцентрувати своїх сил на чомусь одному. Тепер не можна було бути „літератом“, треба було відповідати на ті квестії, які ставило само жите. І Франко починає укладати свою літературну програму, ставити собі цілі в літературній праці.

Переглянувши тодішні органи, в яких працював Франко, отже „Громадський Друг“, „Дзвін“, „Молот“, відтак „Світ“—можемо виробити собі досить докладне поняття про теорію і практику його літературної діяльності. Говорю про теорію, бо вся белетристика і поезія Франка була сильно залежна від теорії, від тих думок та поглядів, які виробив собі серед нових обставин і під впливом нових ідей. Не треба додавати, що на вироблення тих поглядів, які почав ширити Франко під кінець 70-их і з початком 80-их рр. вплинув в першій мірі Драгоманів. „З ваших листів до редакції „Друга“—пише Франко в своїй автобіографії¹⁾—я вичитав лиш тільки, що треба знайомитись з сучасними писателями, і кинувсь читати Золя, Фльобера, Шпільгагена, так як перед тим уже з запалом читав Толстого, Тургенєва та Помяловського, далі Чернишевського, Герцена і т. п.“—І вже під впливом тої нової літератури і нових, сучасних письменників міняють ся літературні симпатії Франка, а далі й міняєть ся характер його власних писань. Вже в 1876 році виступив він з оповіданням з народнього життя—„Лесишина челядь“, та з перекладом „Повени“ Золя, друкує вірш „Наймит“, в слідуєчій році починає друкувати образки п. з. „Борислав“, „котрі мали повний succès de scandal серед галицької публіки“—як сам висказуєть ся—ще рік пізніше оголошує відомий вірш „Каменярі“ і задумує „в цілїм циклі новель списати по змозі всі боки життя простого люду і інтелїгенції: відносини економічні, освітні, правні, політичні і т. п.“—Очевидно, в основі тих задумів Франка знайдемо теоретичні предпосилки, які він розвивав в цілїм ряді критичних статей та рецензій, а які мали оправдати його становище в літературі.

Для схарактеризовання того становища можна подати кілька цитат із статі Франка: „Література, її завданє, і найважнійші гріхи“²⁾, яка становить остру полеміку з поглядами Івана Нечуя-Левицького, висловленими тоді в „Правді“. Там пише Франко між иншим: „Тисячні естетичні правила повставали і зчезали в протягу століть,—для нас вони пропали і стали пустою фразою; головне діло—жите. Значить література і жите мусить стояти в якійсь тіснійшій звязи. Се за всі віки виказує фізіологія і психологія, котрі кажуть, що кождий чоловік лиш то може робити, говорити, думати, що вперед у формі вражінь дійшло до

¹⁾ „В потї чола“—передне слово. Автобіографія писана в формі листа до Драгоманова.

²⁾ „Молот“ 1878. ст. 209—215.

його свідомості,—і відтак ті елементи може викомбінувати, складати, ділити і переформовувати; але щось зовсім нового, зовсім відорваного від світа його вражінь чоловік ніколи не міг і не може сотворити. Се був той мимовільний, несвідомий реалізм, конечний у всіх літературах, конечний в кожній стрічці кожного писателя“. Відповідно до того Франко ставить літературі цілі і завдання. Вона має давати не лише „образ життя, праці, бесіди, думок“ даного часу, але також „повинна при всім своїм реалізмі в списуванні також аналізувати описувані факти, вказувати їх причини і їх конечні наслідки, їх повільний зріст і упадок“. А яка ціль такої роботи? питає сам Франко—і відповідає: „Очевидячки така: вказувати в самих корені добрі і злі боки існуючого порядку і витворити з поміж інтелігенції людей, готових служити всею силою для піддержання добрих, а усунення злих боків життя,—значить зближувати інтелігенцію з народом і закріплювати її до служби його добру. Без тої культурної і поступової цілі, без тої наукової підкладки і методи література стане пустою забавкою інтелігенції, нікому нідочого не потрібною, нічийому добру не служачою, а пригідною хіба для розривки богачам по добрим обіді“.

Думаю—ті уривки характеризують доволі ярко та докладно погляди на літературу тодішнього Франка. Науковий реалізм і поступова тенденція,—се *conditio sine qua non* розвою літератури, иншої він не годен собі навіть уявити. Закони естетики—се „старе сміття, котре супокійно догниває на смітнику історії і котре перегризають тільки деякі платні осли—літерати, що пишуть на лікті повісті та фелетони до німецьких та французьких газет“.—Як бачимо—се живцем переняті доктрини російських реалістів школи Писарева з одного боку, а з другого—теорії, які вложив Золя в свій „експериментальний роман“. Про літературу не прийнято було говорити в тих кругах не покликуючись на психологію, фізіологію, медицину, патологію, педагогіку, суспільні ідеали і т. д. І Франко не тільки являється горячим пропагатором тих кличів,—він старається їх приміняти практично в своїй беллетристичній діяльності.

Найкрасшим висловом тої теорії—думка Франка ще 1878 року—„в цілім циклі новель списати по змозі всі боки життя простого люду і інтелігенції“. —Двох думок, очевидно, про се бути не може, що, виконавши такий план Франко міг сотворити річ дійсно капітальну, щось, як Золя в своїй „Історії Руґон-Макартів“. Але плану того виконати йому не вдалося і він встиг дати тільки поодинокі фрагменти а не систематичну цілість. Очевидно—обставини тодішнього літературного життя а відтак і обставини особистого життя автора не могли тому пособляти. Але й сам автор завинив немало через свій нахил розпочинати нараз багато пряць

і кидати ся на всі можливі поля літературної та наукової праці. Всеж таки те, що Франко дав з того циклю—доробок літературний значний і міг-би сам оден запевнити йому видатне місце в історії літератури.

„В поті чола“, образки з життя робучого люду, видані в 1890 році з переднім словом Драгоманова—се частина того плыну, власне доробок новелістичний Франка за весь той період. Всі вони—ті новелі—частки автобіографії автора, як він сам каже. „Майже всі вони показують дійсних людей, котрих я колись знав, дійсні факти, на котрі я дивив ся або про котрі чув від свідків, малюють краєвиди тих закутків нашого краю, котрі я, як то кажуть, переміряв власними ногами“¹⁾. Автор, як бачимо, кладе натиск передовсім на документальність, що так скажу, своїх новель. Отже на їх правдивість і на зміст а не на літературний їх бік. І се з точки погляду того реалізму, скажім навіть натуралізму, який він викладав, зовсім правильно. Йому більше важні ті пекучі квестиї, які тут порушені, як їх літературність. Люди, які простягають до нас руки з тих образків і просять о поміч—отсе центр тих новель. Франко вповні досягає тут того, чого хоче: будить заінтересованне і співчуте до тих людей, що в поті чола працюють, відкриває нагу правду життя, його рани, неможогання, невблаганність. Тенденція авторови дорога річ, як ми бачили, і він не забуває накликувати, вказувати дорогу; не так словами, як типами, картинами, самим освітленням матеріялу.

Більше ще свобідно виповідаєть ся Франко в своїх оповіданнях з бориславського життя, з поміж яких обемом та обробленням вирізняєть ся повість „Boa constrictor“. Тамті новелі робили пригноблююче вражінне, але не безнадійне. Там ми могли підійти до тих людей, втерти їм сльозу, допомогти. Тут ударає Франко вже в трагічні струни. Бистрий розвій фабричного життя разом з усіми злочинами, моральним упадком, низькими пристрастями, які з собою приносить—має тут якусь демонічну силу, яка роздавляє все, що попадеть ся під руки. Тут вже окрема логіка життя, наші оцінки тут не підходять. „Борислав сміє ся“... над усею філософією, над тими, що попадають в руки всяких пявок-спекулянтів і йдуть на дно, як і над самими експлоататорами людської сили, здоровля і щастя. Особливо сильне вражінне робить „Boa constrictor“. Помимо всього тут Франко виходить поза свою тенденцію, зображуючи трагічну постать Германа Гольдкремера виявляє психологічний талант в високім степені і заходить в такі нетри людської душі, в яких вже не можна орієнтувати ся після програми самого автора.

Окремо стоїть історична повість Франка з 1882 р.—„Захар Беркут“, в якій маємо малюнок життя прикарпатської Руси з XIII ст. По-

¹⁾ „В поті чола“. Передмова. ст. XVI.

вість написана так, що попри фавбулу зачіпає ідеї, цікаві для сучасної людини. Малюючи організовану під проводом Захара боротьбу проти Монголів і проти бояр—він не раз вкладає в уста героя палкі промови, які відносять ся й до нас. Громадівство—се був ідеал, в ім'я якого Захар так успішно боров ся і якого не давав нікому нарушити. І закінчуючи повість Франко таки не втерпів, щоби не закликати вже просто від себе до читачів: „Чи не нашим дням судило ся відновити його? Чи не ми се живемо в тій щасливій добі відродження, про яку вмираючи говорив Захар, а бодай у досвітках тої щасливої доби“?

IV.

Як бачимо—Франко щиро додержуєть ся принципів реалізму, гуманної тенденції та демократизму в тих творах, які я досі розглянув. Той період творчости Франка—се другий період і він закінчуєть ся з початком 90-их років. Разом з тим можна сказати, що коло того часу закінчуєть ся період кристалізації Франка як і індивідуальности творчої. Бо—як-би не дивитись на всю творчість Франка до того часу—треба признати, що чистих, ярко індивідуальних тонів вона не мала, хоч в українську літературу в Галичині внесла нову і свіжу струю. Як індивідуальність творча, Франко не розвинув ся ще вповні, не станув на свій ґрунт. Прийшло се тільки з дальшими роками і з дальшою еволюцією Франка, коли він перестав бути і Джеджаликом і Мироном, а став таки Франком.

Еволюція се досить цікава і ми її можемо прослідити найкраще на ліриці Франка. Назвав-бим її: крахом натуралістичної доктрини.

З початком 90-их рр. почав падати натуралізм як доктрина і взагалі, сумарично, і в окремих випадках, т. е. у поодиноких його служителів поміж письменниками. І еволюцію, про яку я хочу говорити у Франка, можна-би прослідити в цілому ряді тогочасних авторів.

Вихідна точка того наукового реалізму, який так догматично прийняв під кінець 70-их рр. Франко, була, як знаємо: студії життя в усіх його проявах, вівісекція суспільного організму, виявлення цілої його машинерії. Задача дуже принадна і узброєний в здобутки природничих наук Золя сотворив кольосальну епопею сучасного життя. Але зробити се міг тільки Золя, після його ніхто не міг сього зробити в цілій європейській літературі, хоч багато авторів спокусило ся на се. Нові часи, видко, не давали вже таких кріпких нервів, як мав Золя, і на його очах й натуралізм став вянути, ставати лірикою. Лірика з початку ховала ся, була укрита під позірним спокоєм, але коли нарешті вибухла—пановання натуралізму минуло. Не можна було заховати епічний спокій, описуючи життя, автор починає здригати ся сам на вид того, що мав описувати. І метода наукова провалила ся. Соціяльна совість стала го-

ловним мотором реалістичного малюнку, автор писав, аби висвободити себе з того тягару, яким лежала на його душі та совість; і так сердечні почування, „лірика“ взяли верх—і ученики Золя стали „імпресіоністами“. Там автор був тільки режисером величезної драми житевої,—тут він непомітно сам стає автором, приймає участь в драмі, терпить, мучить ся, шукає сам для себе виходу. Розглядаючи справу з становища самого автора—бачимо тут для нього критичний момент, який рішає про дальшу його діяльність. Перейшовши ту кризу—він висвободжується; вже не буде так безглядно проповідати, думки свої не буде висказувати в такій різкій та аподиктичній формі, на всіх його літературних творах буде видно життєвий досвід, ту висшу життєву мудрість, яка не судить а старається розуміти...

Сю схему ілюструє нам досить виразно творчість Франка в той переломовий час. Виходячи від трактування своєї літературної праці, як суспільної функції він, з початком 90-их рр. підходив що раз ближше до того критичного моменту, поки не став звільня переходити на нову позицію, протилежну до певної міри тамтій. Инакше й не могло бути з чоловіком, який весь кинув ся в вир громадського життя, досвідчив його, що так скажу, на своїй власній шкірі. Рівновага затрачувала ся що раз більше, з поза програмової твердості Франка суспільника, що написав „Каменярів“, почав виглядати чоловік приватний, мучений і битий тим життям. Бачимо вже кидання на всі боки, стони, нарікання,—образ Франка набирає що раз більше індивідуальних прикмет...

Поставити границю того перелому трудно і, впрочім, непотрібно. Давній Франко зрештою ніколи не вмер, ніколи майже не перестав твердити тих самих думок і поглядів, суспільна праця була йому все найвисшим змаганням і задачею. Але попри се являється ще й другий Франко, новий, який становить коректив до тамтого, загладжує всі надто різкі тони. Як я сказав—розвій лірики Франка показує найкраще, як розвивав ся творчий організм Франка, як непомітно він ставав иншим, т. є. збільшував свій творчий терен. Яка велика різниця поміж першим, а другим виданням збірки „З вершин і низин“! В першій виданню—бачимо Франка доктринера, автора гимнів, закликів, програмових тирад; в другій—внутрішній зміст душі поета добувається що раз більше на верха, стає побіч. Там пісня його майже не виходила з круга суспільних справ і ними майже тільки жила—тут здобувається ся Франко на тони свої, особисті, відважується говорити про свою драму. І тут тільки можна говорити про Франка, як про індивідуальність творчу.

Я далекий, очевидно, від того, щоби перечеркувати поетичну діяльність Франка до того часу. Її не можна перечеркнути вже хочби тому,

що серед цілого ряду віршоробів тодішніх і їх вимучених римів—Франко оден дав щось серйознійше, що мусить бути записане в історії літератури як відродження поетичної думки. Я хочу тільки сказати, що Франкова поезія до половини майже 90-их рр. не виявила ще того, до чого він був здібний як поет, була тільки неначе підготовленем. Як в своїх новелістичних та повістярських пробах він старався бути на рівні з духом тодішньої європейської літератури, так і в поезії. Тут він ніколи не переставав бути в контакт з представниками поезії сучасної Європи, і хочби його численні переклади та смілі пляни стверджують се найкраще. Але на весь той доробок поетичний треба дивитися як на „суспільну службу“, бодай як на одну з її форм. Се, звичайно, не осуджує її, коли вона тільки може витримати критику, але се робить її вузькою, дає їй спеціальні цілі і чинить близькою тільки для спеціальної дібраної громади читачів. Така поема, як „Панські жарти“, зображення останніх днів панщини в Галичині—мусіла принести Франкови великий успіх, і досі се улюблена поема серед загалу сільської інтелігенції,—але вона не виставала для того, аби імя Франка як поета зберегти на довгий час, серед дальших поколінь. Тільки після ліричної драми, „Зівяле листе“, Франко забезпечує собі місце трівке в історії української поезії.

Для духової і творчої еволюції Франка „Зівяле листе“ досить цікавий документ. Фрагменти „Зівялого листа“ були поміщені вже в другім виданню збірки „З вершин і низин“ на кілька літ перед виходом окремою книжочкою. Цікава в тім окремім виданню передмова, яка пояснює, що „Зівяле листе“ се уривки полишені якимсь самовбійцем, а автором тільки видані і приладжені до друку. Автор подає навіть коротку історію того самовбійця—і кінчать передмову словами: *Sei Mann und folge mir nicht nach!*—Як зручно маскує себе автор! Я хотів сказати: як незручно! Подавати до рук публіки „ліричну драму“, збірку лірик, яких Галичина перед Франком ще не бачила—і бояти ся за ті лірики, застерігати ся в передмові! Се не проста неконсеквенція, коли сам автор кваліфікує свої вірші як „отрую“ і, видаючи їх, не солідаризується сам з ними! Се признак тої боротьби, яку мусів зводити сам з собою Франко, поки рішив ся видати такі вірші. Сеж, як висказав ся проф. Колесса в 1898 році—одинокий не тенденційний твір Франка, твір, в якому зображені муки заведеної любови! Тому збірку „Зівяле листе“ мусимо вважати за факт революційний просто в розвою творчости Франка—і не диво, що він сам не знав як віднести ся до власного твору.

Ота боротьба з самим собою, страх виявити свої почування, свою внутрішню лірику і внутрішнє жите—вона тягнеть ся й далі. Вона й

спроваджує розлад в творчості Франка, дисгармонію поміж чоловіком суспільним, а приватними, що так скажу, почуваннями автора. Але сей розлад внутрішній впливає, як звичайно, благодатно на його творчість. Він вступає тепер на свою дорогу в поезії, здобуваєть ся на щирі, глибокі, добуті з душі тони. В тій боротьбі його поетичний талант остаточно кристалізуєть ся, виявляєть ся в формі більше безпосередній, як досі. Попри соціальні мотиви він не боїть ся висловлювати в поезії самого себе і йде в тім напрямі що раз далі. Одним словом—його творчий талант остаточно дозріває—і відси можна починати третю добу в розвою творчості Франка.

V.

В своїм нарисі я не спинював ся досі ані на громадській ані на науковій та публіцистичній діяльності Франка, а без їх обговорення образ Франка не може бути повний. Відсилаючи читача до иньших, спеціальних праць в тім напрямі я тільки зазначую тут те, що мені потрібне для повноти і тягlosti малюнку.

В 1890 році заснував Франко разом з Павликом „Народ“, орган радикальної партії, який остаєть ся під патронатом Драгоманова. Хоч орган і його ведення опинюють ся остаточно в руках Павлика, але Франко мусів бути близьким його співробітником і віддавати йому багато часу. Не менше часу відбирали другі справи новозаснованої партії, в якій мусів він брати близьку участь. Тимчасом на хліб мусить заробляти працюючи постійним співробітником в редакції „Kurjera Lwowsko-go“—і таким чином втягаєть ся що раз більше в тяжку, поденну, журналістичну працю, яка не може сприяти нормальному розвою ніякого таланту. Крім того Франко не покидає своїх наукових занять, в 1894 році здобуваєть ся навіть на рішучий крок і їде до Відня, звідки вертає доктором філософії. Ті всі наукові старання Франка мали йому принести наукову кар'єру, власне катедру української літератури на львівськiм університеті, де він в 1896 році виголосив був навіть габілітаційний виклад про „Наймичку“ Шевченка. Але його політичні вороги використали зручно його минувшину з дворазовим сидженнем в тюрмі—і Франко катедри не дістав і мусів вдоволити ся кар'єрою „приватного“ вченого аж до нинішнього часу.

Згадую про ті факти, бо вони пояснюють продукцію Франка як белетриста за весь той час, аж під кінець 1898 року, коли він опинив ся серед досить нових обставин, відсвяткувавши ювілей своєї 25-літньої літературної праці. Вже при побіжнім перегляді літературних і белетристичних праць Франка того часу маємо вражіння, що вони сотворені неначе в антракті якоїсь иньшої, поважнійшої праці, яка виповнює весь час,—або при нагоді, по дорозі, що так скажу, других занять.

Се так само, як поміж двома більшими працями робимо „для віддиху“ якусь меншу. Як-би там не було,—одно бачимо: літературна праця Франка, хоч не така мала що до кількості, знаходить ся весь той час на другім пляні.

В оповіданнях та повістях Франка тої доби бачимо неначе продовження його занять публіцистичних. Тут він ще остаєть ся давнім Франком, кінчить говорити те, чого не договорив в статях, порушує живі та актуальні квестії і не журить ся зовсім о їх літературне оброблення. До того й не все кінчить їх,—і „Основи суспільности“, яких друк розпочав ся в „Житю і Слові“ й досі лишили ся нескінченими. Казка „Без праці“,—се переведенне доказу, що фактично людина, не працюючи, не може жити і що всякі її мрії про рай „безробіття“ зникають з хвилию, коли Іван дістанеть ся до такого раю. А повість „Для домашнього огнища“—дискусія на тему основ супружого життя. Порушено тут впрочім стільки дразливих квестій, стільки ран сучасного великоміського родинного життя,—що до написання тої повісти треба було відваги і багато такту, аби не натрапити на закид „неморальности“. —Але тепер Франко сміло приступав до любої теми чи квестії. І певною рукою приступав до її оброблення в белетристичній формі. Перо його набирає певности, яку дає тільки великий досвід житевий. Він свobodно може тепер приступати навіть до найтемніших закутків життя, знає їх, умеє зайняти відповідне становище, поставити діагнозу,—позволяє собі на гумор і сатиричне трактування тем. Де тема занадто дразлива—зробить її неначе видумкою, заховає жало, аби тим лінше відтак вколоти. Одним словом—близкість, в якій Франко стояв до життя весь час, його публіцистична та дньовникарська діяльність вплинули досить виразно на його белетристику, дали їй нерв, актуальність...

Новиною для Франка в тій добі—його діяльність драматурга, яка коло половини 90-их рр. була досить оживлена. Майже всі драми відбивають в собі характер і напрям його тодішніх наукових занять—історично-літературних та етнографічно-фольклорних. Отже „Сон князя Святослава“ на „Камінна Душа“, друковані в „Житю і Слові“, недруковані ще досі драми: „Рябина“—з сучасного життя—та „Саламейський вийт“—перерібка з Кальдерона—накінець найголосніші і не раз ставлені в театрі: „Украдене щастє“ та „Учитель“. Ті дві останні принесли авторови найбільший успіх і в свій час були одними з найкращих точок в репертуарі українського театру в Галичині. Взагалі однак драма не була полем, на якому талант Франка міг розвинути ся, і крім ще двох одноактів, написаних вже на початку сього століття—„Будка ч. 27“, „Майстер Чирняк“—Франко більше драм не писав і від театру взагалі відвернув ся. Бо драматургія—се зовсім

окремих для себе світ. Можна працювати рівночасно і з однаковим успіхом на найрізноманітніших полях, бути ліриком, повістярем, публіцистом, ученим,—але коли драматург, то вже весь і з цілою душею мусять віддати ся драмі. І тільки ті, що тільки як драматурги працювали, добули те, чого хотіли і мали успіх. І тут не відіграє ніякої ролі ані артистична культура, ані інтелігенція—а просто талант в тій напрямі.

Знов збірка поезій завершує той період діяльності Франка. Се „Мій ізмарагд“, виданий вже в самім ювілейнім — 1898 році¹⁾. Передмова до тої збірки на стільки цікава і важна своїм змістом і тою „сповідю“, яку дає автор, що я повторюю тут деякі її уступи. „Мені давно хотіло ся — пише Франко — написати подібну книжку, — тою мовою, яка на теперішнє покоління повинна робити вражіння багато децим подібне до того, яке на старих Русинів робила мова церковна — то значить, мовою поезії. В поетичній формі я бажав подати сучасному руському читачеві ряд оповідань, притч, рефлексій, і інших проявів чуття та фантазії, котрих теми черпані з різних жерел, домашніх і чужих, східних і західних, та котрі про те визались-би в одну органічну цілість не якоюсь одною тенденцією, не одною догмою релігійною чи естетичною, а тільки спільним діапазоном морального чуття і темпераменту, через який пройшли, поки вилили ся в ту форму.“ Се виясненне характеру збірки, яка мала наслідувати збірку поучень та оповідань знану в старій Руси, як „Ізмарагд“. В рами такої збірки міг поет дати „популярізацію багатого скарбу поезій та житевої мудрости“ нашого старинного письменства, але також чисто сучасні мотиви, які маємо зібрані в розділах: „Поклони“, „По селах“, „До Бразилії“. Формально тут Франко займає те саме становище, що і в збірці „З вершин і низин“, круг його поетичних інтересів тільки поширив, але не змінив ся, він лишається тим самим запаленим суспільником і ученим. Але в суті річи — як далеко він зайшов від 1893 року! Скільки чисто філософської задуми і поглиблення він виїс в ті стрічки, „правдиві Schmerzenskinder“, які збирають досвід всього його життя! „А тобі, любий брате, чи любя сестро, що читати-меш отсі рядки „не мудрствую лукаво“, бажаю тобі душевного спокою, того м'якого, ніжнього, щирого настрою, який знаходив я складаючи серед болю і тяжкої гризоти оті прості, часто скорбні, іноді може сухо-навчаючі та моралізаторські вірші. Коли з них упаде в твою душу хоч крапля доброти, лагідности, толеранції не тільки для відмінних поглядів і вірувань, але навіть для людських блудів і похибок і прогріхів, то не даремна буде моя праця“... Так пише автор, звертаючись до читача. А на кінець: „Жорстокі наші часи! Так багато

¹⁾ В 1911 році вийшло її друге, майже в двоє побільшене видання п. з. „Давнє й нове“.

недовіря, ненависти, антагонізмів намножило ся серед людей, що не довго ждати, а будемо мати (а властиво вже й маємо!) формальну релігію, основану на догмах ненависти та класової боротьби. Признаю ся, я ніколи не належав до вірних тої релігії, і мав відвагу серед насміхів і наруги її adeptів нести сміло свій стяг старого, щиро-людського соціалізму, опертого не етичним, широко-гуманним вихованню мас народних, на поступі й загальнім розповсюдженню освіти, науки, критики і людської та національної свободи, а не на партійнім догматизмі, не на деспотизмі проводирів, не на бюрократичній регламентації всеї людської будучини, не на парламентарнім шахрайстві, що має вести до тої „світлої будучини“...

Так говорить Франко, пройшовши 25 літ по тернистій дорозі своєї літературної, громадської та наукової праці. Який голос, який його тон!.. Очевидно — інтенції, які мав при укладанню своєї збірки — виконав, дав те, що хотів, і збірка робить відповідне вражіння. Сильне вражіння. Не так самим виконанням, не блиском пера, ані віршів самих, а тою моральною силою та повагою, яку тут вложив. Тут показав Франко, як переріс самого себе і сучасне покоління, як далеко зайшов наперед і відбив ся в результаті від суєти сучасного життя, від того гамору яким жили і живуть партії, гуртки і окремі люди. — І тут, на тій сповіді поета, яку він зложив в „Моїм Ізмарагді“ можна замкнути ще одну карту його діяльності, поки перейдемо до дальшої, найновішої.

VI.

Та найновіша доба діяльності Франка припадає на час після його ювілею, відбутого в 1898 році. Як я вже згадував — той рік змінив його положення серед суспільности і навіть його особисте життя. Він мав нагоду в часі ювілейного свята, яке відгомонам перейшло не лише по Галичині але й по російській Україні, — переконати ся, що здобув собі досить сильний ґрунт під ногами, особливо в серцях молодіжи. То одно. А друге те, що тепер він нарешті знайшов терен, відповідний для праці і міг розвернути вповні свої сили. В часі найбільшої кризи духової, коли він крикнув був „Nie Kocham Rusi“ засичали, правда, злі духи серед галицької суспільности, ті, які ждуть слабої хвилі у велитня та підслухують його самотні, гіркі думи, — але бойкоту тепер ніхто не був би відважив ся розпочинати. Нарешті песиголовцям були заткані роти, вони були примушені коли не до мовчанки, то бодай до оглядності в своїх виступах. Франко міг мати нарешті більший спокій — і розвинути як найширшу та найживішу літературну діяльність.

Перше всього мав забезпечене місце для своєї наукової праці в виданнях „Наукового товариства ім. Шевченка“ і праця та була тепер систематична, постійна. Франко енергійно станув при боці правдивого

організатора товариства і його наукової роботи — проф. Грушевського — і товариство стало скоро центром культурної праці для всієї України, згуртувало цілий ряд молодих, енергічних людей. А відтак мав він „Літературно-Науковий Вістник“, як лиш той журнал почав виходити, з початком 1898 року. Тут Франко став не лише постійним, найбільше з усіх плодовитим співробітником але й редактором, разом з проф. Грушевським та В. Гнатюком. Можна сказати, що з заснованням того журналу прийшла нова літературна хвиля в Галичині. Цілий ряд молодих, початкуючих авторів, поетів, беллетристів, публіцистів, згуртував ся коло журналу — і тепер літературний рух закипів не на жарт. І Франкови припала в тім житю не мала роля, як організаторови. Літературна молодь не мала до кого иньшого звернути ся, як тільки до нього і гуртом обступила його. І цікаво: Франко добре почув себе серед тої атмосфери, до молодіжи відніс ся вповні прихильно, навіть по приятельськи, у всіх його тодішніх працях звучить прихильність до неї, симпатія до нової літературної хвилі, до нових напрямів, які почали діставати ся до української літератури. Що більше: Франко сам стає до певної міри пропагатором модерних напрямів. Пропагатором остільки, що систематично стараєть ся знакомити українську публіку — в цілім ряді літературних характеристик — з найновішими творами авторів сучасної Європи, перекладає їх в цілости або в уривках. О скільки він пішов наперед в своїх теоретичних поглядах на справи літератури і мистецтва — доказують його статі „Із секретів поетичної творчости“¹⁾. Головна їх прикмета: толеранція для найрізноманітніших напрямів і струй. Але видно, що їх автор йде з життям сучасним, слідить за ним і хоче його розуміти. Тому зближення його до молодого покоління тодішніх наших літератів, прихильна взагалі оцінка їх початкових виступів. І відтак, коли Єфремов наробив крику своїми „Замітками читача“. — „Въ поискахъ новой красоты“ („Кіевская Старина“, 1902) — Франко став в своїй дискусії з Єфремовим в обороні молодих літератів. Він писав тоді: „Головна їх (беллетристів) задача лежить в тім, щоб, як казав колись Шекспір, бути зеркалом часу, малювати чоловіка в його суспільному звязку і в тайниках його душі, давати сучасности й потонності те, що Золя називав „людськими документами“ в найширшій значінню сього слова“²⁾. — В таку широку програму очевидно мусіли ввійти і молоді письменники, бо те, що вони давали було зеркалом часу і „людськими документами“ так само як праці улюблених Єфремовим авторів.

¹⁾ „Літер. Наук. Вістник“, 1898.

²⁾ „Літерат. Наук. Вістник“, 1903, Том 21, ст. 119.

Але не любив Франко, коли його ідентифіковано з тою „молодою Україною“, коли ставлено його в оден ряд з молодими авторами або названо його представником якогось „напрямку“, яким гордилися наші літерати. Він вповні заховав свою самостійність і за неї готовий був вести дискусію на всі фронти. А вже майже іритацію справляло йому, коли хтось, — подібно як ще давніше зробив Щурат з „Зів'ялим листом“ — з деяких партій його творчости робив за далеко йдучі висновки і охрещував його епітетом в роді „декадент“... Він весь час уважав себе не за „епільога“, а за „прольога“, весь час горів неначе серед маси нових плянів, найрізномірніших задумів, жив в будущині, і ті всі його задумані плани праць не давалися підвести під ніякий напрям ані літературну школу. З цього боку цікаве його поетичне *credo*, звернене на адресу Миколи Вороного до всіх тих, що домагаються пісень

„без тенденційної прикмети,
без соціального змагання,
без усесвітнього страждання“...

Отже відзивається Франко: ¹⁾

„Ні, друже мій, не та година!
Сучасна пісня — не перина,
Не гошпیتالне лежанє, —
Вона вся пристрасть і бажанє,
І вся огонь і вся тривога,
Вся боротьба і вся дорога,
Шуканє, дослід і погоні
До мет, що мчать по небосклоні.
Не думай, як поет покине
Загальних питань море сине,
І в тихий залив коло серця
Порине, мов нурець заб'ється,
Що там він перли і алмази
Знайде блискучії, без кази,
Знайде тепло і розкіш раю
І світло й пахощі без краю.
А як знайде гидкії черви
І гіркість сліз, розбиті нерви,
Докори хорого сумління,
Проклятя свого покоління,
Зневіру чорну, скрип розстрою,
То що почать з такою грою?
Чи мають нам мішати поети
Огонь Титана й воду Лети?“

Досвід житєвий Франка, як бачимо, вплинув рішачо на його творчість. Він не може знести того партикуляризму, який почали виявляти молоді автори в своїх домаганнях до мистецтва та літератури — і на тім пункті нарешті розходиться з ними. Розходить ся не по

¹⁾ „Semper Tiro“. — Збірка поезій. — 1906. ст. 16.

доброму, бо остра критика Франка гурту, що назвав себе в 1906 році „Молодою музою“ і вважав себе представником нової поезії, поріжнила його з молодіжню літературною і збудила жаль до нього. — Впрочім в літературнім житю галицької України починаєть ся упадок, ослаблення пульсу.

Я вважав за вказане навести отих кілька моментів, бо вони не тільки ілюструють літературну діяльність Франка в останнім її періоді але дають також змогу краще в ній орієнтувати ся. І тепер тільки лишаєть ся вкортці подати її результати. Знов спинимо ся лише на найважнійших річах.

В „Літературно-Науковім Вістнику“ концентрує Франко всю свою критичну і літературну діяльність за рр. 1898—1908. Не вийшла, здаєть ся, ані одна книжка журналу за той час без того, щоби не принесла новелі, повісти, поезії, перекладу, наукової або публіцистичної статі, рецензії з під пера Франка. Те все, з виїмком публіцистики та деяких наукових праць і рецензій, літературних праць і характеристик, видавав відтак Франко окремими томами, головню в „Видавничій Спілці“. Взагалі тепер Франко починає досить пильно займатися видаваннем своїх творів, заходить ся коло нових видань старих творів, редагує їх наново та підбирає систематично. Збірки новел містять крім нових річей і передруки старих, взятих із збірки в „Поті чола“, або ще нїде не друкованих окремо. „Полуйка“, „Сім казок“, „На лоні природи“, „Місія, чума, казки і сатири“, „Маніпулянтка“, „Батьківщина“, „Малий Мирон“, „Добрий заробок“ — отсе збірки оповідань, які вийшли за той час, приносячи в більший половині зовсім новий матеріал. — Взагалі се ті самі „галицькі образки“, які автор задумав ще в молодости, але сам Франко не стараєть ся додержувати систематичности ані одного пляну. Він впрочім не позволяв би йому тепер на оброблення деяких історичних тем (правда, з історії Галичини, як „Герой по неволі“, „Різуни“) і других новел, які він трактує більше, що так скажу, особисто, а не як суспільні образки. („На лоні природи“, „Сойчине крило“ і др.) Зв'язок з біжучим житєм, який був в новелях з циклю „В поті чола“, значно ослаб, майже урвав ся в тих новелях, — вони сильно відбивають в собі особистий настрій автора, або характер його наукових занять та інтересів. Бачимо з них впрочім невичерпану память того всього, що він коли-небудь бачив, зустрічав і пережив. Він не потребує бути залежним від своєї фантазії, не шукає за мотивами і темами, — він просто оповідає, позбуваєть ся неначе якогось баласту, який назбирав ся в його памяти і не дає спокою або місця для других, нових вражіннь. Оповідання йде рівно, без ніяких хитрих видумок, просто, без афектації і силування займати читача. Франко пише так, що читач мусить приймати ті оповідання як

щось само собою зрозуміле. В тім спокою оповідань, в їх рівній бесіді, в простій композиції вся сила Франка. Тим способом він не заплутує проблемів, про які хоче говорити, не висуває нічого проблематичного, що могло би дезорієнтувати читача, ставить квестію ясно, просто. Від часу до часу тільки почується якийсь дивний для його психіки тон, відзвучить ся чужа струна, і бачимо, що вона перетягнена, не звучить гармонійно з іншими.

Зовсім виразно відзиваються ті струни в повістях Франка, а власне в „Перехрестних стежках“ (1900) та „Великім шумі“ (1907). Обі вони роблять вражіння пригноблюче своїм настроєм. Я сказав би — якийсь „надприродний“ елемент втискається в ті повісти, розбиває їх композицію і, хто знає — чи не самі творчі задуми автора. Зовсім певно не мав автор в „Перехрестних стежках“ ціли знеохотити читача до суспільної праці, яка не переставала бути ніколи головним ідеалом Франка. А прецінь настрої героя повісти — безнадійний в результаті, — він зовсім безсильний супроти тих всіх фактів, які йому стають колодою в його дорозі житевій і в його праці. І повість кінчиться безнадійно, тріумфом якоїсь демонічної убійчої сили. Що се за настрої? Або що се за настрої, в якому Франко писав „Великий шум“, власне розділи кінцеві тої повісти, які ділають на читача як повна грози, містична візія? Се настрої неначе чорної меланхолії, де чорні ворони залягають небо; настрої, який наводить на душу несподівано, здавлює її як спазм і кладе перед очі „дикі, страшні візії“. — І тому я кажу, що ті повісти, яке б вони сильне вражіння не робили, викликають у читача небажані реакції. Небажані, очевидно, для цілости концепції тих творів, особливо в „Перехрестних стежках“. В результаті переконуємо ся тут в одному по прочитанню тої повісти: коли особисте щастє чоловіка знищене, т. є. коли надії на те щастє пропали — пропадає також весь розмах до суспільної праці. Можна її трактувати тоді, як „песій обовязок“, вона може дати забутє особистого горя, приспати на час голодну душу, — але не може дати внутрішнього вдоволення, дати зміст житю. Бо в душі буде все щось щеміти, щось домагати ся свого вислову, щось буде вічною таємною журбою.

Коли перейдемо тепер до лірики Франка за останню добу — побачимо те саме розладе, той самий настрої, лише в сильнійших висловах, в більше згущених образах. Ось збірка: „Із днів журби“ (1900), яка дала деяким людям нагоду говорити вже про упадок духа і енергії у Франка „Ні, я ще не песиміст“, — говорить поет. І бачимо, — думка дійсно жива, напружена, бадьора, сталева, не видно ніякої податливости. А разом з тим чуємо, читаючи збірку, — як щось ворухить ся на дні поетової душі, щось щемить, як „дитя голодне“. Поет з запалом говорить тут про суспільну працю, пише їй просто дитирамб, як праці,

„що одна лиш може заповнить жите людини“. Але разом з тим брешуть постійно поміж стрічними скорбна нотка, чути якусь гірку філософію поета, настрої який остаточно виливається ся в слова:

„Я не скінчу тебе, моя убога пісне,
в котру бажав я серце перелить,
і виспівать чуте важке та млісне,
все, що втіша і все, що веселить,
всі радощі шаленого кохання,
все пекло мук, по й досі грудь гялить.
Мої ви сльози, і мої зітхання,
і песгощі короткі й довгий жаль,
надії і зневіри колихання,
не перелити вже мені в кришталь
поезії, немов вино перлисте,
ні в римів блискітливую емаль!
Мов дерево серед степу безлисте
в осінній бурі беть ся і скрипить,
і скрип той чує поле болотисте,—
оттак душа моя тепер терпить
слаба, безкрила, холодом прибіга,
мов ластівка у річці зиму спить“...

І то не одноразовий настрої тут пробивається ся. Се настрої постійний, який почав ся ще з „Мого ізмарагду“ тим тихим, напів зрезигнованим стоїцизмом, в якому вже тоді виявив ся сумний життєвий досвід.

В збірці „Semper tiro“, останній з черги¹⁾, йде поет в тім настрою ще далі. Тут настрої повної самотности та „духового сирітства“. Щось добувається ся з дна душі і допоминається тепла, світла і життя, але поет каже: не маю вас чим заігріти, мої діти, погаслий вулкан і мені самому холодно. Я видав все, що мав.—Настрої, від якого віє морозом. Неначе чуючи се поет старається підшукати слова лагідні та повні ласкавої доброти, аби не трівожити читача і відвести його як найдалі від тих настроїв, які сам переживає. Се лагідність і доброта чоловіка, який дійшов до крайности в терпінню і сирітетві, зробив останній крок і здібний говорити дитині казку, аби її заколисати до тихого сну. Щось батьківське чується в тім голосі.

І се етап, в якому Франко сотворив свого „Мойсея“ (1905), найкращий дарунок, який він міг дати українському народови, вершок найвищий, до якого він дійшов як поет громадянин. „Мойсей“—се, коли так можна сказати, остаточно зведення рахунку з кимсь, з ким мало ся до діла цілий час. Підносячи „найкрасший дар весільний“ українському народови Франко чує право сказати тому народови все, що накіпіло йому в душі за весь час його діяльности. І в таку

¹⁾ Збірка „Давні й нові“, друге видання „Мого Ізмагду“ (1911) приносять тільки деякі передруки поезій, виданих по збірці „Semper tiro“, аж по 1909 рік.

хвилю можна сказати своєму народови дійсно все: і не пощадити батога для його гріхів і їдкої іронії та призи́рства за його деякі приємети. Але все те говорить ся голосом повним зрозуміння для тих гріхів і тої вдачі, голосом повним глибокої, сумної житевої мудрости, в якому врешті чується привязання, любов, прощення всього зла, якого зазнав поет за ціле своє жите від земляків. Бо колись він рішив: перти проти рожна, проти хвиль плисти, вести свою лінію і працювати по мимому всього, по мимому безнадійности навіть. Праця, яку він робив сорок літ, була йому тачкою, до котрої він був прикований сумлінням хлопського сина. Міг від неї терпіти, упадати від її тягару, проклинати свою долю „раба“,—але робив її до кінця.

VII.

Для повноти малюнку Франка треба додати ще кілька штрихів. Я поминув на боці його всю діяльність, присвячену дітям і молодіжці, —про котрих наші письменники розмірно найменше дбають. Треба сказати, що без участі Франка наша діточа література була би зовсім убогою, бодай тут, в Галичині обмежувала би ся на слабих і зле підібраних перекладах та книжочках з образками. Від коли почав виходити „Дзвінок“, Франко став досить пильним його співробітником, власне в перші роки його існування. Для української дитвори він умів підібрати чи не найкращу лектуру, яку вона має в своїй рідній мові,—не диво, що добив ся власне тут найбільшого успіху. Отже наперед цілий цикл оповідань „Коли ще звірі говорили“, оснований на народніх оповіданнях і мотивах. Відтак той славний „Лис Микита“, якого розійшло ся вже чотири видання, а якого цілі партії знати на память єсть амбіцією молодих читачів. Далі віршована перерібка іспанського роману „Дон Кіхота“, на кінець теж віршована перерібка арабських казок: „Абу Казимові капці“ та „Коваль Бассім“.—Доробок багатий і може дати імя авторови, коли б лиш на сім обмежив ся.

Се одно. А друге: діяльність Франка як перекладчика, про котру тут треба обовязково згадати ради її богатства і ваги для нашої літератури. Франко єсть одним з тих нечисленних наших письменників, який усвоїв собі культуру заходу, слідив пильно за нею і старав ся все найшляхотнійше і найкрасше переціпити чи перенести на рідний ґрунт. Він перемандрував чи не всі літератури світа, від орієнтальних почавши, а скінчивши на модерних; розглядаючи їх і вчитуючись в них для студій він „по дорозі“ давав переклади, а коли сего не можна було, то перероблював, українізував мотиви, які вподобав. Мав, очевидно, при тім важну ціль на оці. „Передача чужомовної поезії—пише він, ¹⁾—по-

¹⁾ В передмові до збірки: „Поєми“. Львів 1899 ст. 3.

ЛНВістник 1913, кн. IX.

езії різних віків та народів рідною мовою збогачує душу цілої нації, присвоюючи їй такі форми і вирази чуття, яких вона не мала досі, будуючи золотий міст розуміння і спочування між нами і далекими людьми, давніми поколіннями.—І зараз на початку своєї діяльності Франко пильно почав перекладати. Нібелюнга, Одиссея, Софокль, Гюцков, книга Йова, Королевська рукопись—се заняття молодого Франка. Відтак він звернувся до сучасних літератур і дав переклади з Томаса Гуда, Гейне, Шеллі, Байрона, Золя, Гоголя, Помяловського. В 1882 році видає переклад I частини „Фавста“ Гете, який певно й досі був би неперекладений, в „Життю і Слові“ друкує переклад „Едипа Царя“ Софокля,—а від коли почав виходити „Літературно-Науковий Вістник“, переклади Франка з чужих літератур посипалися як з рога обильності. Не маючи змоги довше на них спинитися не перечислю навіть авторів перекладаних: їх за багато і самі їх імена нічого не скажуть. Зазначу тільки, що, де міг, там давав Франко до своїх перекладів вступні замітки та пояснення, аби зробити їх більше приступними та зрозумілими для публіки,—а коло видання перекладів Куліша з Шекспіра положив правдиві заслуги, редагуючи їх та пишучи докладні студії з коментарями.

За переклади шанують людей деінде; польський поет Каспрович дістав за них катедру порівнюючої літератури. Франко може мати тільки ту моральну сатисфакцію, що запізнав нас з багатьма скарбами європейської літератури і збогатив скарбницю духову України.

VIII.

В 1914 році минає 40 літ від видрукування першого твору—вірша Франка. Сорок літ невсипучої, вичерпуючої, всесторонньої праці, яку при інших обставинах робить цілий гурт людей. І Франко не зломився на тому довгому шляху, витримав. Навіть нещасте, яке спіткало його в 1908 році, в найбільшій розгарі праці, він переборов і працює без впини далі, невтомно.

Не можна не подивлятися тої сили, тої витревалості і енергії. Подивлятися треба тим-більше, коли знаєшся, серед яких обставин він жив і працював, скільки перепон мусів усувати, аби можна працювати, скільки мусів боротися за існування і витрачувати свої сили на заробіток! І при тім всім він Франко, яким гордиться ціла Україна.

Українське громадянство обходить сього року ювілей його сорокалітньої діяльності—в цілім краю відбулися, і далі відбуваються ювілейні торжества. Так, Галицька Україна має не оден гріх за Франка на сумлінню. Мусить йому впасти тепер до ніг і очиститися з тих своїх провин; мусить навчитися шанувати взагалі всіх, хто дає їй і вже дав духовий корм.

ПЕТРО СТАХ.

Чайка.

Співцєви Іванови Франкови.

Море, як тайна, мовчазно-спокійне,
 Море, як далеч, невідимо-мрійне,
 Снами бурхливими снить,
 Снами в безодні.

Сонце, як велетень з бою у ранах,
 Встало, повите в кривавих туманах,—
 Скелі—в пожежі умиь,
 З ночі холодні.

Ринуть зловістнії рокоти-шуми.
 Душу турбують заховані думи,
 Серце палає огнем —
 Бурі чекає.

Сонце із злота кує ясну зброю,
 Вітер он рветь ся, як лицар до бою,
 Мов білогривим конем,
 Хвилю грає...

Море наїжилось грізне, як кара:
 В блисках огневих насунулась хмара,
 Буря збудила хабс
 Криком суворим.

Чайка між хвилями й хмарами веть ся,
 З бурею стогне, з громами смієть ся...
 З нею прудкий альбатрос
 Лине над морем.

Чайка—то дума кохана моя,
 Мій демон бентежний:
 Мчить нас у хвилях бажань течія
 На простір безмежний.
 Нудно нам, тоскно в спокійнім багні
 У царстві вмірання,
 Лицем до хмар ми, що крешуть огні,
 Із криком вітання

Топимо в хвилях пекельний свій гнів,
 В спокою ридаєм,
 Кидаєм бурям огневий порив
 І в бою співаєм...

О, чайко! Ти—пісня співця голосна,
 Що лине над морем широким життя!..
 В ганебнім спокою нудьгує вона
 І криком вітає боїв пречуття.

Із хвиль уродилась, на скелях зросла,
 Зміцніла у громі страшних блискавиць
 І, вільна як вітер, як льоти орла,
 Не знає кайданів, не знає вязниць.

О, пісне натхненна! В постійних боях
 Із нападом лютим нестриманих орд
 Ти, повная гніву, відвагу і жах
 Єднаєш у дивний і грізний акорд.

А буря ущухне—на крилах своїх
 Гойдаєш ти квіти невянучих мрій
 І в ніжних акордах і сльози і сміх
 Сплітаєш у казку і в образів рій.

На ранок веселий, на вечір сумний,
 На срібнеє сляиво далеких зірниць,
 На пахощі квітів, на шум лісовий,
 На усміх, на погляд з очей чарівниць—

Душа на все радо озветь ся твоя:
 Ти все одбиваєш, як сонце роса,
 Живеш ти усюди, о пісне моя,
 Де владою диха цариця— краса!..

Чайки крик в німій пустелі
 Розітнеть ся самотній, —
 Збудить то заснулі скелі

Бій розярених стихій.

Повний радощів чекання,
 Повний муки сподівання,

Чайки крик

Народив ся в бурях прагнень,
 І лиш в певностях досягнень
 Увірветь ся він навик.

РОСТ. ЗАКЛИНСЬКИЙ.

Франко як публіцист ¹⁾.

(Проба характеристики).

О Ізраїлю!..
Я весь вік свій, весь труд тобі дав
У незломнім завзяту
Все найкрасше, найвище, що знав,
Я у тебе вкладаю.

Франко: „Мойсей“, Х.

Сорок літ мов коваль я клепаю
Їх серця і сумління..
Сорок літ я трудився, навчав..
Там же, XII.

Останні слова аж просять ся до характеристики Франкової діяльності як публіциста. Особливо той елемент навчання; мотив практичності, бажання зацепити голошені ідеї серед суспільства, бажання заінтересувати ними читачів—се все тісно звязане з публіцистикою взагалі. І Франко вияснюючи принагідно ²⁾ своє становище як публіциста виразно каже, що не ходить йому о заінтересованне публіки своєю особою, тільки тими ідеями, які голосить, тими питаннями, які його займають. По своєму змістові—на думку Франка—публіцистика, се студії певних хиб та подавання певних рецепт на їх лічення ³⁾. Та крім того—вже більше з огляду на техніку писаного слова—вимагає автор „Зів'ялого листа“ „того теплового подиху любови та енергії, що виявляє за словами живу людину“ ⁴⁾. Конклудуючи з усеї його публіцистичної діяльності, приходиться до переконання, що фактично виключає він із сеї області все те, що не опирається на розумі, на логічним розумованню. Тут нема поля для чуття, для уяви. Ratio—се ultima lex публіцистики у Франковім розумінню. Він у своїх статях віддєликає ся тільки до розуму читача. Не треба одначе думати, що автор „Мойсея“ цілковито ігнорував чутє. Він високо цїнить його та зачисляє побіч знання—до „духових дібр“ людини ⁵⁾.

При тім форма писання сходиться на дуже далекий плян. Над нею

¹⁾ Реферат, читаний на академії в честь д-ра Івана Франка, підчас II загального українського студентського зїзду у Львові, дня 3 липня 1913.

²⁾ Житє і Слово. Львів. Р. VI, стор. 11, статя: З новим роком!

³⁾ Л. Н. Вістник. 1903. Р. VI, т. 21, ст. 119/II. Статя: Принципи і безпринципність.

⁴⁾ Л. Н. Вістник. 1904. Р. VII, т. 28, ст. 2/II. Статя: Соціяльна акція, соціяльне питання і соціалїзм.

⁵⁾ Л. Н. Вістник. 1905, т. 31, ст. 76/II. Статя: Дещо про нашу пресу.

Франко майже ніколи не працює. Його статі в порівнянні з майстерно різьбленими творами сучасної публіцистики—особливо журнальної—се сіраки супроти балевих стрій. Загалом у його в скромнім, простім, яснім, зрозумілим, природнім без усякої штучности—способі писання пробивають ся між иншим характеристичні риси його характеру. Автор „Наймита“ не любить ставати на котурни. Навіть не стерпить сього у другої людини. Говорить переважно до селян і хоче, щоби вони його розуміли. Йому ходить передовсім о думку, о зміст статі. Той зміст займає його виключно, як і його читачів, котрим подає просто нове євангеліє. З другого боку він працює пером на хліб, отже мусить—до певної міри—достарчити якусь скількість стрічок. Нема часу надавати своїм писанням гарну, викінчену форму. Навіть образи та порівняння служать тільки до плястичнішого представлення справи, а ніколи для декорації.

Часом—на взір російської публіцистики—убирає публіцистичну тему в форму літературного ескіза. Се творчість, що стоїть по середині між публіцистикою а красною літературою. Мабуть для того, що вона вимагає більше часу і стараннішого оброблення—стрічаєть ся у Франка розмірно дуже рідко.

Переходжу до ролі Каміняра-ювілята в українській публіцистиці.

О скільки публіцистика є зеркалом дійсного життя, о стільки різко навіть ярко визначають ся в українській публіцистиці три постаті перших провідників і пропагаторів соціалізму між українським (а також польським) населенням Галичини,—постаті Драгоманова, Франка і Павлика. Зовсім так, як і в житю. Проти себе мають вони в народовецьким таборі людей з безперечним публіцистичним таланом, як старого Качалу, Володимира Барвінського, Данила Тапачкевича, людей бистрих, з темпераментом, у котрих слова теж живуть. Але їм бракувало тої широкої освіти, яку посіла згадана трійця українських соціалістичних публіцистів і—головно—того розуміння суспільних відносин, яке вони черпали із соціалістичної критики сучасного суспільного ладу.

В розвитку української публіцистики мала згадана трійця аналогічне значінне, як і в житю. Вона протиставила себе обом літературно-політично-національним напрямкам, що жили тоді на українському ґрунті Галичини. Тільки лише, що в публіцистиці се було зроблене пізнійше—тай то зразу спорадично, і аж від 1890 р., коли почав виходити „Народ“, „Хлібороб“, „Громадський Голос“, стало і систематично. Український соціалістичний тріумфірат протиставляв себе, як речника соціальних інтересів українських працюючих мас, українському москвофільству та народовству 70-их і пізнійших років, як представникам теоретично-національних та правописних спорів. Протиставляв свій демократизм і, сказати-б, мужикофільство—пануючому тоді аристократиз-

мови в найобскурнійшій того слова значінню, згідно теоретичному народолобству.

Се й є той фундамент, на яким опирається цілі десятиліття публіцистична діяльність перших українських соціалістів.

Що-ж до становища Франка в тріумвіраті, то він аж в пізнійшій життю висвободився від сильного впливу Драгоманова. В початках своєї публіцистичної кар'єри вибирає той „казенний радикал“, як його охрестив москвофільський „Галичанин“, — навіть теми статей подібні до оброблюваних Драгомановим.

Тоді як сей останній дає більш загальні директиви, то Франко і Павлик приношують те все до місцевих обставин східно-галицького ґрунту, якого Драгоманів все таки докладно не знав. [Прим. автор „Историческ-ої Польщі“ домагався, щоби польську соціалістичну газету „Праца“, що виходила у Львові, головню для львівських та східно-галицьких польських робітників, писати мазурським діалектом, яким майже ніхто з читачів не вмів говорити].

Значіння Франка в українській публіцистиці зовсім не менше, протинно, хіба більше, — як його-ж значіння в українськй красній письменстві. Говорити, що головною заслугою Франка — є його літературна діяльність¹⁾, се значить порівнювати її з публіцистичною діяльністю. А сього — прецінь — не можна робити.

Українська публіцистика мала ще менше видних представників, як наше красне письменство. Тим більш гігантною являється в сій області постать ювілята. Тут він та Павлик були справжніми каменярями. Те все, що стало тепер насущним хлібом української публіцистики в Галичині й Буковині, без чого її просто годі собі уявити, — те все стрічаємо перший раз — звичайно, не у Драгоманова, а в статях Франка й Павлика. Значить, під впливом Драгоманова і на основі його ідей творили вони ті кличі та програми реальної, практичної праці, котрі до сього часу перетривали в нашій публіцистиці і стали по часті програмою тої роботи, яка у нас тепер ведеється.

Особливо уздоровлюючо впливала публіцистична праця Франка на публичне життя галицької України, де всевладно панувала і в дуже значній мірі ще й тепер панує — крилата фраза, під якою не криється ніякий реальний зміст. Возьмім для приміру область політики в репрезентаційних тілах. Крайня наївність, безпримірне довіря до слів та офіційних і неофіційних заяв т. зв. „високо-поставлених осіб“, смішна непорядність — визвали цілий ряд блискучих публіцистичних творів юві-

¹⁾ Украинская Жизнь, 1913, кн. 5, за май, стор. 9. С. Ефремовъ: Писатель-гуманистъ.

лята. Стоячи все на реальнім ґрунті нашої кождохасної дійсности, опираючи ся на добрім знанню людей і відносин, приступав Франко з холодною розвагою та строго-льоґічною аналізою до кожного поодинокого факту. А вже самі результати його праці приносили з собою те, що ста-ти виходила все гостра, гранчаста; нераз блискала іронією та горіла обуренням; зачіпала багато людей, хоч ніколи особисто.

На його визначний публіцистичний таланти вказує й се, що він був перший з поміж Українців сталий співробітник німецьких газет та одинокий досі Українець, що не зрікаючи ся свого характеру і своїх національних поглядів, довгі літа працював як сталий співробітник в різних польських видавництвах і то навіть в східно-галицьких.

Сього року саме припадає 35-літній ювілей Франкової публіцистичної праці, котру розпочав в „Молоті“, „Громадським Друзі“ та в „Ргас-і“ 1878 р. Скорше, чим в публіцистиці, дає він вираз своїм суспільним почуттям у своїх літературних творах.

35 літ тому знаходимо його вже серед оживленої агітаторської та публіцистичної роботи. Крім статей в соціалістичній „Ргас-і“—перекладає він разом з Павликом для „Громадського Друга“ брошуру Лянґе „Питання робуче та його значіння на тепер і на будуче“ а також Шефле: „Що таке соціалізм“? та містить в „Молоті“ свої власні „Критичні письма о галицькій інтеліґенції“.

Не думаю подавати тут хронології Франкових публіцистичних занять. Зазначу тільки, що в 1881—2 р. містить свої праці в „Світі“, в 1883—4 р. анонімно і псевдонімно в „Ділі“, при чім звертає увагу на „злободневні“ передовсім занедбувані тоді у нас економічні питання. В 1887 р. починається його співробітництво в польськ. „Курері львовськ.і“ та триває до 11 мая 1897 р., до часу оголошення в „Die Zeit“ розвідки „Der Dichter des Verrates“. Тут в „Курері“ є він більше інформатором польської публіки про українські справи, переважно здержується від суб'єктивного освітлювання обговорюваних справ. З початком 90-их років співробітничав в польській людській газеті, „Przyjaciel Ludu“.—Головно до 90-их рр. відносить ся також його співробітництво в німецьких часописах.

Та найвищі щаблі в своїй публіцистичній творчості, найбільш взнеслі полети досягнув автор суспільної студії „На дні“—в статях міщених в „Народі“, „Хліборобі“, органах радикальної партії; в „Житю і Слові“, та „Літературно-Науковім Вістнику“.

Головно статі поміщені в „Народі“, „Житю і Слові“ та „Вістнику“ становлять найціннішу вкладку Франка в українську публіцистику, а тим самим в нашу колективну психіку. Про сю його діяльність можна сміло сказати його-ж словами з „Мойсея“:

Підеш ти у мандрівку століть
З мого духа печатю!

І справді—він поширив в суспільстві цілий комплекс поглядів, логічно становлячих одну цілість, і відси бере свій корм наша воля і діло. Тут жерело тих численних починів, вчинків і діл, яких свідками ми були, і яких свідками та справниками ще будемо.

Кожного чоловіка взагалі, а особливо кожного публіциста найяскравіше характеризують його суспільно-політичні погляди. Не маючи тут змоги вичерпуючо схарактеризувати з цього боку автора брошури „Що таке поступ?“, постараюся по змозі коротко представити ті його погляди.

Сильне, глибоке, можна би сказати, органічне мужикофілство зробило Франка й Павлика прихильниками та пропагаторами ідей Драгоманова. Вони бачили хлопську нужду та покривдження, горячо спочували селянству, знаючи дуже докладно його соціальне положення,—та хотіли винайти такий суспільний порядок, у якому та соціальна несправедливість була би—коли не зовсім усунена (як думав Павлик),—то хоч зведена до можливого мінімуму (як се представляло ся критичному умови Франка).

Спеціально у Франка на тлі мужикофілства розвинуло ся так сильне почуте обов'язку праці над піддвиженням селянства, що згодом перейшло навіть в свого рода примус психічний, від котрого—на думку автора „Панських жартів“—ані він сам, ані ніхто инший не може його звільнити.

Те мужикофілство пробиваєть ся у всій діяльності Франка. Працю для селянства цінить він завжди дуже високо. Чи говорячи про Драгоманова підчас його ювілею 1895 р., чи пишучи про Наумовича в першому річнику „Хлібороба“—підносить він і ставить високо їх діяльність в користь селянства. Підчеркує, що у першого з них головною цілю думок і змагань був простий народ, його просвіта і піддвиження¹⁾, а другий, се перший в галицькій Україні чоловік, що звернув ся до селянства в народній мові в справах політики, науки і т. н.²⁾ Ще характеристичніше представляєть ся Франкове народництво в 1897 р. З початком року пише він в „Житю і Слові“³⁾: „Росте дух і повинен рости у кожного, хто бачить, як сквапливо шукає наш люд іскри просвіти, поради і науки, як ловить кожде щире слово, як горнеть ся до боротьби за справедливість.—Та рівночасно плакати хочеть ся крівавими слізмами, коли бачиш, як мало, страшенно мало ми, Ру-

¹⁾ Гл. Народ VI. 1895. стор. 10.

²⁾ Хлібороб I, 1891, статя: „Іван Наумович“.

³⁾ Житє і Слово VI, 1897, стор. 2, статя: З новим роком. (Гл. також „Додаток“ до „Молодої України“ в виданню Вид. Спілки).

сини всіх партій (вчислює сюди й москвофілів), хочемо і можемо дати тому народови, як усі наші заходи коло його піднесення—ділетантські, мізерні, як наші ради нераз дитяче наївні або глупо-зарозумілі“. Та найяскравіше виступає згадане явище у його відомій „сповіді“ в передмові до польського перекладу його новель¹⁾, де він—спровокований до того поступованням земляків—заявляє терпко: *Nie Kocham Rusinów ani Rusi* *Zaiste nie wiem, za co bym miał ich kochać. I навіть в тім настрою не забуває про селянство. Протинно: теплими словами, що стоять в різкім контрасті з попередніми висказами, говорить про його. „Український люд таки поводи підносить ся, почуває в щораз ширших масах жажду світла, правди і справелливости, і шукає доріг до них; праця для такого люду не піде на марно“. До праці між селянством ставить дуже високі вимоги, бо відносить ся до неї незвичайно серіозно. Сконстатувавши, що народ пройшов уже „народню школу“ та бажає „гімназії“, висшої, дальшої освіти, та що се дуже відрадна поява, він зазначає, що для підростаючого покоління вона становить ще одну велику трудність. Вона ставить до його праці, освіти, енергії і характеру без порівняння висші вимоги, ніж се було доси. Тут треба величезної маси всесторонного знання, незвичайної праці й енергії. Вчителство в гімназії чи навіть професорство в університеті вимагає далеко меншого знання і дає далеко менше клопотів. Тут досить обхопити якусь одну спеціальність і спокійно та систематично мов міль вгризати ся в неї. Праця над просвітою народа вимагає цілого чоловіка з усіми його способностями, вимагає найрізноморднішого знання, а в додатку й відваги, резолютності, ініціятиви і здоровля справді вояцького. А наше рознервоване молоде покоління дуже мало вносить тих ресурсів до тої важкої праці, яка мусить спасти на його плечі і з якою воно мусить упорати ся під загрозою затрати людської подоби²⁾.*

Із сього мужикофільства виростає, як згадано, непереможне почуте обовязку праці в користь працюючого люду. Кількома цитатами постараю ся виказати, як з бігом літ се почуте не вяне, а протинно скріплюється, могутніє, стає у Франковій свідомості ярмом, від якого—по власним його словам — сам Бог не може звільнити. Тут справді чути у нашого каменяра якийсь подих трагізму.

Вже в зарані своєї публіцистичної діяльності—сильними, наче в граніті ритими словами—проголошує він, що „скарби знання й освіти, нагромаджені в головах наших (інтелігентів), ми повинні вважати... затягненим від наших простих, неосвічених братів довгом, котрий ми їм

1) „Niesco o sobie samym“. Biblioteka Mrdowski. № 287—289.

2) Ж и т е і С л о в о. V. 1896, стор. 402—403, статя: З кінцем року.

обов'язані з лихвою сплатити. А тямуючи се, ми будемо нашу просвітну працю вважати тільки нашим обов'язком, котрого несповнення було б просто тяжкою провинною, рівною тій, як коли б ми обдерли бідних і обіли голодуючих“¹⁾. — Франко дуже рідко коли в своїх статтях цитує чужі слова. Коли проте в відповіді „Ділу“ на його передовицю „Смутна поява“ (з приводу згаданої вже прилюдної сповіді п. з. „Niemo o sobie samum“) наводить вірш Словацького, то—видко той уривок поеми дуже наближував ся до того, що відчував тоді „казенний радикал“. А повторив він за Словацьким:

Choć wiem, że słowa te nie zadrżą długo
W sercu, gdzie nie trwa myśl nawet godziny...
Mówię, bom smutny, i sam pełen winy.

В тім-же місці кидає отсі два афоризми: „Хто твердить: Люблю свій народ, а не сповнює своїх обов'язків зглядом того народу — брехню твердить“. „Від народнього обов'язку сам Бог не може звільнити; нахваляється ся звільнити від него Сатана“²⁾.—А в згаданій сповіді говорить прямо, що працює „przedewszystkiem z poczucia psiego obowiązku“. „Мій український патріотизм, — то тяжке ярмо, вложене долею на мої плечі. Можу за те проклинати долю, але скинути ярма не можу“.

Як бачимо, Франкове мужикofільство стало для нього непохитним каноном віри. І на сїм фундаменті повстав та розвив ся його соціалізм.

Зразу суспільно-політичні погляди автора „Думок про еволюцію в історії людства“ були ідентичні, або майже ідентичні з поглядами Драгоманова. Аж в пізнійшій віці виеманцінував ся Франко з під тої ідейної переваги знаменитого публіциста й історика. І про сей другий період його духового розвитку в сій області — я й буду головню говорити.

Франковий соціалізм — різко індивідуалістичний³⁾, як і у Драгоманова. У сего останнього наближується він—в наслідок прийняття федералістичного принципу та зосередковання уваги майже виключно на громаді, як основнім чиннику добровільної суспільної організації—до федералістичного анархізму; у Франка, котрий не є безумисним федералі-

1) Світ, Львів 1882. Р. II стор. 304., стаття: „Кілька слів о тім як упорядкувати і провадити наші людські видавництва“.

2) Житє і Слово VI. 1897. ст. 263 і 264. „Декілька афоризмів у альбом „Ділу“, прочитавши його статю „Смутна поява“ в ч. 97“.

3) Пор. Л. Н. Вістник. 1904, т. 25, стор. 151/II. Розвідка: До історії соціалістичного руху. Див. також і дефініцію соціалізму в Житю і Слові 1897, VI, стор. 266, стаття: Соціалізм і соціалдемократизм.

стом ¹⁾),—проявляєть ся ярко в його частій полеміці проти т. зв. державного соціалізму. Автор „Захара Беркута“ боїть ся всевладства колективістичної держави, її деспотизму та уніформізму; лякаєть ся, щоби воля та економічна рівність не вийшли колись в дійсности на триумф нової бюрократії над суспільністю, над усім її матеріальним і духовим життям ²⁾).

Як колективіст—домагаєть ся наш ювілят усуспільнення продукційної власности. Уладження консумційних відносин належить — на його думку — полишити взаємному порозумінню тих, кого се буде найближше обходити ³⁾. В практичних проєктах все таки дораджує він українському селянству між иншим вже в сучаснім устрою заведенне в рілнихних ґрунтових спілках частинного комунізму—пропонуючи, щоби через той час, „доки тревала би спілка, всі члени, що в ній працюють, мали однакове удержання“ ⁴⁾).

В своїх поглядах на історичний матеріалізм пішов Франко за автором „Раю і поступу“, приймаючи його „поправку до так званого матеріалістичного світогляду, який у розвою людськости бачить лише діланне несвідомих, матеріальних сил“. На думку згаданих перших пропагаторів соціалізму на Україні—поступовий розвиток суспільности спричиняють матеріальні та ідеальні сили. „Властивим плодучим елементом у ненастанній еволюції, що відбуваєть ся не лише в сфері матеріальних явищ, але також у сфері духа, віри, літератури й етики, вважає Драгоманів людське індивідуум, його душу, волю й інтелігенцію. Суми тих індивідуальних імпульсів творять масові течії, настрої і змагання мас ⁵⁾).

Франко вважає матеріальні чинники дуже важним, але не виключним мотором людського поступу. Він перекладає в останнім річнику „Житя і Слова“ розвідки англійських соціалістів Фабіянців, де вказуєть ся, що духова надбудова єсть, що правда, відблеском відносин пануючих в продукції, але має рівночасно здатність до дальшого самостійного розвитку, обумовленого вже своєю власною розвоевою силою, яка може бути независима від матеріальних чинників.

В одній із перших своїх публіцистичних праць, в „Критичних

¹⁾ Що таке поступ? Коломия 1903, ст. 111—113.

²⁾ Там-же, стор. 137—140.

³⁾ Л. Н. Вістник. 1904, т. 28, ст. 21|П. Статя: Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм.

⁴⁾ Народ І. 1890, ст. 61. Статя: Що таке громада і чим би вона повинна бути?

⁵⁾ Л. Н. Вістник. 1906. Р. IX, т. 35, ст. 234. Статя: Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова.

письмах о галицькій інтелігенції¹⁾ висказується жовіят виразно, що духовий та літературний переворот усе наступає по перевороті економічнім. А в пізнійших літах, в рецензії на „Ukrain-y irredent-y“ Юл. Бачинського—пише: „Може прогрішу ся проти матеріялістичного світогляду (recte: історичного матеріалізму), коли скажу, що потреби розуму і душі—так само, як і потреби життя матеріяльного — родять великі історичні події“²⁾.—Факт, що деякі члени буржуазії стають по стороні робітників проти інтересів своєї класи називає перекладчик „Фавста“ „чисто ідеальним змаганням“—в супротивности до погляду авторів „Комуністичного Маніфесту“ на сю справу³⁾, та вважає, що майже ціла класа (польські східно-галицькі земельні капіталісти) кермується в чисто економічних справах (продаж ґрунтів, позички) такими мотивами, як націоналізм та принцип: „польська“ земля для Поляків⁴⁾.

Що до концентрації капіталу, то Франко висказується в сій справі ясно і виразно тільки про Галичину і тільки про земельну власність. Він обчисляє, що від 1819 до 1876 р. поступала в Галичині незвичайно скоро концентрація земельного капіталу. Число великих земельних власників зійшло з 8448 на 2086, а пересічна скількість землі, припадаюча на одного власника піднесла ся з 683 $\frac{1}{3}$ на 2397 моргів. Рівночасно слідувало скорє збільшення числа дрібних власників (із 511,000 в 1819 р. на 1,408,000 в 1883 р, та зменшення пересічної скількості землі, припадаючої на одного дрібного власника (з 14 на 5 $\frac{1}{5}$ морга за той самий час)⁵⁾.

Між тим Франко перекладає розвідки, в котрих доказується, що в краях з високо розвитою капіталістичною господаркою в областях банкового капіталу, промислового і торговельного—побіч концентрації іде далеко скоршим кроком зріст середнього і дрібного капіталу, так, що говорити про безуслівну концентрацію капіталу—рішучо не можна.

І от на мазурськім вічу в Кракові 1893 р. висказав Франко свій сумнів що-до вірности теорії про неминучий упадок дрібного промислу, ремесла і дрібного рільництва⁶⁾. Ерго втратив віру в концентрацію капіталу взагалі, бо-ж вона мусіла би з невблаганою конечністю довести до зникнення одного, другого й третього. На тім-же вічу він—як сам пише—„підніс з натиском, що навіть, колиб се так мусіло бути, то у нас до того дуже далеко“⁷⁾.

1) „Молот“. Львів, 1878, стор. 87.

2) Житє і Слово 1895, т. III, ст. 482.

3) Л. Н. Вістник. 1904, Р. VII, т. 25, ст. 148, 149:II.

4) Що таке поступ?—Коломия 1903, стор. 146, 147.

5) Народ. I. стор. 96. Статя: Машини і порядки громадські.

6) Народ IV, стор. 287. Статя: „Віче мазурське в Кракові“.

7) Там-же.

Автор „Папських жартів“ не представляє, як слідуватиме органічний розвиток від сучасного капіталістичного до будучого соціалістичного ладу. Не вказує на ті сили і чинники, що з konieczністю доведуть до соціалістичного ладу. Згадує вправді про те, що селян примусить до покинення „наседжених місць“ і до завязання спілки за для спільної господарки на злучених в одну господарську цілість ґрунтах — або їх розуміння свого власного пожитку, або біда і руїна ¹⁾. Але сам він признає, що тим рілнничим спілкам ще дуже далеко до соціалізму; що вони тільки поступ в рамках сучасного суспільно-економічного устрою ²⁾. Можливо, що вказування дальших доріг оставляв тим людям, які сотворять пропоновані ним спілки. Можливо також—сподівав ся, що такі спілки з часових стануть вічними, та що з часом в наслідок розвитку і зросту почуття милосердя, справедливости, а також скріплення й утончення почуття любови до інших людей, до родини, до громади, до свого народа, котре то почуте являється для автора „Наймита“ — основною підвадиною всякого поступу, без якої все инше буде лише мертвим тілом без живої душі ³⁾; що в наслідок того всего, кажу, буде звільна здійснювати ся Франковий ідеал соціальної справедливости на ґрунті гуманного чуття. Підчеркну ще тільки, що Франко констатує зріст сеї гуманности в останніх часах ⁴⁾. („Обік зросту богацтва, науки і штуки зросло також почуте милосердя, любови до людей, справедливости“).

Ясне представлення, сконкретизованне ідеалу будучого соціалістичного ладу вважав автор популярної розвідки: „Що таке поступ?“ безмірно важним для кожного чоловіка, котрому лежить на серці добро людей і поправа долі всіх убогих та покривджених ⁵⁾, хоч докладно розумів та ясно бачив велику складність публичного життя та здавав собі справу з усеї необовязковости таких конструкцій in futuro ⁶⁾. Коротко перепоміжжений образ того устрою, зладжений Франком вже в початках його публіцистичної карієри, виглядатиме ось так: Капітал буде суспільною власністю. Власть політична, як власть людей над людьми — зійде до нулі, а останеть ся тільки яко заряд здобутків людської праці, яко адмініґтрація ⁷⁾. Прінцип економічної рівности, що можливий тільки при

¹⁾ Народ I. стор. 96. Статя: Машини і порядки громадські.

²⁾ Народ I. стор. 61. Статя: Що таке громада і чим вона повинна бути.

³⁾ Що таке поступ?—Стор. 149, 150.

⁴⁾ Що таке поступ?—Стор. 149.

⁵⁾ Світ. Львів. 1881, Р. I, стор. 247, 248 Розвідка: Мисли о еволюції в історії людскости.

⁶⁾ Там-же.

⁷⁾ Світ I. 1881. стор. 206. Розвідка: „Мисли о еволюції в історії людскости“.

усуспільненню приватної власності над капіталом, мусить проникнути всі родинні, громадські, державні і просвітні відносини. Родина буде основана не на інтересі, а на особистій любові і прихильності. Вона обнови́ть ся, увільнена від теперішніх пут. Виховання дітей в головній основі візьме на себе громада. Оставляючи кожному необмежену свободу слова, навчання, способу життя, сусідювання і переходу з громади до громади, — загал пильнувати буде тільки тих умовин, які конечні до вдержання людського життя і розвитку т. є. праці і справедливости. Загал обійме отже (звісно, поручить виборним) заряд громадської праці і розсуджування можливих спорів між громадянами, а також в разі потреби оборону перед постороннім ворогом. Існуватиме повна ¹⁾ автономія одиниці супроти громади і громади супроти вищих організацій, та автономія націй. Свобода слова, науки і віри спричинять се, що наука й освіта увійдуть в маси народа і правдоподібно заступлять враз із всякими красивими штуками місце теперішньої релігії. Національні чи краєві звязки будуть по своїй волі лучити ся з собою, залагоджувати можливі міжнародні спори, вести через виборних діла міжнародньої обміни і т. д. На тім кінчить ся вся власть в соціалістичнім устрою. Як будуть уладжені різні інші справи, н. пр. розділ спільно напрацьованого добра, обміна, навчання і т. д. — се діла менше важні. Вони будуть уладжені по людськи, скоро люди перестануть бути панами і слугами, а стануть тільки людьми ²⁾).

А тепер зійдём з піднебних висот ідеалу суспільного устрою на ті бременні житєм та різнородністю форм і можливостей сучасні відносини економічні. На сій області любив Франко нераз концентрувати свою увагу, як на сфері практики, в котрій кождий реальний ум почуваєть ся далеко більш свійсько, чим в сфері конструкцій, обчислених на далеку будучність.

Розглядаючи, приміром, в статі „Як нам в біді ратувати ся?“ ³⁾ різні поради селянству, бачить в них суцні недостатки: далеко не кождому вони допоможуть. А що найважнійше: з них зовсім не годні скористати найбіднійші. Тому радить взяти ся до праці цілій громадї. Із получених селянських ґрунтів одної громади належить утворити одну або більше спілку ґрунтову рілничу ⁴⁾. В иншій місці ⁵⁾ домагаєть ся від правительства акції в ціли витворення в Галичині середньої але гурто-

¹⁾ В пізнійшій часі вважав таку автономію антисуспільною. Пор. Л. Н. Вістник, 1906, Р. IX, т. 35, Статя: Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова.

²⁾ Світ. 1881, I, стор. 247, 248.

³⁾ Народ. I, 1860. стор. 38.

⁴⁾ Там-же, стор. 61. Статя: Що таке громада і чим би вона повинна бути.

⁵⁾ Хлібороб. I, 1891. стор. 15 і 16. Статя: Спілки рілничі.

в ої господарки рільної. Користи із таких спілок були би слідуючі: Фільваркове господарство в порівнянні з селянським роздробленим оцаджує на господарських будинках, тяглій худобі, ліпшим зимованню молочних коров і телят, робучих руках (бо робить машинами) і на часі ¹⁾. Боро-
нячи відтак сього свого проєкту ²⁾ підносить автор „Наймита“ ще раз, що при таких веденню господарки остав би також вільний час — вільний передовсім від турбот. Можна би його ужити на освіту, читання книжок, забаву.

Вкінці ще хіба би зазначити, що ніхто нігде не брав ся здійснювати сей план, на думку одного практика-агронома, що сховав ся під криптонімом „О“—утопійний ³⁾.

Своїми проєктами, зглядно через їх евентуальне здійснення, стараеть ся Франко наблизити сучасну дійсність до соціалістичного ідеалу. Властиво сю власне діяльність для сучасних людей вважає автор „Перехрестних стежок“ — найважнішою. Бо в повну щасливість людей — хочби в найдальшій будучині—він не вірить. Всі ми знаємо—каже він в брошурі „Що таке поступ?“ ⁴⁾, що повного особистого і громадського щастя, повного так сказати раю на землі люди не дібють ся ніколи. Але мимо того ціле своє жите стремить Франко до корінної зміни сучасного ладу. Він осуджує заходи прихильників школи „суспільної реформи“. Приміром, оцінюючи проєкт Дра Тіля з Берліна, пише автор „Великого Шуму“: „Є се латанина різнородних і суперечних зі собою поглядів, средств і положивчих заходів, зміряючих хіба до того, щоби на віки удержати селянина в таким стані, щоби він, що правда, не помірав з голоду, не бунтував ся і платив податки, але рівночасно становив ту підстїлку поступу, яка дає для цивілізації свої соки, але сама не бере в ній участі“ ⁵⁾. Словом, він бажає нового ладу, а не направок сучасного.

Стоючи на сій ідейній основі, автор „Мойсея“ протягом третини столїтя проповідує, критикує, полемізує. Передовсім піддає докладній та основній аналізі сучасні йому партії, а головно ті два гутри „інтелїгенції“ з діаметрально противними поглядами на мову, правопис і національність українського населення Галичини, що в своїм розвитку довели вкінці до витворення двох національностей: української, і представленої кільканайцятьма осібняками: московської — на нашім ґрунті в Галичині.

¹⁾ Народ. I, 1890. стор. 61. Статя: Що таке громада і чим би вона повинна бути.

²⁾ Там же, стор. 164. „Кілька слів о проєкті фільваркової господарки на селянських ґрунтах“.

³⁾ Там-же.

⁴⁾ Стор. 149—151.

⁵⁾ „Kurjer Lwowski“. 1894. ч. 276. Статя: Włościaństwo i kwestja socjalna.

Також загаль інтелігенції та поодинокі її групи критикував Франко, стараючи ся спонукати їх до інтензивної, плянної, доцільної праці в користь українських працюючих мас. Але результати сеї праці зовсім не вдовольнили його. В „Житю і Слові“¹⁾ пише він з сього приводу: „Ми (радикали) в Галичині потратили багато літ праці і заходів на здобування інтелігентів — і можу впевнити, що здобули тисячі розчаровань і один великий пшик в результаті“. Так, мабуть мусіло бути, бо з одного боку відчуте свого класового інтересу казало ембріонам української дрібної буржуазії лучити ся в свою партію,—а з другого боку слідування за першими пропагаторами соціалізму в Галичині вимагало великої праці над собою і високої культурности, а загаль інтелігенції — сеї не посідав, а тої бояв ся. Сам Франко малюючи той загаль на заході своєї публіцистичної діяльности знаходить у нього багато помилок ідентичних зі сконстатованими ще на сході тої діяльности. Особливо по смерті Драгоманова, коли його непосредній вплив уступив, давнійший тип Рутенця в новім полякорованню знов почав підносити голову²⁾. Се той сам Рутенець — непоруханий, еґоїстичний, брудний і безхарактерний, для якого слова все матимуть однакову вартість: позолоти, зверхньої декорації — і більше нічого. Український загаль в Галичині й Буковині мало освічений, а в наслідок того панує „пустомельство“; лїнний до думання, тож мусить вертким язиком маскувати свою повну безпринципність а навіть і цинїзм; заполоханий; боїть ся як огню всякої полеміки. „Як у гнилім, рідкім болоті всі предмети звільна тратять свої острі контури і набирають слизких, круглястих форм, так і в нашій суспільній житю звільна, навіть у живіших одиниць, затрачуєть ся почуте того, що справедливе, чесне та дозволене чесному чоловікови, а що ні. Затрачуєть ся моральне обличчє людини і здібність реаґування на неморальні вчинки інших“. Наступає паралїж активного морального почуття, а навіть і пасивного. Люди „не тільки не вміють реаґувати на погань довкола себе, але стратили можливість навіть відчувати її“³⁾.

Порівняймо сей образ з тим, що писав автор „Критичних писем“ в 1878. і 1881. р.: „Недостача видержки в діланню, страх перед критикою, перед аналізою і отвертим висказом своїх засад, фразерство і крутанина лєґічна“—ось характеристика наших інтелігентів⁴⁾. „Недо-

¹⁾ Р. VI ст. 255, Статя: Коли не по конях, так хоч по оглоблях.

²⁾ Л. Н. Вістник. 1904. Р. VII, т. 27, стор. 147. Рецензія: Східно-західні непорозуміння.

³⁾ Л. Н. Вістник. 1905. Р. VIII, т. 31, стор. 65, 66. Статя: Дещо про нашу пресу.—Пор. також Л. Н. Вістник. 1904, VII, 27. стор. 145 — 147. Рец: Східно-західні непорозуміння.

⁴⁾ Молот. Львів, 1878. Стор. 86. Статя: Критичні письма о галицькій інтелігенції. Письмо перше.

ЛНВістник 1913, кн. IX.

статочинне наукове образоване нагоняє їм великого страху перед усякою смілійшою думкою¹⁾. А в „Світі“²⁾ заявляє категорично: „У нас нема інтелігенції! У нас є тисячі людей письменних, але інтелігенції нема!“.

Які люди, такі й їх „партії“. „Основної різниці між нашими партіями нема, — каже Франко — і „тверді“ і „народовці“ однаково далекі від народа, від розуміння його потреб“³⁾. „В одній партії переважає примішка клерикально-консервативних, а в другій національно-консервативних елементів. Але в ґрунті річи сі примішки мають значіння лиш тоді, коли обі партії спорять о дрібниці, о формальности; скоро йде о яке важнійше діло, — вони стають разом (пригадую відносини обох партій до соціалістів), або хоч і в спорі, а роблять так, що робота одних і других майже на одно виходить“⁴⁾. „Від 1848 р. всі „партії“ в нас кричать про потребу народньої освіти, а хоч їм ніхто ніколи не боронив забирати ся до неї“, то прецінь ніхто не взяв ся до шкільництва, а „в популярних виданнях одної і другої партії — замість освіти ширить ся переважно темнота та фальші наукові“⁵⁾. Галицькі народовці кричать уже від давна про самостійність української мови, а й досі для затвердження тої самостійности не видали ні словаря ні граматики⁶⁾. „Просвіта“ не видає книжочок про соціальні питання, хоч народ того домагаєть ся⁷⁾; а вони-ж такі „прихильники народа!“.

„Галицькі общеруси, хоч від давна кричать о єдинстві „руської“ бесіди, о потребі введення великоруської літературної мови у нас—і досі не вміють по великоруськи, не знають абсолютно ані одного з чільніших великоруських писателів, а свої ельокубрації пишуть таким язиком⁸⁾... і т. д.

З еволюцією національних поглядів Франка зміняєть ся його становище супроти москвофільства. Коли в „Світі“⁹⁾ 1882 р. пропагує ще думку про зложення одноцільної організації всіх інтелігентних сил галицької України „для спільної праці над освіченням і піддвиженням

¹⁾ Там-же. *

²⁾ С в і т. Львів, 1881, Р. I, стор. 115—118. Статя: Чи вертатись нам назад до народа?

³⁾ Там-же.

⁴⁾ М о л о т. 1878. стор. 87. Статя: Критичні письма о галицькій інтелігенції.

⁵⁾ М о л о т, галицько-українська збірка. Видав М. Павлик. Львів, 1878 стор. 81. Статя: Критичні письма і т. д.

⁶⁾ Там-же, стор. 82.

⁷⁾ Там-же, стор. 82,—83.

⁸⁾ Там-же, стор. 82.

⁹⁾ С в і т Р. II, стор. 304—305.

нашого народу“, причім визначну ролю мали би відіграти москвофіли,— то в 1893 р.¹⁾ бачить уже і добрі і лихі сторони такої „кацапсько-народовської кооперації“, а в 1896 р. на засіданнях виділу політичного товариства „Народна Рада“ у Львові—протиставляє злучі з москвофілами для спільної виборчої акції²⁾. В тім-же році заявляє публично³⁾, що є проти попирання москвофільських кандидатів, все одно, чи вони правительственні, чи опозиційні,—а то з національних і соціальних мотивів. А в 1905 р. аналізуючи квестію становища москвофільства в Галичині, приходить до переконання, що воно чим раз різкійше і яснійше... з питання політичного робить ся питанням етичним. Виставлювані про foro externo поклики оборони руської народности перед польонізацією і грецького обряду перед латинізацією—показують ся чим раз виразнійше грубо підмальованими шильдами, під якими довгі літа провадив ся шиночок дуже нечистих інтересів, ішла потайна ліцитація на апостазію, відступство від служби інтересам рідного народу, ішов вербунок на службу різним темним силам дома й за границею⁴⁾.

Не менше виразною була еволюція Франкових поглядів на суть нації. Зразу приймає він вповні думку Драгоманова, що націю творять виключно тільки працюючі люди⁵⁾, робучий народ, плебс. Зрештою ігнорує чисто-національні питання—уважаючи, що „національність, се не більше, як форма, спосіб вислову, контура, що повинна бути заповнена одним загально-людським змістом“. А в 1906 р. сам закидає Драгоманову, що у нього було занадто вузьке розуміння нації, як плебса⁶⁾, та що в його духовім арсеналі не було поняття нації, як чогось органічного, вродженого⁷⁾, історично кінцевого, нерозривного і висшого над усяку територіальну організацію, чого не заступимо ніякою неопертою на ній автономією⁸⁾.

1) Народ. IV, звіт зі стрийського віча.

2) Житє і слово V, стор. 488. Статя: Як я став „казеним радикалом“

3) Там-же, стор. 489.

4) Л. Н. Вістник. 1905, Р. VIII, т. 30, стор. 231/II. Статя: Двоязычність і дволичність.

5) Пор. висказ: „Робітники—то людство“. („Світ“ 1881. Р. I, стор. 206.. Статя: Мисли о еволюції в історії людскости). А також: „Наші й загордонні народовці не вміли чи не сміли договорити ся до ясного й отвертого заявленія свого права на самостійність політичну, яко свободна, сполучена громада людей-робітників української породи“. (Молот 1878. стор. 212. Розвідка: Література, її завдання і найважнійші ціхи).

6) Л. Н. Вістник. 1906, Р. IX, т. 35, стор. 233. Реферат: Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова.

7) Житє і Слово V, 1896, стор. 81. Статя: Реалісти чи карієристи?

8) Л. Н. Вістник, т. 35, стор. 240.

Із елементів, що складають ся на понятє нації, застановляє ся Франко ближе над мовою. Рідної мови не може людина покинути без окалічення своєї душі—так само, як не може замінити ся з ким иншим своєю шкірою. Чим висша, тонша, субтельнійша організація чоловіка, тим тяжше даєть ся і страшнійше караєть ся йому така переміна¹⁾.

Одною із характеристик черт української національної психіки вважає Франко брак згідливости. В 1897 р. пише він про Наукове Тов. ім. Шевченка у Львові. Те, що тепер робить Н. Т-во ім. Шевченка, се перший (поза працю Юго-западного відділу Географічного Товариства в Києві 1873—1876 р.) примір такої дружної праці не тільки в історії галицької України, але загальною в історії українського духового життя²⁾.

Вже в починах своєї публіцистичної діяльності дуже ясно представляє автор статі „Свобода і автономія“, що для досягнення і забезпечення культурної самостійности треба мати самостійність політичну, яка стане пустою фразою, доки не забезпечена свобода, воля—політична і суспільна³⁾. А кидаючи останні проміні свого великого ума в область нашої публіцистики—заявляє ще раз, що покликом нашим в сій області національного життя може бути виключно тільки: повна політична воля і рівність кожної людської одиниці, забезпечення її людських прав, а вже на тій основі—автономія (незалежність) національности⁴⁾.

Із т. зв. злободневних національних питань приковує спеціально увагу Франка кілька справ. Передовсім—анормальна суспільна структура нашої нації: брак освіченого та заможного міщанства, численного чиновництва, та шляхти⁵⁾. І от наслідок сього факту: „Як у того каліки, що вродив ся без рук і мусить не тільки ходити, а їсти, краяти, писати та рисувати ногами, функції бракуючих органів перейшли на орган зовсім для них непризначений, так і у нас вплив духовенства на весь хід народнього, політичного і літературного життя виріс і вибував понад нормальну міру і накладає на все свою характерну ціху“⁶⁾.

В „Отвертій листі до галицької української молодіжи“⁷⁾ взиває до поборення всякого партикуляризму, що оглядаєть ся на офіційальні кор-

1) Л. Н. Вістник, VIII, т. 30, стор. 233/II. Статя: Двоязычність і дволичність.

2) Житє і Слово, 1897, VI. Статя: З новим роком!

3) Молот, 1878, стор. 212. Розвідка: Література, її завдання і найважнійші ціхи.

4) Л. Н. Вістник, 1907, Р. X, т. 37, стор. 292. Свобода і автономія.

5) Народ, III, 1892, стор. 136. Статя: Наш театр, II.

6) Там-же, стор. 137.

7) Л. Н. Вістник*, 1905, Р. VIII, т. 30, стор. 15/II.

дони. „Мусимо навчити ся чути себе Українцями!“— кличе він до нашої молодіжи. І не робити з цього голої фрази, а витягнути практичні консеквенції і передовсім пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах, у її теперішнім культурнім стані, познайомити ся з її природними засобами та громадськими болячками—і засвоїти собі те знання твердо, до тої міри, щоб ми боліли кожним її частковим, локальним боєм—і радували ся кожним, хоч і як дрібним та частковим її успіхом; а головню, щоб ми розуміли всі прояви її життя, щоб почували себе справді, практично частиною його.

Ще кілька слів про українсько-польські відносини. Криза у Франкових поглядах на них проходить 1897 р., котрий взагалі був багатий у психічні напруження та болючі заломання тої щедро одареної натури, що цілі десятки літ з живловою марнотратністю розкидала довкруги себе велике багатство думок. По кривавих баденівських виборах 1897 р. і по важних розчарованнях з боку близьких і дорогих йому людей і груп серед польської суспільности—побачив Франко, як довкола нього валив ся весь той світ „ідей чи ілюзій“, над якого реалізацією він працював—і тоді довголітній співробітник „Kurjer'a Lwow-sk'ogo“ і других польських газет—покинув на завсїгди, як сам висказуєть ся—експериментування з працею на двох загонах і дав собі слово присвятити всю свою працю своєму рідному народови¹⁾. Та мимо сих глибоких розчаровань, що спричинили нову орієнтацію у Франковім оцінюванню польсько-українських відносин, у нього не було ніколи ані зерна ненависти до польської нації²⁾. До 1897 р. вірить Франко, що український та польський працюючий люд спільними зусиллями повалять гегемонію шляхти в Галичині і мирно та згідно вимірить кожному народови по справедливості, що йому належить ся. Зразу взиває він навіть до основи східно-галицької людвої партії на федеративних основах; партії, до якої—з застереженням і забезпеченням усіх відрубних національних інтересів, а для спільної боротьби в ділах правно-політичних і соціальних належали би усі робучі люди із націй замешкуючих східну Галичину³⁾. Ждає від української інтелігенції, щоби вона працювала в названім напрямі не тільки на нашім національнім ґрунті, але також серед инших сусідних націй⁴⁾. І се не були тільки слова. Ось що довідуємо ся із слів п. Гудеца, теперішнього соц. дем. парламентарного посла, що на першім зїзді галицьких соціалдемократів рефе-

1) Л. Н. Вістник, 1906, т. 33, стор. 158(?) Статя: Русько-польська згода і українсько-польське братання.

2) Там-же, стор. 158.

3) Світ, 1882. Р. II, стор. 329—331. Статя: Чи ми хоч тепер прокинемось?

4) Там-же.

рував про „дотеперішній розвій і теперішній стан партії“. Згадавши з признанням про пропагандову діяльність М. Драгоманова, зазначив референт виразно, що перші почали працювати між львівськими робітниками в 1878 р. українські соціалісти М. Павлик та Іван Франко. В тім самім році, по процесі українських соціалістів у Львові, завязався у Львові робітничий комітет, до котрого ввійшли: Болеслав Лімановський, Франко, Павлик, Данилюк, Маньковський, Ожаровський і другі. Перед тим ще почала виходити у Львові робітничка газета „Praca“. Вже від 3 її числа головними співробітниками стали: Франко і Павлик.—При співучасті автора „Бориславських оповідань“ розпочали деякі молодші і старші соціалдемократи в 1882 і 1883 р. пропаганду між дрогобицьким та бориславським робочим людом¹⁾. Ось та „камінярська“ праця, що мала вивести українські працюючі маси на „широку дорогу“, на „путь спасенну“. І передовсім імponує тут ширина поглядів, смілість політичної конструкції та сила волі, що поборюючи всі перешкоди та упередження приказувала першим українським соціалістам звертати ся навіть там, де ще до того часу не було взагалі ніякої роботи, ані з боку Поляків, ані інших націй; та брати ся за таку працю, для якої у нас навіть не було ніяких взірців.

Пізнійше, коли повстали дві окремі національні людські організації, у нас радикальна партія, у Поляків людова,—Франко мирить ся з тим фактом, але веде дальше ту саму політичну лінію, сподіючися довести до того, що обі ті партії будуть *getrennt marschieren, vereint schlagen*—та доведуть до перемини теперішніх порядків²⁾. Франко і другі радикали часто промовляють на вічах польських людовців, належать навіть до президій тих віч. Франко промовляє на зїзді людовців, читає відчити польським селянам³⁾, співробітничав в обох людських газетах... аж до 1897 р. І на те все приходить сильний як грім удар, по часті викликаний, по часті прискорений—духою рукою безоглядного духового нащадка „królewiat“—графа Каз. Баденього.

Пройшовши сю тверду, як здавало ся, безвихідну, страхіть повну школу, Франко основно міняє свої погляди на уладження польсько-українських відносин. Він бажає й дальше доброго, братерського, чи хоч товариського уладження тих відносин⁴⁾, але рівночасно не закриває очей на подійсний стан. „Ми чуємо чим раз виразнійше,— каже він,—що про-

¹⁾ Народ, 1892, Р. III, стор. 72, 73. Статя: Перший зїзд галицьких соціалдемократів.

²⁾ Народ, 1893. Р. IV, стор. 286. Статя: Віче мазурське в Кракові.

³⁾ Народ. Р. V, стор. 249. Статя: Сучасна хроніка.

⁴⁾ Л. Н. Вістник, 1906, т. 33, стор. 158. Статя: Русько-польська згода і українсько-польське братання.

ти нас стоїть уся польська нація, всі її верстви від шляхти і магнатерії аж до репрезентації зорганізованого пролетаріату. В соціальних справах репрезентанти польського демосу або явно підпирають або приймають без протесту та протиділання такі шляхетські заходи, що хоч можуть вийти на шкodu й польському мужикови та робітникови, але в більшій мірі можуть докучити та пошкодити Українцям“¹⁾. Всі польські партії, не виключаючи навіть соціалдемократичної, затемнюють соціальний бік усякої справи, ігнорують його з національних польських мотивів²⁾.

Із цього фактичного стану витягає він логічну консеквенцію—заявляючи, що наше спільне (з Поляками) пожиття на отсій землі мусить бути боротьбою за національне і соціальне становище³⁾. Що до форми тої боротьби, то шановний ювілят бажав би новочасних, цивілізованих, гуманних, витворених історією щасливіших від нас народів—форм, що виробляють силу і окрилюють духа обох боєвих сторін та значать свої сліди обоїм збогаченням цивілізаційного скарбу⁴⁾. Але він свідомий того, що се не від нас залежить. Знає, що боротьба може стати дикою, варварською, руїною, якою так часто дорікають нам польські проводирі, та до якої самі нас пхають свідомо чи несвідомо—своєю перфідією, своїм визиском, своїми нерозумними провокаціями⁵⁾.

У мене абсолютно нема змоги не тільки детально обговорити тут суспільно-політичні погляди Івана Франка, але також розглянути, як він приноровлював ті свої погляди в області політики та культурної праці для народу; які практичні вказівки подавав для діяльності серед робочих мас. Бо сказати, що се все було стисло приноровлене до його основних принципів та ідеалів, значить, в сути річі нічого властиво не сказати. Через брак часу не можу поговорити про сі інтересні питання.

Розгляну натовість дуже характеристичний, ще й для сучасних наших відносин—метод полеміки Франка—та буду старати ся бодай побіжно представити, які хибби та в імя яких засад поборював ювілят. Се область, де індивідуальність одиниці маркантно пробиває ся, де можемо легко підглянути її незамасковане „я“.

Із самої натури публіцистики випливає її схильність до особистих нападів, що доходять нерідко навіть до памфлетів. Публіцист полемізуючи з противником бачить в ній не стільки помиляючого ся теоретика, скільки оборонця і пропагатора шкідливих поглядів, котрих розши-

1) Там-же, стор. 166.

2) Там-же, стор. 165.

3) Там-же, стор. 159.

4) Там-же, стор. 160.

5) Там-же, стор. 161.

рення і закорінення єсть на думку полеміста—погубне та небезпечне для суспільности. Тут власне лежить жерело легкого переходу від поглядів противника до його особи. І треба високої культурности публіцистів, щоби так сильно відріжнювати ся від окружаючого світа, як виріжнювали ся перші українські соціалісти, і рівночасно задержати той побіджуючий спокій, ту висшу безсторонність, що приказувала признати заслугу навіть найбільшому противникови,—там, де вона дійсно була ¹⁾, та ніколи не переступити межі, що відділює поборювані погляди від особи, яка їх голосить. Справді, читаючи радикальні видавництва, редаговані Павликом та Франком—і їх статі, писані зі стоїчним спокоєм,—мусимо признати повну слухність словам Франка, що писав в „Житю і Слові“ ²⁾: „Радикали виступають гостро і різко, але в справах принципіальних; натомість в персоналіях вони дуже здержливі“. Франко все виступав „сміло в сути річи, лагідно та обережно в формі“ ³⁾. І все жадав, щоби всяку полеміку, всяку критику вести річево, достойно, без інсинуацій і денунціяцій ⁴⁾. У своїй промові на ювілею його-ж 25-літньої літературної діяльности висловив він вдяку та щире поважання тим своїм противникам, що борються з ним чесним оружжєм ⁵⁾. Пишучи про черновецьку часопись „Буковину“, що під редакцією Маковоя була сильна в критиці народовецького шлендріяну, підносить Франко як прикмету в певній мірі дуже цінну,—що вона не боїть ся нікого, крім самих своїх керманичів та їх безпосередніх прихильників. У неї нема ні свата, ні брата—ні авторитету, ні заслуги. Кому найде потрібним що сказати, тому й скаже. Клопіт тільки, що ся цінна прикмета має й неприємний, темний бік. Для „Буковини“ се нічогосінько не значить в розпалі боротьби вказати на кого небудь пальцем, влізти в його приватні відносини, залежного чоловіка заденунціювати перед міродайними властями, пошкодити і напакостити йому ⁶⁾. А критикуючи в Л. Н. Вістнику „Народний Комітет“ (управу нац. дем. партії в Галичині) і констатуючи вину всіх міродайних чинників національно-демократичної партії, що причинили ся до видрукування і розпо-

¹⁾ Прим. Ф. признає добру волю і щирий партіотизм ініціаторам нової ери, заслугу Ол. Барвінському (стор. 489)—в статі „Як я став „казеним радикалом“. („Житє і Слово“ 1896, Р. V, стор. 473—510).

²⁾ „Житє і Слово“, V, стор. 67, статя: „Політична хроніка“.

³⁾ Л. Н. Вістник, 1905, Р. VIII, т. 31, ст. 80/II. Статя: Дещо про нашу пресу.

⁴⁾ Народ, 1894. Р. V, стор. 94. Статя: Камінь преткновенія.

⁵⁾ Л. Н. Вістник, 1898, Р. I, т. 4, стор. 128/II.

⁶⁾ Житє і Слово. Львів 1896 Р. V. стор. 73, 74. Статя: Реалісти чи карієристи?

всюдження шкідливих статей ¹⁾ у своїй партійній пресі, — зазначає між іншим некультурність ²⁾ тої преси, для котрої не важний об'єктивний дослід правди, але важна полеміка ³⁾, та стверджує, що ота примішка з лоби, яка дуже часто знаходить собі упуст у простій лайці, негідній освіченого чоловіка — се, можна сказати, характерістичним тої нашої преси, яка у своїй заїлості тратить здібність розрізнявати важне від неважного, програмове від непрограмового, тратить здібність простого і ясного інформовання читача, значить—першу і елементарну задачу преси ⁴⁾. Відповідаючи раз афоризмом на обиди кидані на нього українською пресою (що пригадаю тільки, як „Діло“ трактувало Франка рег „польський журналіст“ та апелювало до його „дрібки честі“ ⁵⁾), заявляло, що своєю „сповіддю“ перейшов він „Крашанку“ Куліша та писання Сенкевича з огляду на брутальність напастей, ⁶⁾ а в 1891 р. в запалі полеміки порівняло автора „Мойсея“ зі скаженим вовком ⁷⁾ [відповідаючи — кажу — гарним порівнянням, — пише Франко: „Справедлива увага, се хірургічна операція — болить і помагає; несправедлива увага, се сліпий вистріл — не болить того, на кого був вимірений, а тільки робить стрільцеві сором“ ⁸⁾]. — Очевидно ся здержливість, сей повний такту метод полеміки не виключає темпераменту. Він єсть у Франка — се можемо бачити хочби із отсеї виписки: „Мені здасть ся, що грозяче небезпеченство повинно би у наших людей—замість фалістичного „Русь тверда все перебуде“ — викликати радше воєнний оклик: „Ану, хто дужший?“ ⁹⁾].

Як консеквентний реаліст—в імя найвисших ідеалів правди, справедливості і гуманності—поборює наш ювілят передовсім доктринерство, супроти котрого уступають на задній плян живі люди й живі інтереси ¹⁰⁾. Се й підніс проф. Грушевський у своїй про-

1) Л. Н. Вістник. 1905, т. 31, стор. 67/II Статя: Дещо про нашу пресу:

2) Там-же, стор. 80.

3) Там-же, стор. 81.

4) Там-же, стор. 81/II.

5) Див. Народ Р. II. ст. 82, 83 статя: А що тепер буде?

6) „Дѣло“ народовське. Львів 1897 ч. 97 вступна статя редакційна п. з. Смутна поява.

7) Див. Народ Р. II. 1891, ст. 292. Статя: „Дѣло“ про нас.

8) Жите і Слово. 1897. Р. VI. стор. 267. „Декілька афоризмів у альбом „Дѣлу“ прочитавши його статю „Смутна поява“ в ч. 97“.

9) Свѣт, Львів 1882. Р. II. стор. 305. Розвідка: Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людські видавництва.

10) Див. Л. Н. Вістник. 1905. Р. VIII, т. 30, стор. 12 II „Отвертий лист до гал. української молодіжи“ і Народ. II, стор. 309 — 312. Статя: Ще про нашу культурну нужду.

мові підчас 25-літнього ювілею літературної діяльності Франка ¹⁾. Сам-же ювілят у своїй промові на ювілею Драгоманова 1895 р. зазначив як найціннішу прикмету творів автора „Вільної Спілки“ — живе чуте до потреб часу і широких мас народніх ²⁾. А навіть весь український радикалізм в Галичині вважав Франко не стільки впливом широких наукових теорій, скільки детальним пізнанням потреб і бажань самого українського народу в Галичині; напрямом як найтісніше звязаним з місцевими обставинами політичними, суспільними і економічними ³⁾. У своїй публіцистичній діяльності поборює Франко не раз також наслідки надмірного доктринерства: шабляновість в поступованню, централізаторські забаганки різних партій, особливо російських соціал-демократів ⁴⁾ та нашу абстракційність, проти котрої видвигає як антідотум — солідарність із тим нашим бідним, сірим, але конкретним братом — селянином та фабричним і мійським робітником ⁵⁾. Жадає тверезого розглянення кожної справи, тішить ся, що між галицькими Українцями є вже досить значне число людей, котрих не можна зловити на шумні фрази, — людей, котрі вміють холодно розкусити те, що їм оратор горячо подає, а розкусивши — вміють розрізнити ядро від лушпини ⁶⁾. Поборює наївну віру в політиці та спеціальність наших політиків в Галичині: їх безмежне довіре до слів та обітниць — поважних і найповажніших сфер ⁷⁾. Сам нищить і вважає корисним викорінювання ілюзій і хибних доктрин ⁸⁾. Виступає проти односторонности з якою українська інтелігенція звертаєть ся в бік політики. Публичне життя крутить ся лише довкола кількох послів, світогляд публики незвичайно вузький, у неї нема рівного інтересу і до інших проявів культурного життя ⁹⁾. Автор „Мого ізмарагда“ осуджує нетолерантність ¹⁰⁾; його сильно обурює всяка гіпокризія, фари-

¹⁾ Там-же, Р. I, т. 4. стор. 122.

²⁾ Житє і Слово. 1895. Р. III, стор. 156, статя: Ювілей Драгоманова.

³⁾ Народ. 1893 Р. IV, стор. 134, статя: З поводу розв'язання тов. „Січи“ і „Буковини“ у Відні.

⁴⁾ Там-же, Р. II, стор. 328. Статя: Російські соціал-демократи.

⁵⁾ Л. Н. Вістник. Р. I, т. 4, ст. 130. Промова Ів. Франка на його-ж ювілею 25-літньої письменської діяльності. — Див. також: Житє і Слово 1896. Р. V, стор. 404—406. Статя: З кінцем року.

⁶⁾ Народ. V, стор. 70, статя: Два зїзди.

⁷⁾ Kurjer Lwowski, 1894. Р. XII, ч. 110. стор. 1. Статя: Aljans Waschnianina. — Гл. також: Житє і Слово, 1894, Р. VI, стор. 1. Статя: З новим роком!

⁸⁾ Житє і Слово. VI, стор. 292. Статя: Соціалізм і соціал-демократизм.

⁹⁾ Там-же, стор. 8. Статя: З новим роком!

¹⁰⁾ Л. Н. Вістник. 1901, Р. IV, т. 13, стор. 172. „О. Антін Петрушевич“.

сейство та дволичність¹⁾. З тої причини хвалить собі „вшехпольський кукіль“, любить його за відвагу і за щирість, чим він вадатно відрізняється в своїй тактиці супроти нас від інших польських партій з їх безличністю та безсоромним фарисейством²⁾. Сю відвагу та смілість в публичних справах високо цінить також у кожної поодинокій людини³⁾.

Я вважав корисним ясно представити основні думки та ідеали Франка і пригадати суть його письменської діяльності взагалі а публіцистичної з окрема—і то тим кориснішим, що наші буржуазні реалісти стараються підмалювати при помочи його авторитету свій линяючий прапор.

Тільки в боротьбі з бурями виростають такі характери з душою, могутньою волею та непоборимою енергією, як се стрічаємо у д-ра Ів. Франка. Сей характер витворився під впливом трудних, твердих обставин нашого тодішнього життя, тої переломової доби, коли родився український і польський соціалізм в Галичині.

Представмо собі тільки конкретно ту горстку молодих людей, що в ім'я нових суспільних, економічних та етичних ідеалів виповідають війну передовсім інтелігенції свого народу, що тоді ще вловні репрезентувала весь наш народ, війну безпощадну на кождім полі публичного життя, громадянської діяльності. До сього приходять ще також конфлікти з найрізкішими державними оборонцями суспільного ладу. І горстка перших соціалістів пераз паде побіджена, і кождим разом знова зривається зі свіжою енергією до дальшої борні. І так тягнеться не рік, не два, а цілі десятки літ!

В такій атмосфері не могли пересічні люди довший час удержати ся. Оставали тільки „сильні духом“, з залізною волею, сталым характером.

І ми бачимо, що довгі літа, ба й десятиліття було тільки їх два—Олімпійці — в українській радикальній публіцистиці. Пробували своїх крил, піднимали ся до перших злетів, виростили. кріпшали—під ненастанною опікою Драгоманова. Надавали тон і напрям видавництвам, редагували, писали, заповнювали цілі числа і випуски.

Трагедією їх обох було, що бісери свої кидали—народови анальфабетів. Наче у тій бездонній, неуповимій, розливній грязалюці, тонули їх думки в галицькім українськім мокляку. Як виїмково натрапили десь

1) Л. Н. Вістник. 1906, т. 33, стор. 163, 164. Статя: Русько-польська згода і українсько-польське братання.

2) Там-же.

3) Пор. прим. Народ, Р. V, стор. 317 і 318. „Проф. Ом. Огоновський“.

на трохи більш тривкий ґрунт—то приймали ся, глибоко вrostали, сильно вкорінювали ся. І ще навіть сьогодні можна не раз зустріти тих перших селян-радикалів, що мимо свого старшого віку, мимо розриваючого увагу й енергію щоденного турботливого життя, виповненого боротьбою о кавалок разового хліба—задержали незникаюче заінтересованне ріжними загально-людськими проблемами та довгі літа стояли — не раз одинцем—проти усеї сільської „публичної опінії“ проти всяких місцевих і повітових авторитетів та потентатів. І устояли до сьогоднішнього дня!

Се дає приблизне понятє про те, що можна би було зробити, якби не то анальфабетичне прокляте нашого народу.

Провідники українського радикального руху не йшли протоптаною стежкою. „Мусимо самі шукати і протоптувати її,—каже Франко—мусимо раз у раз міркувати, помиляти ся і поправляти ся,—але се ще не рація, щоби ріжні мудреці, мудрі чужим розумом, гляділи на нас так дуже з гори ¹⁾).

Павлик підносить ²⁾), що завдяки писменській праці Франка й інших в напрямку ідей Драгоманова—почали ся у нас змагання до підвигнення наших народніх мас,—змагання зразу поодиноких людей, а потім і цілої партії радикальної. Він називає Франка проводирем, а заразом найпильнішим та найспосібнішим робітником радикальної партії ³⁾).

Вважаю не тільки можливим, а й доцільним—закінчити сих кілька слів автохарактеристикою Франка з перед 15 літ. „Весь час моєї громадянської діяльности був я тим пекарем, що пече хліб для щоденного вжитку. В кождім часі я дбав про те, щоби відповісти потребам хвилі і заспокоїти злобу дня. Я ніколи не хотів ставати на котурни, аві щадити себе; я ніколи не вважав свого противника занадто малим, я виходив на всяку арену, коли боротьба була потрібна для прояснення справи.

Мое горяче бажання—обняти цілий круг людських інтересів.

Праці своєї не покину ніколи; се не жадне геройство, а проста елементарна сила веде мене сею дорогою, сила моєї хлопської крови“ ⁴⁾).

¹⁾ Народ. Ш, стор. 75. Статя: Перший зїзд галицьких соціал-демократів.

²⁾ Л. Н. Вістник, Р. І, т. 4, ст. 127. Промова Павлика на ювілею Франка.

³⁾ Там же.

⁴⁾ Л. Н. Вістник, Р. І, т. 4, промова Франка на його-ж ювілею 25-літньої літературної діяльности.

О. ОЛЕСЬ.

На свій шлях.

(Етюд).

Чоловік.

Жінка.

Служниця.

Велика кімната—кабінет. Жінка, як видно, збирається в дорогу і складає речі в саквояж. Зняла фотографію, подивилась на неї і знову повісила на стіну.

(Входить чоловік. Вона спинилась і підійшла до його).

Жінка. Не сердь ся.

Чоловік (злегка увільняючи руку). Безповоротно ти рішила?

Жінка. Безповоротно, любий...

Чоловік. І не боїшся ти всього, що може стати ся з тобою?..

Жінка. Однаково... Нічого не боюсь.

Чоловік. А ти не думала, що сам я можу кинутись у вир життя... зустріти кого-небудь... Полюбити...

Жінка. Ну, що ж?—люби! Себе не силуї. Любов сильнійше нас! Бороти ся даремно і не треба.

Чоловік. І ти спокійна будеш, знаючи, що я люблю вже другу, що я уже не твій, а іншої?

Жінка. Що ж... я радітиму за тебе.

Чоловік. Радитимеш?!.. І ти мене любила?

Жінка. Любила і люблю.

Чоловік. Любила?!

Жінка. Так, я тебе любила і люблю. Тобі здається дивним, що кидаю тебе, коли люблю.

Чоловік. Не дивним,—неймовірним!

Жінка. Ах, все нещастє в тому, що ми не можемо один другого зрозуміти... Як ти не можеш уявити, що крім любови щирої, глибокої, палкої, єсть інші зорі, які зовуть і ваблять душу. Без світла їх в душі не грають самоцвіти, а сплять холодні, сірі, як каміння.

Чоловік. Скажи мені—чого ти хочеш. Я все зроблю для тебе.

Жінка. Волї.. єдиної я волї хочу.

Чоловік. Ти полюбила кого-небудь?..

Жінка. Нікого я не полюбила й не люблю. Але з тобою мушу розлучитись, щоб увільнити душу...

Чоловік. Куди ж ти їдеш?

Жінка. Я не знаю.

Чоловік. Не вже не думала? Не вірю я... не можу!

Жінка. Не ображай. Не маєш ти ні права, ні підстави. Єдине знаю я, що їду. (Павза). Мені хотілось би поїхати кудись до моря, кудись на берег океана. Могучий, вільний, мудрий, він скаже те, чого я жду, чого я хочу. Він знає, де лежать великі скарби, в яких глибинах сховані цілющі ліки для душі. Він знає безліч тайн, яких не знаєм ми. Я буду довго з ним, я буду дні і ночі з ним самотно розмовляти, я буду прислухатись до гнівустогону його, до тихих скарг, зітхань глибоких і надій. О, він мені розкаже все, що знає. (Павза). А потім я не знаю, куди піду і що робитиму... Куди він скаже...

Чоловік. Ти вернешся?

Жінка. Не знаю... Може і вернусь.

Чоловік (в задумі). Неначе сон... Неначе ти ві сні жартуєш... Скажи—се справді—жарти?.. Ну, всміхнись, скажи, що жарти...

Жінка. Ні, правду, правду говорю, мій любий. От ти мене не хочеш зрозуміти.

Чоловік. Не можу: як ти любиш і їдеш від мене.

Жінка. Так, я їду, щоб відшукать себе колишню. В мені, здасться, не лишилося свого нічого. Усе полонено, заповнено тобою. Я думаю, як ти, ненавижу й люблю, як ти ненавидиш і любиш. Бажаю я тобі бажаного. Мене немає—я умерла. Моя душа—твоя раба. Колись в мені своє щось мучилось, жило, боролось,—тепер воно окамяніло... Усе окамяніло... Я їду в театр і думаю: „А чи не буде се для тебе неприємно,—чи любиш ти сю песу?..“ Стривалась я на вулиці з ким-небудь, хто був тобі, тобі лише, не до вподоби,—і обминала. Ти уяви—нікому я і досі ні одного листа не написала, з ким листувала ся до шлюбу. Я думала про тебе тільки..

Чоловік. Чому ж мені про се ранійше ти ні слова не казала?

Жінка. Я за собою стежила; я прислухалась, як в мені поволі умирає власне „я“. І як твоє велике дуже „я“ вриваєть ся в усю мою істоту, як без жалю воно моє все власне убиває, душить.. О, без жалю! (Павза). Не знала я, що робить ся зо мною і вже коли я вгляділа саму себе в труні, я зрозуміла, що умерла. Ти все в мені убив. (Павза). Ти уяви струмочок.... Ось він біжить, співає пісеньку, шумить, воркує. У його власний світ, хоч може й не широкий. У його власні радощі і муки. Так роки йдуть, а він біжить і розмива собі дорогу. І враз страшний, південний

вітер несе пісок, розміте і огонь! Минуло вісім років і там, де тихо він шумів колись, буяло часом море! Ревли, стогнали, бились хвилі, але були ті хвилі не його. Вони були чужі! А иноді кудись зникали хвилі і навкруги одні піски безмежної пустині червоніли. Піски душі твоєї. І так тягли ся іноді не дні, не тижні—місяці і роки. А потім знову грім і злива. Думки твої палали і кидали мені у душу блискавки. І я від щастя задихалась... І вся жила тобою... (Па́вза). Я стала зеркалом твоїм. Ти робиш рух і я роблю, сумуєш ти і я сумую. Смієш ся ти, радієш—і я радію і сміюсь. Коли тобі на мент рожевий день погасне,—і він мені стає чорнішим ночі...

Чоловік. О, ластівко моя!... А я не так се розумію... Мені здається, що наші душі злилися так, що ми не знаєм—де починається твоя і де кінчається моя. Скажи, хіба твоя душа, твої думки, бажання чужі для мене?! Чи може коли-небудь вони були мені чужими?

Жінка. Колись були чужими, аж поки не умерли, а тепер нема їх в мене власних... Я повна вся твоїх бажань. Прости мене, мій славний, дорогий, єдиний... Як не тепер, то зрозумієш потім... Я довго мучилась, багато я ночей не спала, боролася, хотіла перевірити, чи се не сон тяжкий зо мною. Любов до тебе я могла б перемогти, але я не могла перемогти жалю до тебе. Я думала: от встанеш ти,—ніхто тебе не стріне усміхом і ніжним словом, самотно сядеш ти за стіл і схилиш ся на руку... Але мені здавало ся, що жаль для дужого—образа! І гнала я його від себе, і говорила, що люблю тебе, що дужих тільки люблять. (Па́вза). Ні, ні,—доволі! Я може тисячі разів ще пожалкую, що кинула тебе.

Чоловік. Як хочеш...—їдь. І не забудь, що ти для мене все, що завжди ти у мене знайдеш те, що зараз губиш.

Жінка. Спасибі... без кінця... колись ти зрозумієш і простиш.

Чоловік (*в задумі*)... знайти і покохати, прожити стільки років і знову розлучитись... До берега пристати і опинитись знову серед моря, серед колишніх бур без керми і... мети... Так, так... без певної мети... Вони одразу можуть всі погаснути...

Жінка. Хіба не знаєш ти, що тільки в морі, серед бур і єсть жите?!.. Хіба не знаєш ти, що берег—сон, спочинок! Але для стомлених, хто сил уже не має, щоб взять весло у руки...

Чоловік (*встав і нервово ходить по кімнаті*). Так, так... Ну, що ж,—поборимось!.. О, ще у мене стане сил для боротьби з негодами життя! В сих грудях серце ще не перестало битись! Вперед! Ха-ха! До островів нових, незнаних! На зустріч хвилям і вітрам, на зустріч невідомому!!.. Чому,—я сам не знаю, але в безсонну ніч,

з туману, мета мені всміхнеться і покличе. (*Захоплюючись*) Жити одно і все воно в шуканню! І я піду шукати! Тепер я вільний!.. Немов чиясь рука з мечем між нами опустилась і поділила нас на двоє. Розбила, розірвала ті ланцюги-кайдани, що нас скували в одно і ціле до могили! Ха-ха-ха! О, зараз серце все в крові, а мозок у огні думок колишніх! Тепер мені самому тісно в стінах! Я хочу волі сам!.. Подай води... води! (*П'є жадібно воду*). Ах, як забилося серце.. защеміло... (*Павза*).

Жінка. Не треба... Заспокойся! Не муч себе, не убивай мене, не треба... І ти і я прокинемось зі сну і стрінемось новими. Коли дерева одцвітуть, вони скидають лист, щоб знову зацвісти новими, свіжими квітками.

Чоловік. ... У нас колись росла акація в саду, вона що року в осени у друге розцвітала двома-трьома квітками, але ні разу плоду не дали квітки.

Служниця (*входить*). Скажіть, що треба забирати? Вже коні біля ганку.

Жінка. Отсе візьміть (*показує на речі*). То я сама візьму. (*Служниця забірає пакунки і виносить*).

Жінка (*до чоловіка*). Прощай... До зустрічі (*одягається*).

Чоловік. Ні, ні! Ти їдеш? Їдеш?! (*Кричить*). Сього не може бути! Ти кидаєш мене?!..

Жінка. Прощай...

Чоловік. Скажи—коли ти вернешся? Весною?

Жінка. Не знаю... Не знаю—скільки пройде весен, але тебе несу я в серцю.

Чоловік (*Падає до її ніг*). Ні! ні! Ти не поїдеш, ти не поїдеш... Я буду иншим я буду зовсім, зовсім иншим!

Жінка. Не треба... Будь самим собою, таким же дужим, як і був (*цїлує його*). Прощай... (*Зворушена довго стоїть, бореться з собою*). Через годину потяг мій відходить... Прощай ще раз... мій любий, дорогий, єдиний... Прощай, прощай! (*Палко цїлує його і виходить*).

(*Він стоїть як остовтілий, кидається до вікна, довго дивиться з його, в знесиллі схиляється на стіл і плаче*).

Служниця (*входить*). Веліли вам вклонитись низько, низько.

Завіса.

=====

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

Після балканської війни.

Оден з „оглядачів“ балканських подій, закінчуючи безконечну панораму тих абсурдностей і збочінь людського життя, які розвинули сї події, пожартував під кінець гірким жартом, що як би вірити в раціональність історії, то одиноке можливе обяснення всього того, що перейшло перед очима за сю другу балканську війну,—булоб те, що мовляв історія, учителька життя, вивела перед ріжні недорослі народи на позорище пяних гельотів, як робили спартанські педаґоґи для своїх вихованців, або обридливим видом тих позбавлених людського образу пів-людей відстрашити своїх учнів-підлітків від пянства і звязаної з ним утрати людського образу. Се була терпка, але досить влучна іронія. І коли неможна покладати ся на раціоналізм історії, то треба признати, що всякі народи, не тільки недорослі, але й дуже навіть упрямудрені, і взагалі всякі сучасні чоловіки можуть дуже і дуже багато навчити ся з тих невимовно тяжких картин, до розпукі сумних пригод і—до комічності трагічних абсурдів сучасного укладу політичного і державного життя, які розвинула перед нами ся недовга, але перетяжена до безконечности тим всяким „людським матеріалом“ війна „народів-піґмеїв“.

Тільки гірке і страшне питання підіймаєть ся—наскільки все ж таки краще знайшли ся б в подібних обставинах не ті „недозрілі“ народи—недавні невільники турецькі, а горді своєю „тисячолітною культурою“ нації першого ранґа—наскільки оправдана та погорда, з якою вони згортують навколо себе свої пишні мантії, щоб не доторкнути ся навіть краєм риз своїх сих напівварварів і їх учинків, старанно „льокалізуючи“ всю сю біду і нещастя на тій балканській території, немов зачумленій, та пильнуючи, аби тільки вони не перекинули ся за її межі на якусь „культурну територію“.

Яка певність, що ся тисячолітня культура на випадок конфлікту між її представниками буде міцнішим гальмом від усяких звірячих експесів ніж у її балканських вихованців, сих усяких професорів, докторів, поетів і літератів—вихованців європейських університетів і академій, що так недавно пишали ся своїми культурними уборами, і раптом знявши їх, почали ними ослонювати тактику башибузуків, або й свої руки до неї прикладати? Те, що ми бачили за останні роки, почавши з тріполійської війни і кінчаючи

ЛНВістник 1913, кн. IX.

21

останньою балканською, дало страшні докази того, як слабкі і безсилі всякі культурні, антимілітарно настроєні, імперіалістичні противні круги перед скільки небудь зручно підстроєними імперіалістичними чи патрістичними виступами воєнних кругів, або „цивільних“ ура-патріотів, і як скоро замовкають всякі ідеальні й гуманні кличі, коли з розвоєм війни приходить ся напружити сили для боротьби і перемоги і відкидають ся на бік всякі культурні міркування і обмеження перед одинокою рацією борні—всякими способами, не оглядаючи ся на ніщо, думати тільки про те, щоб ослабити і знищити противника.

„Війна має своє право“, вона не може бути гуманною, і до неї не можна приступати з міркою культурних вимог—так починають висловлювати ся навіть признані й щирі оборонці культури, справедливості і гуманності, коли їх захоплює якимсь боком інтерес боротьби, і от ся „власть війни“ над сучасним чоловіком, яка раптом прокидаєть ся від перших стрілів, від запаху пролитої крові і ломить прийняті гуманні і культурні погляди—се страшна осторога, memento mori сучасної цивілізації і всього нашого життя.

Навіть в суспільностях не захоплених безпосередно сими останніми війнами, а які тільки почули можливість бути втягненими в сей воєнний вир, можна було помітити вплив—зовсім не користний—від сеї воєнної горячки, від сього перенесення, до певної міри, в сферу воєнної психології. Таке було в австрійських краях, коли встала перспектива можливого вмішання Австрії в балканську війну, і супроти сподіваного конфлікту з Росією почало ся се горячкове шукання „орієнтації“. Питання внутрішньої еволюції, якогось полагодження внутрішніх суперечностей відступили на другий план перед усякими рахунками і спекуляціями, обчисленими на катастрофічні зміни, і передчуття можливості зовсім отвертої борні ще більше „увільнили“ методи і засоби внутрішньої боротьби від стримуючих культурних моментів. Помітні були сі впливи і в Росії, де значна частина навіть поступового російського громадянства почала дуже сильно нервувати ся під вражіннями воєнних подій, оружної боротьби і можливих наслідків її, і навіть гарячі пацифісти як д. Мілюков почали загравати в воєнну трубу, а його „Рѣчь“ грає в унісон і викликає признання в правих серцях своїм „патріотизмом“, з яким вона силкуєть ся попхнути російське правительство до небезпечних авантурних виступів то в Арменії то на турецьких водах за для російського престожа, для славянофільської ідеї, або за для інтересів російського імперіалізму. Досить се прикра несподіванка з боку

рицарів російського оновлення—і новий прояв впливу воєнної атмосфери навіть на таких—здавалося б—досить твердо настроєних поступовців.

Криваве діло війни було з початку прикрашене більше або менше гучними кличами, як боротьба християнства з мусульманством, хреста з півмісяцем, визволення поневоленої словянської й грецької людности з турецького ярма, визволення Балкана від пришельців Турків—вигнати їх назад з Європи до Азії, відновити старі історичні границі болгарської й сербської держави, дати міцні підстави їх самостійному існуванню і т. д. Правда з самого початку виникало багато сумнівів що до щирости і правдивости сих кличів, висунених ініціаторами війни на те тільки, аби були декорацією властивих мотивів, ще менше ідеальних ніж ці кличі, в котрих теж не все могло викликати спочуте до себе. Розпалювати релігійну чи расову ворожнечу, граючи на сих нелюдських струнах відігрівати історичні суперечки і зводити рахунки за кривди з перед чотириста-пятьсот літ, говорити про вибивання турецької (властиво—отуреченої) людности з засиджених місць, де вона сиділа сотні літ—все се були річі, взявши принципіально, досить мало, або й зовсім не оправдані. Ідучи сею дорогою, можна було підняти питання про вибивання славянської людности з балканських територій, куди вона теж ввійшла силоміць, як пришельці, витісняючи і нищучи старшу, романізовану і огречену людність—тільки що се було кількома століттями раніше від турецького приходу. Боротьба „хреста з півмісяцем“ мала б означати перелицьованне на християнський бік „магометанського фанатизму“; стільки десятиліть осуджувано його в цивілізованім світі—а тепер мав би він бути відроджений в тім перелицьованім виді...¹⁾

Але така сила старих інстинктів боротьби і воєнного завзяття, обожання перемоги, побіди—що на вид того воєнного запалу, якому дала себе понести болгарська чи сербська людність, на вісти про успіхи і побіди болгарських і сербських армій цивілізована суспільність електризувала ся воєнним запалом і готова була знаходити оправдування і сим історичним реваншам і тим завойовничим завданням, які ставили собі балканські союзники. Дарма, що навіть на чолі сього геройського руху стояли люде, в яких не можна було припустити ніякої ідеології—занадто вони були звісними з зовсім не ідеологічного боку, а в мотивах навіть принципіально симпатичних—як от об'єднання національної території, визволення своїх земляків з турецького панування і прилучення їх

¹⁾ Пор. мою статю в 1 кн. ЛНВ. за сей рік („В балканськім антракті“).

до своїх національних держав—і тут показувалися зовсім не симпатичні подробиці, які підживляли всяке довіре до сього мотивування. Так Сербам і Чорногорцям проєктовано заплатити албанською територією, щоб зрівноважити здобутки болгарської, і відкрити їм дорогу до моря коштом Албанців, коли не можна було відкрити через сербську територію Босни і Герцеговини, щоб не порушити інтересів Австрії, а не хотілося відкривати через території, які лежали в сфері інтересів болгарських і грецьких. Се вже дуже мало згоджувалося з тими визвольними кличами і принципами пошанування національних інтересів.

А поруч з тим, від перших початків війни почали ходити поголоски, що далі, то все сильніші і категоричніші, про такі вчинки цих рицарів визволення, які не знаходили собі оправдання навіть в психології і методах сучасної війни—в тих границях дозволеної нелюдськості і чоловікогубства, яке допускає сучасна „цивілізована“ війна. З-за густих покровів щільної воєнної цензури, котрою окрили свої операції союзники, і особливо головні актори першої війни Болгари, стали прориватися дивовижні звістки про варварства просто неймовірні, і крилаті слова Фердинанда болгарського: „Богу дякувати, що нема тут кореспондентів“, підхоплені при нагоді перебитих беззбройних турецьких бранців, дали зрозуміти, що діється там, куди не допускаються ці небажані заграничні свідки. В пресі почали з'являтися все поважніші і докладніші обставлені історії „звірств“ балканських союзників, що не зіставали ані трохи позаду від „звірств турецьких“, про котрі старанно пускали поголоски прихильники союзників.

Та поки щастє було по їх стороні, для них ще не бракувало ні оборонців, ні оправдань. Але скорше ніж можна було сподіватися, і більш яскраво ніж міг би хто небудь думати, злетіли всі декорації і покриви з союзницької війни, і виявився дійсний зміст, дійсний характер всеї балканської боротьби, коли вчорашні союзники, ледве дочекавши згоди з Туреччиною, кинулися як звірі одні на одних, видаючи з рук турецьку здобич.

Недавні прихильники балканських союзників, що оплескували їх перемоги і заплющували очі на всякі некоректності і нелюдськості, довершувані ними, не знайшли слів обурення, коли Сербі з Греками кинулися на Болгарію, що не годилася поділити з ними здобичку, якої припало на її долю так багато, понад програму в порівнянні з союзними умовами. Се каїнова війна—такий був загальний суд. Вчорашні герої визволення стали Каїнами, коли вони з тою ж рішучістю і неперебірчивістю, з якою нищили Турків, і при тій нагоді „поправляли“ етнографію на

окупованих територіях, вирізуючи безоружну людність, старців, жінок і дітей та зводячи тим инородчеську людність до потрібного проценту — стали проробляти се ж саме з учорашніми своїми союзниками, на території болгарської окупації. І коли були ще у Болгарів адвокати в тім роді як д. Мілюков, що хотіли боронити їх справу до кінця, цивілізований світ відвернув ся однаково від них усіх. Се була одна компанія, і не було ніякої причини думати, щоб одні були кращі від других. Вчорашні трібуни, герої визволення стали тим чим були дійсно — аферістами, вульгарними демагогами, що спекулювали на націоналістичних, імперіалістичних інстинктах — різні Савови, Даневи і всі їм же імя легіон. І звучало гіркою іронією, коли вчорашні проповідники прінципа „сила робить право“ — поки вони були на коні, тепер, опинивши ся під конем, почали знову відкликати ся до справедливости і гуманности та кликали ратувати їх з нещастя, коли воно спало на них.

З таким патетичним листом до російського громадянства обізвав ся в тяжку хвилю болгарський поет і белетрист, оден з визначніших письменників Болгарії Петко Тодоров, докоряючи за індиферентизм і закликаючи до ратовання Болгарії:

„Як Христос з хреста в найвищий час своїх мук віддав дух свій в руки Отця, так моя вітчизна звернула ся до Росії і в її руки віддала долю свою. Але Росія відвернула ся від неї. Болгарія покутує смертельний гріх своїх великих мрій і безперечної правости свого діла... Вчорашні союзники болгарського народу почали безчестити, насилувати і руйнувати македонські краї, як не безчестили, насилували і руйнували їх Турки. Скрізь закривали ся церкви і школи, архієреї, учителі і горожане побивали ся за самі болгарські свої ймення. Батьків багнетами змушувано приводити своїх доньок на потіху сербським офіцерам, і батьки задихуючи ся від ридання, благали офіцерів принаймні хоч салдатам не віддавати їх доньок. І замість того, щоб побачити, як спішить нам в поміч арбітр — бачимо, як з одного боку вриваєть ся в наші краї й забирає один по одному наші городи Румунія, що йно відібравши вже від нас цілу країну і підписавши з нами трактат, ґарантований цілою Європою. З другого — вертають ся в наші границі турецькі війська, потім як ми що йно їх розгромили і уложили згоду. На нас нападають з усіх сторін. Ми відірвані від зносин з усім світом, і не знати, чи інтересує ще наша доля хоч кого-небудь, чи всім уже наскучило клопотати ся балканською війною... Не вважаючи на хвиливі непорозуміння Росія завсіди була найблизшою для нас державою. Не вже ж суспільність Росії допустить, щоб її правительство дозволило зломити країну, яка мов живий монумент збудувала ся і процвіла на кістках соток тисяч синів Росії?“

І от у відповідь на сей патетичний лист в російській пресі пригадали його авторови отвертий лист одного з кореспондентів, адресований сьому самому Петрови Тодорову під час першої балканської війни, коли д. Тодоров, віддавши себе в розпорядження воєнного штаба, як спеціаліст-літерат був призначений на воєнного цензора і в сій ролі прикладав старання до того, щоб „відірвати від зносин“ з театром війни весь культурний світ, і не пустити звісток про подвиги болгарських військ, аналогічні з тими сербськими, які він описує такими патетичними і дійсно страшними красками. Розповівши про страшні насильства і звірства болгарського війська над безборонною турецькою людністю, сей кореспондент писав тоді на адресу д. Тодорова:

„Коли ви сього не чули, коли сього не знаєте, то поїдьте зараз до Тирнова, а відти далі до Кірджалі і далі на полудне—ви знайдете на дорозі бородатих мусульман, з руками звязаними на спині і з горлом перерізаним до кісток шиї, знайдете не одну мусульманську стару, вбиту коло її огнища ударом в потилицю, побачите, не сумніваюся, і трупи турецьких дітей, що значать собою, як не прибрані трофеї, побідну дорогу „визвольного“ легіона. А безмисленні немотивовані „кари смерти“ в Мустафа-паші—кари обернені на диявольську забаву знуджених офіцерів?.. Але всі ці факти, як не кошмарні вони, бліднуть перед кайновим ділом, що не було відокремленим епізодом або випадком, і не можна його витолкувати запалом опиянїлих від крови салдатів—я говорю не про що инше, пане Тодоров, як про холоднокровне заколювання або дорізування ранених Турків на полі—з наказу командирів. Не оден ранений болгарський салдат оповідав мені з блудним поглядом про се убивання безборонних, що горячковим зором слїдили, як над ними піднімався багнет. Ви думаєте, що се можна замовчати? Чи може ви схочете се заперечити? Але тоді ми відповімо: З початком війни ваш генеральний штаб не раз оповіщав Європу, що Турки тисячами кидають своїх ранених на полі битви і Болгарам приходить ся забирати сих ранених. Деж вони, сі многі тисячі ранених? Що стало ся з ними? Що зробили ви з ними, пане Тодоров? Дайте нам відповідь на се питання.

„Чи знайшли ви в собі відвагу голосно і ясно нагадати вашим офіцерам про потребу заховувати „міру“ у відносинах до переможеного і роспластаного на землі ворога? Ні, ви виявили лише безмежну „непримиренність“ супроти нас, журналістів, що силкували ся підвести голос протеста з глибини обуреної совісти. І сим ви, цензори, і ви, пане Тодоров, взяли на себе особисто повну міру відповідальности за убивання хорих, ранених і безборонних турецьких салдатів, бо я не маю сумніву—і ви также мало сумніваєте ся в сїм, як і я—що коли б ми мали змогу оповістити ті факти, що від одного згадування їх кров і зараз заки-

нає в жилах—ваш генеральний штаб був би змушений крикнути офіцерам, а офіцери салдатам: „Спиніть ся!“ Та що ж? Ви, радикал, ви, поет, ви, гуманіст, не то що самі не нагадали вашій армії, що крім гострих багнетів і влучних куль є ще на світі людська совість і та сама наука Христова, що його іменем ви нїби то ведете сю війну—ні, ви звязували нам, європейським журналістам, руки за спиною і наступали нам на груди вашим воєнно-цензурним чоботом!“

Се маленький документ, але дуже характеристичний і вартий уваги. Рідко коли приходить ся бачити таку скору і наглу переміну ролями, те що по старій термінології могло б уважатися „заслуженою карою“, по принципу „хто воює мечем—гине від меча“.

Політичне славянофільство—навіть в його новій очищеній формі „неословянства“, як його пробували відродити останніми часами деякі представники поступового російського громадянства—дістало дуже тяжкий удар, від якого не знати чи й встане скоро. З одного боку останні події особливо яскраво виявили замість проповідуваної солідарности—безграничне море роздраження і злоби, яке ділить поодинокі словянські народи і держави, з другого—вони викрили весь той небезпечний зміст, ту готентотську мораль, до якої кінець-кінцем приводить консеквентне придержування расового, в даннім разі—словянського принципу її. Ми вказували на сю небезпеку багато літ тому, коли зазначали наше становище супроти всякої участі в неословянських заходах¹⁾—тепер ся внутрішня небезпека такої солідарности виявила себе вповні. Люде поступові, гуманні, пацифісти в теорії, ставши на словянофільський ґрунт, напружували свої сили під час сеї балканської війни на те, аби можливо обілити своїх і підтримати їх в усяких пригодах і навіть злочинах, а натомість підняти суспільність против елементів ворожих своїм протегованцям. Пригодати собі отсю саму справу „болгарських звірств“ в російській пресі—як старанно навіть такий орган, як „Речь“, старала ся підкопати довіре до звісток про союзницькі звірства і як старав ся ослабити вражіння їх, коли зовсім замовчати їх не було можна. Як індіферентно приймали ся в сих словянофільських кругах плани поділу Албанії в інтересах словянських держав—за те як ляментувало ся над поділом Македонії. Сей поділ, розуміється, річ погана, але нащо ж проект утворення автономної Албанії так і зістав ся під знаком австрійської інтриги, анти-словянського капризу, коли сї

¹⁾ Див. „Л. Н. В.“ 1908, кн. VI—„Українство і всесловянство“.

дві справи властиво одної категорії. Який лямент зчинили неословянофіли—устами хоч би М. Ковалевського з приводу „підступного“, „цинічного“ виступа Румунії против Болгарії! Виступ, розуміється, не був гідний, але так само належало схарактеризувати і напад балканських союзників на Туреччину в період її конституційного оновлення—се також був „удар в спину“ в момент, коли інтереси культури і цивілізації може як раз веліли пошанувати трудне становище поступовців-обновителів держави Отоманів, обсочених всякими труднощами внутрішніми і зверхніми.

Все се занадто било в очі навіть недуже уважному глядачеві і потреба покривати всяку мерзоту союзників, в ім'я того що се Словяне, та іти їм на поміч по всяких поганих учинках кінець-кінцем обмерзла навіть простому, середньому „обивателеви“.

„Нестоющіе народы! Чтобъ помогать имъ—ни за что!“

Сей крик російської вулиці, викликаний скандалами останньої „каїнової війни“, являється не тільки виводом з її вражіння, але зістанеться мабуть надовго осторогою для всякого підмінювання ідеями расової солідарности і расової боротьби ідей свободи і поступу, справедливости і гуманности, для котрих „немає Еліна нї Юдея“, а тільки прихильники і вороги сих ідей, все одно—між чужими чи між своїми.

Доля, яка спіткала в сій афері Македонію—сей найголовніший привід до боротьби, справді незвичайно цікава і, розуміється, високо трагічна. Цілими десятиліттями боролася нещасна країна за своє визволення—борола ся криваво, з незвичайними жертвами і зусиллями. Їй удало ся заінтересувати своєю долею саму „Європу“, стати предметом опіки не тільки заграничної публіцистики, але і дипломатії, об'єктом всяких міжнародних реформ і внутрішніх реорганізацій. Її визволення було одним з головніших завдань при організації балканського союзу, анти-турецької ліги. Але коли сей союз наладив ся і почав ділитись між собою турецьку здобич, замість автономії Македонії, про котру весь час говорено, вийшло прилучення Македонії до Болгарії, як болгарської провінції. Скільки тут завинили імперіалістичні апетити Болгарів, а скільки приложили до сього руку заграничні протектори, що помагали ліпити балканський союз (роля їх все ще чекає свого вияснення)—се ще не звісно. Ясно зате, що така переміна зовсім не відповідала бажанням не тільки не-болгарських елементів Македонії—грецьких, сербських, романських і всяких иньших, але навіть того елеметту, який вважав ся болгарським, але боров ся

не за те, щоб стати підданими болгарського царя, чи болгарської правлящої кліки, а щоб дістати автономію і незалежність для своєї країни. Взірцем настроїв можуть послужити дебати на балканські теми, уряджені петербурським юридичним товариством, де виступили против себе македонські автономісти против болгарських обединителів. Позволю собі навести вражіння від сих дебат зі слів одного з кивських кореспондентів („К. Мысль“ з 5 липня):

Інтерес вечера скупив ся на турнірі між Македонцями. Се була дійсно родинна сварка винесена на двір. Серби ненавидять Болгар і Болгари ненавидять Сербів. Але ще більше ненавидять Македонці, вірні Македонії, Македонців болгаризованих; Георґов, Болгарин, який відважно каже, що ранійше чи пізнійше Болгарія захопить усю Македонію,—сам з походження Македонець. Македонці й иньші Болгари, що згорда говорять про самостійність Македонії. Вчора вони вже не ігнорували прав Македонців, а прийняли заклик, і вийшла картина, яка до останньої рисочки нагадувала недавні дебати державної думи про українську мову, але ще більшим перенята була запалом. Бо у нас українське питання в значній мірі ще питання декларативне для русскої інтелігенції, предмет теоретичних суперечок. А там, в Македонії, се питання безпосередньої практичної діяльності, питання сьогодняшньої долі народу.

Аналогія не випадкова. Говорячи про самостійність Македонців, проф. Георґов глузливо завважив: „У них нема свого письменства, культури. Говорити про національну самостійність Македонців однаково що говорити про якусь особну народність Українців. Український парід видумала Австрія“. Горячу відповідь дану йому Македонцем Чуновским, не завадило б послухати нашим „Малоросам“—Савенку, Скоропадському, Родзянку й ин. Як і в Росії, против змагань до самостійної народности в Македонії найбільш енергічно виступають самі ж виходці з сеї народности. Для Чуновского проф. Георґов се македонський Савенко.

„Ми томили ся в турецьких в'язницях, проливали свою кров, жертвували житєм і особистим щастєм для свого народу. В наших „комітетах“, в славній „внутрішній організації“ ми мріяли про незалежність Македонії і автономія десятки літ була нашим кличем. Ми гинули, але лишали ся в краю, серед сірого, простого народу. Ми були з ними, з „сіряками“ і нікуди не виходили. А ви, перейшовши болгарську школу, виїхали до Болгарії, там знайшли своє місце, і Болгарія для вас стала всім: ви не бачите свого простого народу, у котрого таке бідне своє письменство і така багата своя душа. Але нехай буде по вашому, нехай Македонці тіж Болгари. Чому ж ви боїте ся дати самому народови се заявити? Чому до дрожців приводить вас саме слово плебісцит? Ви глузливо відзиваєте ся про Македонця Димова, що він не замінний діяч.

Так, незамітний в Болгарії! Двадцять літ бореться Димов в Македонії. Він знає, що таке холодна турецька в'язниця, але не встиг пізнати, що таке тепленьке місце на болгарській державній службі".

В результаті сю так щиро опікувану „Європою“ Македонію поділено зовсім механічно на три частини між Болгарією, Сербією і Грецією. Так скінчилася європейська опіка для цієї нещасної країни. По тім, що діялося під час війни для „спростовання“ етнографії окупованих провінцій, можна собі представити, яких засобів уживуть нові пани окупованих частин Македонії на те щоб оболгарити, осербити, огречити людність в своїх дільницях. Тяжку школу прийдесться перейти її людности — поки вона вирветься з рук отсих окупаторів.

Бо що нинішній поділ Македонії, як і різних інших окупованих провінцій зовсім не останній, в тім трудно сумніватися. Проголошене балканським союзом національне розмежування стало пустою фразою в устах його представників; на ділі вони підмінили це розмежування простим захопленням квадратних кілометрів і голов податників можливо в найширших розмірах, зовсім незалежно від їх національної приналежності. Але самий клич не прогомонів марно, не тільки в ушах інтересованих національностей, але і в далеко ширших, європейських кругах. Сей клич одно з тих слів, що раз „упавши россою на мисль“, кажучи словами поета, не перестають непокоїти й будити її. Бачимо, що безперемонне розрізування територій і окуповання їх незалежно від національного складу зовсім не приймається тепер так індиферентно, як то бувало давніше; народности перестали бути дешевим матеріалом для дипломатичних експериментів. Чужородні території прилучувані до чужородних держав трактуються як аномалія, як джерело всяких нещастів для цих територій і як тяжкий тягар і погроза для держав-окупаторів. Так оцінюється прилучення територій з переважною болгарською людністю до Румунії, з албанською до сербських держав, і т. и. Неустанно здійснюються питання про національну охорону чужородних меншостей, гарантії їх національного існування, і обличення цього пункту трактується як недопустимий недогляд. Заінтересоване національним питанням, серйозне трактування його — такі як ще не бувало. І можна думати що ці страшні балканські війни послужать імпульсом до розроблення національного питання, дальшим етапом до його розв'язання — не в старих формах вульгарної національної держави, що творить в інтересах пануючої народности і віддає їй в жертву національні меншости, як етнографічний матеріал для перероблення

на „государственную національність“, а в формах нових, більше раціональних, справедливих і гуманних.

Балканські війни взагалі принесли важні наслідки. „Європа“ локалізувала їх поки що, але від впливів їх не могла охоронити ся—і не зможе. Якими результатами в будучности вони себе проявлять, се провидіти неможливо, але деякі важні зміни видні й тепер. Одно зближення Германії з Англією чого варто! Ослаблення англо-російського порозуміння, а навіть і російсько-французького очевидне. Так само й ізолювання Росії.

Росія не вела війни на Балкані, але понесла на „Ближнім Сході“ погром може не менший, а в наслідках своїх може ще важніший ніж той погром на Далекім Сході перед дев'ятьма роками. З Балканами зв'язано було для неї стільки традицій, плянів, обов'язків, усвячених віками. Під впливом сеї свідомости, під натиском націоналістичних і імперіалістичних кругів російська дипломатія весь час пробувала щось робити, впливати, посередничати,—натискати—вести якусь лінію; але за сим всім відчувалося одно—що війною Росія ризикувати не буде, і се розбивало всі її заходи.

В найбільш дражливіх моментах, заангажувавши ся до останнього, вона незмінно відступала перед перспективою активного виступу, готова перенести всяке пониження—тільки не війну. Ніякою провокацією не можна було взяти її. Се стало ясно—і з тим політична вага Росії, в політичних рахунках Європи оперта виключно на її мілітарній силі, мусіла впасти до мінімум-а. Австрія—та хоч прогнала теж багато, але цілий час підтримувала вражіння своєї готовності кинути ся в бійку і тим заховала свою вагу на балканських терезах, хоч і ціною страшених матеріальних страт. Росія ж прогнала свою справу не тільки на Балканах, а і в Європі і пішла геть назад. Її союзники мусіли пошукати інших підстав для своєї політики.

Через те перспектива конфлікту між Росією і Австрією значно змаліла, принаймні в теперішніх обставинах. Всі хто опирали якісь свої спеціальні рахунки на наслідках такого конфлікту, на розв'язання ним якихось національних чи політичних проблем, мусять вичеркнути його з своїх рахунків на теперішній час. Навпаки, на ґрунті балканської політики Австрії можливе навіть зближення її з Росією. Вже ми й бачили се, як на пункті підтримування Болгарії против Сербії (і Греції) Австрія зійшла ся з Росією. Сербська справа грозить надовго заволодіти всею австрійською політикою—се проблема будучности Австро-Угорщини. Сербія вирвала ся з її залізних кліщів; опираючи ся на Грецію, зійшов-

ши ся межа в межу з Чорногорою (обеднання Сербії з Чорногорою се питання часу, коли не перешкодить цьому „Європа“), вона стала розмірно сильною і небезпечною і так чи инакше упорати ся з нею—чи розбити, чи включити її разом з своїми сербо-хорватськими землями в свій склад в формі третього чи якого там члена австро-угорської державної системи—се чергове завдання Австрії, перед котрим мусить відступати все иньше, і на сїм ґрунті австрійська політика може навіть шукати порозуміння з російською, і може знайти—на ґрунті все того ж болгарсько-сербського суперництва...

Періоди суперництва Росії і Австрії на балканським ґрунті здавна чергують ся з періодами порозуміння, особливо коли політику Росії захоплювали иньші справи. А саме тепер починає розгорятися великий огонь на другім полюсі російської політики—Далекім Сході, і не позбавлені мабуть значіння пробні шари, які прокотили ся останніми часами в імперіалістичній російській пресі про проекти австро-російського порозуміння, при чім за уступки в балканських справах Австрія мала б віддячити ся російському правительству прислугами в українським і польським питанню, для внутрішньої політики націоналістично російського курсу.

Російським імперіалістам треба відложити надії на те, що якась міжнародня комбінація виведе російський корабель на простір, піднесе її великодержавний престиж, надасть силу і вагу впливам Росії. На се нема надій в близькій будучині; така Росія як тепер засуджена на те, щоб плисти в хвості й прилучати свій голос до „європейського концерту“, котрим діріґують иньші—Англія з Германією в данім моменті. Силу і значіння Росія може здобути тільки через внутрішнє оновлення—через все те про що стільки говорило ся: конституційні ґарантії, піднесення селянських і робітничих мас—і розв'язання національного питання на основах широкої федеративности. Инакше Росії грозить перспектива Турції. Вона вже ступила на сю похилу площу, яка веде її туди—до сього економічного, політичного і всякого иньшого обезвладнення, і коли не наступить зворот—кінець кінцем її народам прийдеť ся думати про те, аби їх разом з нею не поневолили на віки промислові барони Європи, представники європейського капітала, як свій промисловий: фінансовий загуменок.

Се мусить нарешті колись стати ясно поборником ліберального російського централізму. Може остання балканська війна трошки поможе їм се зрозуміти, принаймні як вони оглянуть ся на неї з прохолодою, ретроспективно.

В. О'КОННОР-ВІЛІНСЬКА.

У предсідателя.

(Сценка на одну дію).

Д І Є В І Л Ю Д Е:

Князь, предсідатель земської управи.
Сергій Іванович, земський начальник.
Охрименко, поміщик.
Студент, син Охрименка,
Стапан Микитович, поміщик.
Васюк } паничі, спортсмени.
Мишук }
1-ий поміщик.
2-ий поміщик.
Дворецький.
Лакей.
Судомойка.

Дія одбувається в домі князя.

Сцена розділена на 2 частини: праворуч саля; з одного боку м'яка мебель, з другого накритий для обіда стіл, за ним вихід на веранду. Ліворуч буфетня. Просто вхід в салю з передпокою.

ЯВА I.

У салі князь, 1-ий і 2-ий поміщик. У буфетній дворецький і лакей готують до столу.

Князь. Панове! Рідний край гине! Ми підупадаємо, спиняємося у прогресі. Злиденність, некультурність, темнота. Європа іде на необсяжному протязі поперед нами.

1-ий поміщик. Так, так... Електричні трамваї, шосе „хоч боком котись“, усі різнощики на велосипедах...

Князь. А через що то? Річ не в вищих верствах суспільства. За ними діло не стане. Нам не дає посунутись мужик.

2-ий поміщик. Так. Заскорузла грубість, темнота.

Князь. Посуньте мужика і віз покотить ся на своїх міцних колесах. Панове, треба освітити мужика, неодмінно треба дати мужикови освіту; звичайно, не ту, що баламутить його хисткий розум, а справжню освіту, яка поставила б його на певний шлях.

2-ий поміщик. Так сказати, одчинить вікно в Європу!

Князь. Але неодмінно треба, щоб ініціатива загальної на-

родньої освіти йшла од нас, дворянства, а не од усяких там ес-ерів, ес-деків і різної такої поганї.

1-ий поміщик. Сї пустомелї, крикуни, горлопани!

2-ий поміщик. Соціялісти! Та вони не уміють гаразд вживати носової хустки.

Князь. Се дасть дворянству престиж і забезпечить успіх на виборах.

1-ий поміщик. Справа буде у певних руках. Ми, мов стовпи підносимось над нашим народом. Край се розуміє. Усі ті еси сиплють ся, як трюха, а ми стоїмо міцно на чолї народнього приставства, що не кажи.

2-ий поміщик. Не посунуть! Ні, не посунуть!

Князь. Я закликав вас сьогодні, панове, щоб обміркувати, так сказати, у своїй родинї велике питання загальної народньої освіти. Дуже вдячний вам, що ви ласкаво згодили ся...

ЯВА П.

Васюк і Мишук *(у широких жовтих автомобільних балахонах, у кепках і з величезними окулярами на очах)*. Ми спізнали ся? Вибачайте! В ту-ж мить!

Гості. А! Васюк! Мишук!

(Васюк і Мишук зникають у передпокою і вертають ся, скинувши автомобільні убрання).

У буфетній.

Дворецький, лакей, судомойка.

Судомойка *(ставить на стіл високу гору тарілок і падає-сідає на стілець)*.

Дворецький. Ти здуріла—отут сісти! Що, як-би пан вийшов та побачив?!

Судомойка *(схоплюєт ся)*. Та вже на ногах не встою! Ще з самого досвіта не присідала.

Дворецький. Не пани, щоб сидіти. Може і у мене ноги старістю болять. Весь вік навстойки.

У салї.

Васюк і Мишук *(кланяють ся князю)*. Князю, вибачте нам наші убрання.

Князь. Прошу без церемонїї. Тут дам немає.

Мишук. Ми робили спробу на автомобілі і я довів йому, що Фур не вартий Бенса.

Князь. Але ви зморили ся. Прошу сідати, спочиньте! Ось фотелї. Я дуже радий, що ви, як приставники молодї, прилучаєте ся до...

ЯВА III.

Охрименко, за ним його син студент!

Охрименко. Спека неможлива! *(оддуваєть ся, витирає хусткою лоба)*.

Князь. Іване Степановичу. Милости просимо!

Охрименко. Ось рекомандую, мій юрист *(говорить тяжко передихуючи)*. Приїхав на літо набратись сили од землі... Ще раз у університет, а через рік у нас свій Плевако.

Князь. Я дуже радий, що у нашому сьогоднішньому зібранню бере участь освічена молодь. Одначе, чого-ж ми тут стоїмо? *(Веде юстей)*. Прошу сідати. Тут буде холодок. Я звелів причинити віконниці од сонця. Чи не дозволите лімонаду прохолодити ся? *(дзвонить)*.

Охрименко *(сїдає)*. Ні, коли на те, то попрошу квасу. Од лімонаду мені щось погано, роспирає мене. А квас се чудова річ.

Князь *(робить знак лакею, той подає квас)*. Як ваша пшениця?

Охрименко. Скінчили учора. Сьогодні кладуть у копи. Погана, колос короткий, легкий. Дай Бог пятьдесят пудів з десяти *(махнув рукою, пє квас)*. От квас у вас чудовий! Ваша Федося дотепна господиня, що й казати. У нас і власні жінки, та такого не пемо. Приїду, присоромлю свою паню.

Князь *(покашлює)*. Так. Квас здаєть ся не поганий. У мене кожний повинен знати своє діло. А що до пшениці, то я мушу вам сказати, що все залежить од сїйби, а сїйба, як і всяка инша робота в господарстві,—од робочого. Ось мій останній доклад у хліборобське товариство *(бере з столу брошюру)*. Я тут категорично заявляю...

У передпокої голоси:

Сергій Іванович. Обіцяю завтра на мойому Чабані випередити твою тройку.

У буфетній.

Лакей. Несуть чорти земського начальника!

Дворецький. А тобі що? Подавай обід.

ЯВА IV.

Сергій Іванович і Степан Микитович.

Серг. Іван. Твій коренний на третій верстві підсїчеть ся.

Степ. Мик. Розносив ся з своїм Чумаком. Так я його за пятьдесят карбованців не візьму. Шия коротка, зад одвислий.

Серг. Іван. Мели дурниці! Коротка шия! Багато ти розумівш!

Степ. Мик. Як у свині.

Серг. Іван. Брешеш, братіку! Прямо брешеш!

Степ. Мик. От нас Юрій Аркадієвич розсудить.

Князь. В чім річ, панове? Дуже рад вас бачити. Як ся маєте, Степане Микитовичу? Кажуть, у вас там щось погоріло на току?

Степан Микит. *(розцібав чесунчовий піджак; пучним басом)*. Уся пшениця з Червоного яру! Як звезено молотити,—у мене, як знаєте, одразу везуть—так і згоріла до щенту!

Князь. Через що-ж то? Причини не дізнали ся?

Степ. Мик. Підпалили анахеми! Я певен, що підпалили! Се такі розбишаки, сволоч! Я дивую ся, як вони ще нас не порізали. Всього можна сподівати ся. Будь моя влада, я б усіх підряд одкатав за сю пожежу. І винний був-би покараний, і другим на зразок. Розпустили їх, на голову нам сідають!

Князь *(покашлює)*.

Серг. Іван. *(причісував ся перед дзеркалом; ховав трібінку у бокову кишеню і раптом повертаєть ся)*. Голубе мій, Степане Микитовичу! Усі ми у такому самому становищу, як і ти. Олексія Петровича у самі жнива покинули робочі і пішли на заробітки; судись тепер з ними! У мене що дня ремствують на харчі, Бламанже їм давати на обід, чи що! *(махає з досадою рукою)*. Краще не балакати про хазяйство, щоб не псувати собі настрою.

Князь. Хазяйство се річ дуже складна. Ви читали мій останній доклад у хліборобське товариство? Я там порушаю питання, яке органічно звязуєть ся...

ЯВА V.

Лакей. На стіл подано.

Князь. Панове, милости прошу до столу. Так ми тіснійше згуртовані і, як стародавні Римляне обміркуємо найважливіші державні питання за трапезою.

Охрименко *(важко рушав з місця)*. Без обіда дня не одбудеш.

Гості *(сунуть до столу. Степ. Микит. поруч з Васюком)*.

Степ. Мик. Се ти стріляв учора увечері на моєму болоті? Васюк. Я.

Степ. Мик. Бачу, лазить щось з собакою. На голові якийсь чудернацький картуз. Качки за чотири гони знімають ся і летять у ростич. Усю дичину порозганяв *(юлосно смієть ся)*.

Васюк. Се Гектор. Нікуди невдатний пес. Кидаєть ся, як

шалений, а на глибоке не пливе. У мене вчора чотири качки пропало.

Степ Мик. Брешеш, братіку, я не бачив, щоб падала хоч одна.

Князь (*ідучи за юстями*). Сьогодні ми візьмемося до негайного питання. Прошу сідати. Іван Степанович! Сергій Петрович.

У буфетній.

Дворецький. Твій дядько на славу зготував сьогодні присмачки. Иш, як поквітчав, повиробляв. І паптетики чудові. Мені уже давно не доводилося таких бачити.

Лакей. Стараються із усіх сил, щоб догодити панам. Їм се місто рятунком вийшло. Там дядина не знає, як Богу дякувати. Дядько уже робити на степу гаразд не можуть: ноги нікуди не вдатні.

Дворецький. Так, як у всіх кухарів: од печи та на мороз.

Лакей. От то то й є. Та все Хведьку доводилось. Так-би і пропала уся його наука. А тепер наняли Тершка, а Хведько поїде у город, поступить в учительську семінарію. Там же усі тільки і марять про се.

У салі.

(*Коло столу закусують*).

1-ий поміщик. Смашно заправлено.

Мишук. І ракові шийки тут дуже до речі.

У буфетній.

Дворецький. Хлопець розумний, що й казати!

У салі.

Охрименко. Подивились би ви, яких мені учора раків принесли з Запрудки. Їй Богу один на тарілці не поміститься!

У буфетній.

Судомойка. Оттакий і з самого малечку був. Я його, як рідного любила.

У салі.

1-ий поміщик. У мене тепер морока з новим поварем, Олександра Миколаєвна переводить ся з ним що дня.

Степ. Мик. Бо їм тепер не поварня у голові. Набрали ся волі...

Князь. Я іменно хочу сьогодні разом з вами обміркувати се наше пекуче питання. Повірите мені...

ЛНВіс тник 1913, кн. ІХ.

У буфетній.

Судомойка. Він обіцяв, що витягне за собою й мого Грицька. Щастя йому Боже!

У салі (коло князя).

2-ий поміщик. Звичайно, Юрій Аркадієвич, як председатель земської управи...

Серг. Іван. Але ви знаєте який зброд насуне на загальне зібрання.

2-ий поміщик. Що й казать!

Васюк, Мишук і студент.

Мишук. Ніколи не зможу, щоб Бенс утримався на височині в порівнянні з Фуром у таких перегонах, як були наприклад...

Студент. У нашому студентському товаристві, що ми заклали окремо од загального гурту, широко вживається тепер різноманітний спорт. На останній боротьбі, та ще в присутності Адалі, трапилась мені, знаєте, така пригода.

(Коло Степ. Микит. голосний сміх).

Охрименко. Та не може бути!

1-ий поміщик. Ах, митець, шельма!

Князь. Панове, прошу сідати!

У буфетній.

Дворецький (лакею). Давай рибу. А соус? Біжи на поварню.

Лакей. Зараз. Підбадьорю дядька, що усе гаразд.

У салі.

Князь (за столом). Панове!

Гості. Тш!..

Князь. Дозвольте мені тепер висловити вам ті думки, які неодступно цікавлять мене останній час і якими я наважився поділитись з вами. Ми, дворянство, завжди були головою могутнього тіла нашого рідного краю. На нас з покінвіків складаються його кращі надії. Як би не силкувалися різні парвеню похитнути наше значіння, їм се ніколи не удасться, бо глибоке коріння, пущене за довгий час нашої славетної історії, міцно зв'язує нас з ґрунтом, на якому ми стоїмо. Наше призначення керувати нижчими верствами суспільства. Ми повинні, як найшвидше справдити покладені на нас надії і прийти у сю прикру годину до допомоги меншому братови: піднести його інтелектуальний і моральний рівень, захистити його права, знищити те неутримане свавольство, що панує тепер у волосних судах, дати народови справжню освіту, засобом впливу інтелігентної частини суспільства на несвідому темноту.

Гості. Так, так.

Студент. Народні маси є той необхідний ґрунт, на якому будується державна могутність.

Князь. Я звертаюся до вас, панове, з покликом повернути до громадської праці свої шляхетні сили, виявити присутню нам увагу до інтересів нашого меншого брата...

Васюк. Я люблю мужика!

Князь. Я дозволив собі скликати вас, панове, щоб у тісній родині обміркувати, поставити на меті ті засоби, які сприяли б поліпшенню, приєднанню до сучасної культури нашого народного життя. На мов глибоке переконання у першому ряді стоїть широка народня освіта. Я просив би шановне товариство висловитись як найбільше у межах сього питання.

Гості (*аплодірують, пють*). За ваше здоров'я, Юрій Аркадієвич.

Студент. Освіта і самосвідомість народніх мас сприяють інтенсивності культурного руху держави.

Охрименко (*плескає сина по спині*). Ти у мене звісно соціаліст.

У буфетній.

Лакей (*увиходить з поварні*). Поглянули-б ви, Сидоре Пархвентієвичу, яке там дядько морожене наготовили! Як картина! Дядина зайшли їм помагати, та такі веселі!

У салі.

І-ий поміщик до Степ. Микит. От паштети, так паштети! Смак, ніжність, невимовні.

Сергій Іван. (*урочисто, встав, одкашлюється*). Ви не помилилися, князю, коли звернулися до нашого громадського чуття. Тепер воно має нагоду виявити себе. Ви цілком правдиво покладаете, що перше й найважливіше питання—народня освіта. Для усіх нас безперечно ясно, що наш мужик—ще справжній диکار. Він став гіршим ніж був за крпацтва. Тоді він мався під безпосереднім впливом пана. Його примушували ходити до церкви, доглядали за його доброчинністю, не давали йому бити байдики. Тепер він здався на свою волю: пє, лайдакує, постів не дотримує, шапки перед вами не скине. Та що й казати! Ви самі добре знаєте, що таке наш мужик!

Степ. Мик. Де-б то не знати! Оттут у нас сидить (*показує на шию*).

Серг. Іван. А через що воно так? Не виродок же він який небудь. Повинен він мати в собі задатки чогось путнього.

Васюк. Так, так. Я люблю мужика.

Серг. Іван. Але все горе від того, що за ним немає догляду. Нехай у нас є земські школи. Та яка з них користь? Хлопці там язики показують учителю; нічого путнього не виучить ся, а вийде зі школи, так знатиме тільки бунтувати, та не поважати старших.

Степ. Мик. Особливо у такого учителя, як Корнієнко. Скінчив університет і замість того, щоб вийти у люде, пішов на селянського учителя.

1-ий поміщик. На віщо селянському учителеви університет?

2-ий поміщик. Тут уже чимсь тхне.

Серг. Іван. Треба прийти до запитань сій темноті. Се наш обов'язок. Ми самі що-часно почуваємо ваду од такого становища річей.

Охрименко. Бачите, Сергію Івановичу, тепер усе говорите до речі, а як же ви самі, голубчику, знизили мене перед мужиком. Скинули Гараську призначений мною штраф, і я вийшов у дурнях. Сього вже я ніяк од вас не сподівав ся. Тепер прийшло ся до мови, то й скажу.

Серг. Іван. Ех, Іване Степановичу! Чудний ви, мій друже! По таксі призначено за потрапу пшениці по карбованцю од штуки, а ви вимагали по три.

Охрименко. Шкода, що не по п'ять. Другий раз дивились би!

Серг. Іван. Знаю сам. Та нам призначено триматись такси. Я й так присудив по півтора, а більше не можу. Перше діло закон.

Студент. Закон основа державного життя.

Серг. Іван. Дійде у зїзд і не оббереш ся лиха. Знаєте, як там люблять з кожної дурниці здимати галас. Адже Ляховичу нагоріло вже за те, що посадив у холодну Єлени Миколаєвни повара. Розвели балачку на цілий рік. Ні вже, дякую красенько.

Князь. Панове! Ми одсуваємо ся од питання.

У буфетній.

Судомойка. Мойому Грицькови важче, як Хведьку. Як би ж у нас такий учитель, як Корнієнко у Малярівці, а то там таке ледащо, що по три дні у школу не наvertsається: то з рушницею блукає, то у карти льопас з псаломщиком.

Дворецький. Ну, годі. Забирай посуду.

У салі.

2-ий поміщик. А приємно було б бачити наш рідний край у всій красі європейської цивілізації! Чистота, лад; ні бійки, ні лайки, ні сих голодранців по вулицях, що так і дивись, щоб не обібрали.

Мишук. А шоссе, як паркет! Не то що тепер: виїдеш за город і автомобіля поломаєш.

Васюк. І баби на жнивах під шляпками.

Степ. Мик. Ну, се вже зайве!

Васюк. Ні, чому ж! Я од душі бажаю добра мужикам.

1-ий поміщик. Юрій Аркадієвич при своєму широкому лібералізмі ідеалізує дійсність.

2-ий поміщик. Освіта—річ з двох боків гостра.

Степ. Мик. Дай свині роги, то вона й людей поколить.

1-ий поміщик. Треба зовсім переробити, пристосувати до життя шкільну програму.

Степ. Мик. Найкращий тип церковно-приходська школа і я затримав би ще на який час і гаряченькі кари для сих розбещених мужичат.

Мишук. Що ви, Степане Микитовичу! Сором слухати.

Степ. Мик. Треба, щоб мужик чого небудь бояв ся.

Мишук. Таке ретроградство у наші часи!

Васюк. Завести народні театри з легкими песами і співами; се б розвивало естетичне чуття у народі.

Степ. Мик. На якого чорта мужику естетика!

Студент. Не можна так обмежено дивитись.

Князь. Панове! Я з великим задоволенням бачу, що мій колега по земській роботі, Сергій Іванович і ви усі згоджуєтесь зо мною у самому значному питанню, визнаєте необхідність широкої народньої освіти... Оедот Олексівчич, якого вина прикажете? Рекомендую сю модеру. (до лакея) Подавай туди осітрину.

(Лакей односить. Де-хто з гостей робить здивований рух і перешиптуєть ся).

Князь. Нам, людям, що стоять на версі цивілізації, видно, як з верхівля гори на низ, усі притики і перешкоди, у яких заплутав ся наш темний народ, і невже ж ми, маючи у серці братерські почуття, не протягнемо руку за допомоги... Що се таке?! (до лакея) Що ти подаєш? Срамота! Злочинство! Вибачайте, панове, я цілком знищений! Такого сорому ще не було у мойому домі. До холодної осетрини гарячий соус тартар!

Лакей. (вибінає з соусом у буфетню).

Князь. Злочинство! Розбій! Я повинен дати на се відповідь.
Охрименко. Злочинство! Злочинство!

Князь (*біжить у буфетню і кричить лакею*). Скажи сьому телепню, своєму дядькови, щоб видав обід і зараз же ішов геть до дому. На усі боки! Під усі чорти!
(*Де-хто з гостей, зацікавлені виходять за хазяїном і зазирають у буфетню*).

Мишук (*прискає*). До холодної осетрини гарячий соус тартар!
Васюк. Як нам ще далеко до Європи!

Князь (*кричить*). Щоб духу його не було до вечера у моєму дворі!

Степ. Мик. Та набийте йому морду!

1-ий поміщик. Нехайство і невдячність!

Князь (*виходить у само*). Вибачайте, панове, я не міг стримати себе. Такий скандал! До холодної осетрини гарячий соус тартар!

Серг. Іван. Я вам спочуваю Юрій Аркадієвич! Як би не той зїзд, я б посадив його у холодну.

Князь. Прошу вибачення за сю несподівану перерву нашої високоінтересної розмови. Але не будемо губити часу. Одсунемо на бік усі перешкоди і зєднаємо ся коло дорогого нашому серцю діла. (*Підносить чарку; усі займають свої міста*). Панове! За народню освіту.

Гості. За широку народню освіту!

З а в і с а.

О. ОЛЕСЬ.

* * *

Італійська ніч підкралась,
 Розлила солодкий чад..
 Десь здаля луна озвалаєь
 Фльорентійських серенад.

Марить море середземне,
 Ледве лащить береги..
 Щось жагуче, щось таємне
 Палко диха навкруги ..

Не заснула, сні не снились,
 Одчинила двері в сад,—
 В тіло в душу покотились
 Срібні хвилі серенад.

Ніч проміння позбірала
 І змотала у клубок,
 Наче тїнь жива упала
 Біля ґанку у куток...

Наче тїнь ламає руки
 І страждає як жива,
 І розказує про муки
 І пригадує слова...

...Ледві море щось воркує,
 Ледві лащить береги,
 Хтось милує, хтось цілує...
 Ніч вартує навкруги.

Італія.

=====

НИЧИЙ.

Скарга.

Ми попрощали ся...

Я стою, притулившись лобом до вікна вагону і слідкую очима за ним. Так давно і близько знайома постать, сей знайомий рух руки, притримуючий полу піджака і трохи підскокуюча хода, і все се враз повинно стати мені чужим і далеким...

Я сподіваюсь, що він оглянеть ся і бажаю, щоб тим маленьким рухом він показав, що я хоч що-небудь ще значу для нього.

Але ні... Знайома постать зникає в дверях залізничного двірця; не оглянув ся.

А колись?..

Як довго, бувало, стоїть коло вікна вагону і дивить ся з смутною усмішкою на мене, а коли рушить поїзд, він йде поруч з ним, поки останній не обжене його і не зникне в далечині; і довго після того я чую на своїм обличчю, наче якийсь невидимий знак, милий погляд і смутну усмішку...

Сьогодні не оглянув ся. Поїзд, важко дихаючи залізними грудьми, поволі відходить, і за хвилину ясно освітлений двірець з спокійно спадеруючими і заклопотано-бігаючими пасажирами, начальником в червоному кашкеті, традиційним жандармом, богомолками з клунками за плечима, кудлатою головою телеграфіста над апаратом—остаєть ся далеко на заду.

Поїзд, відсапуючись, прибавлює ходу, наче утікаючи від буденного, звичайного малюнку, і голосно гукнувши, вибігає на простір, в поле.

По полю під скупим світлом молодика, мов великі, невідомо ким розкидані шматки сталі, блищить вода в низинах.

Я стараю ся упевнити себе, що нічого надзвичайного і страшного не трапилось; все так і мусить бути, і те, що зараз дріжить у мене в грудях, повинно заспокоїтись; тільки треба при звичаїтись, прийти до рівноваги і почати нове жите. Хочу уявити собі моє жите—хоч трохи заглянути в будучину—і мої думки упірають ся в високу, високу стїну, але я буду старати ся йти по-під стїною і може вийду на дорогу.

Поїзд пробігає місток і ховаєть ся в чорному лісі, тепер тільки самотно блищить блідий серпок місяця на холодному небі. Огні міста зникають. Я іду на нове жите.

.....

Поруч мене сидить добродій в кашкеті з кокардою і веде розмову з добродієм, що сидить навпроти. Верхні лавки підняті, заслонюють світ ліхтаря, і обличчя гублять ся в півтьмі, міняючи то одною рисою, то другою.

З ким балакав мій сусід мені розглянути трудно; добре бачу я тільки ланцюжок годинника на зморщеній камізельці.

Але думаю, що се або крамар, або підрядчик, бо він, коли говорить про себе, то каже „ми“. В розмову втручається і жан-дарм, що досі куняв, насунувши кашкета на очі.

Я теж голосно балакаю, сміюсь і бачу, що крамар старається розглянути мене; сусід з кокардою—тож,—але вони, певно, стільки бачать, як і я.

А між тим, покіль я балакаю, моя думка вертається в місто і біжить по вулицях, повних шуму, гармідеру і світла, відшукуючи знайому постать.

— Чи довго ми їдемо? Чи зайшов він до дому?

Я питаю добродія з ланцюжком,—котра година.—Пів на дев'яту, доперва 20 хвилин як ми їдемо.—Дякую, і знов сміх, а думка неспокійно і заклопотано відшукує по вулицях колись милу, а тепер чужу людину.

— Отут він повинен бути; тут, коло сього червоного будинку, а не в другім місці,—питає розум, а думка уперто біжить туди, до червоного дому, знаходить і—то йде поруч з ним, то веть ся над його головою сумом, то дмухає в лице теплом споминів. Мені хочеть ся, щоб се було так. А як ні?.. Як тільки спокій йде за ним і тиха радість самотности, а на дні душі чужої тепер людини, як холодний робачок, веть ся і крутить ся жалість і призириство. І лякливо переполоханим птахом відбігає думка від нього, вмиль перебігає місто, поле і ховається в серці людини, що їде в вагоні і голосно сміючись, балакає з пасажирами.

Розмова вже йде палко. Добродій з кокардою нападає, „ми“, припертий до стіни, невміло обороняється. Десь вгорі, з другої лавки обзивається на-пів сонний з хрипотою голос:—„Се певне чорносотенець“.—Чути, як володар хриплого голоса грузько повертається на лавці і після той же самий голос звертається до добродія з кокардою:

— Охота вам з ним говорити.

Кокарда сміється, виймає папіроса і запалює сірника, який освітлює повні рожеві губи і темні хитрі очі з-під руських бровей. Нарешті „ми“, щоб доказати непохитність своїх поглядів, починає лаяти ся. Знов чути голос з гори:—„А що, я казав, що

се—чорносотенець“. Входить кондуктор; його прихід припиняє лайку. Всі лізуть в кишені за квитками; „ми“ ладнається спати.

Через пів-години розмова затихла; то з одної, то з другої лавки чути храпіння, важкі віддихи і бормотіння. Я теж лягла і дихаючи тяжким повітрям, дивлюсь, як коло вікна вагону біжить блідий низький до небосхилу місяць.

І під аккомпанімент гуркотіння вагонних колес я знов поринаю в минувшину, відшукую гарні, незабутні хвилини, години і боюся заглядати в майбутність, бо знаю, що своїм поглядом не пробую тої стіни, що раптом виросла передо мною.

Ой, не жити буду я і не брати під житя, а йти за ним тихою монотонною ходою; і так до кінця, і жах перед довгими самотніми днями збуджує жагу неістновання.

Не бути! Не бути зовсім; навіть спомином ні в чийому серці, щоб нікуди не їхати, не прощати ся ні з ким, не слабіти, не мучити ся, не думати. Се було б найкраще.

А ще так недавно я була щаслива, глупо щаслива, не думала, що за де-який короткий час мені прийде ся їхати самій, а його кидати там з нею.

Ясний морозний день мені згадує ся.

Сонце світить на блідо блакитному небі. Я, він і вона їдемо полем, затканим сріблом. Вона тоді співала; слова пісні вилітали з її грудей і вдарили ся в сковане морозом повітря, як в мідний дзвін. Вона співала за кохання, за те кохання, що жило в моєму серці до нього.

А в вечері він сказав мені, що не любить мене.

„Не любить?“—я тільки усміхнулася, настільки дивовижною здає ся мені ся звістка з милих уст, з яких я при звичаїла ся чути інші слова...

А моя боротьба за те, що вмерло в його серці, була дарною; і я знов кажу собі:

— Слухай ти, безгалабурна людина: з тобою обійшли ся чесно, не брехали тобі і все, що могли дати тобі, віддали. Буде з тебе. Тепер йди в жите, котрого ти жахаєш ся, і живи, сама живи.

Метушня збуджує мене. Ліхтарик вже не горить. Золотий промінь сонця тремтить на стінах вагона і на заплываній брудній підлозі, закиданій папірками, недокурками, шкорлупою з померанців.

„Ми“—се певно він—сидить і тримає коло себе пузатого чомодана. Крізь мережану хустку я бачу, що він вдивляється в мене, що йому цікаво мене бачити. Я думаю, що лице в мене тепер

напевне сіре від безсонної ночі і бруду, і щільно натягую хустку. Поїзд стає і „ми“ виходить.

З-за перегородки несеться сміх і голосна, повна дотепів розмова.

— Ото весела людина, і певно молодий.

Знов згадую, куди я їду, і хочу уявити собі життя своє, і знов, як в попередні рази, передо мною виростає стіна, якої я лякаюсь...

Веселий голос, певне поміщика, оповідає, як він будить парубків на роботу.—Молодий він, чи старий?—Сюди заглянув високий, сивий чоловігя: певно то не він, той веселий.

Тут поїзд стоїть цілу годину. Я виходжу і їду на станцію пити чай. Двірцева саля з штучними пальмами і оголошеннями по стінах, залита ранковим світлом сонця, певно у вечері гарна, а тепер брудна і убога. Льокаї розносять чай і позіхають.

Недалеко від мене сидить старий панок в жовтих рукавичках і нетерпляче поглядає на годинник; певно жде когось.

Підходить поїзд. Панок вибіг і вернувся з молодою дівчиною рожевою і свіжою, як ранок. Вона йшла вперед, все обертаючись до старого, і щось весело оповідала йому. Се певно його дочка, бо не може бути така молода дівчина його жінкою...

Льокай з підпухшими очима подає їм чай. Опісля бачу я, як той самий льокай стоїть за кольконою і не зводить очей з дівчини.

Судячи по виразу його обличчя йому сумно і чогось шкода. Може йому шкода свого убогого, розміняного на двадцятки життя, що марнує в сій брудній, без повітря салі, між тим, як там недалеко, за вікном, світить сонце, яке й нагнало рожевість на щоби дівчини, те сонце, якого він майже ніколи не бачить, і, день за днем живучи тут, робить ся подібним до сеї самої салі—сірої і брудної. А може він сього й не думав, а просто він невиспаний, і йому не хочеться рухатись.

Я розплачуюсь і їду в вагон. Високий, сивий добродій зустрічає мене, як стару знайому, киває, сміючись, головою, і питає, як пився чай, чи смачно, а через де-який час він вже оповідає мені, що се їздив на Полісе наймати робітників до буряків.

Він витягає листовну картку і протягає мені, — ось, дивіться. На ній намальована панна в чорнім убранні з лілієвим обличчям і панич в жовтому убранні з рожевим обличчям. Обое припилили ся одно до другого, цілують ся; внизу напис: „Христос Воскрес“. Сю картку, говорить старий, я пошлю донці, поздоровлю її з святами; вона недавно вийшла заміж, ну то най собі цілують

ся.—Я віддаю йому картку, і він знов говорить,—еге, най собі цілують ся,—і голосно регоче, показуючи міцні жовті зуби.

Опісля розповідає, що він вдовець-поміщик, що торік мав шкоди на сорок тисяч карбованців—згоріло у нього збіже в стиртах. Але нічого, смієть ся він, я поправлюсь, найно тільки буряки вродять.

— А ви далеко їдете,—питає він мене.

Я розповідаю, куди їду і згадавши самотність, що жде мене, даю йому свою адресу і запрошую, коли буде в місті, заїжджати.

Через вікно видно ліс на обрію, ближше—нагірки зеленіють озиминою, поміж ними чорними килимами темніють пари, по темно-блакитньому небі хутко біжать білі хмарки.

Входить кондуктор і забирає квитки. Поміщик помагає мені звязувати постіль і запрошує між иншим до себе на літо, а коли знудитесь, каже, візьмете собі коні і поїдете до міста.

— Дякую, — відповідаю я, а в голові манячить: а що, як би вийти за старого заміж; буду мати власну в зимі теплу хату, товстих з грубими ногами коней, якими буду їздити оглядати свій маєток, великі города, біліючі білим цвітом картоплі і жовтіючі соняшниками, підсмиканих і підтиканих служниць, а у вечері—добродія сивого, з більмом на оці. Я дивлюсь на його поморщені з грубими пальцями руки, і вмить противним робить ся і він сам і його руки, і жовті не чищені зуби.

Поїзд підходить до станції. Добродій цілує мені руку і наказує носильщикови, щоб взяв мені доброго візника.

— А то я задам тобі,—кричить він йому вслід, стоячи в вагоні коло вікна.

Я ще раз киваю йому головою і, думаючи о тім, що дуже добре він зробить, коли не приїде, входжу в двері маленького залізничного двірця.

Мене везуть дві конячини, одна з них крива на ногу. Візник, одягнений в синій полиняний, дуже низький йому в стану жупан, таким же синім сукном оббито і фаетон. Я стараю ся забути про стіну і з робленою цікавістю оглядаюсь круг себе.

Кругом простір. Далеко на поземі покритий синьою імлою манячить ліс; земля пригріта весняним сонцем парує. Міста звідсіль не видно. Проїжджаємо коло великих червоних казарм з безлічю сірих, огидливих димарів, наче бородавками на тілі. Опісля—дача в швейцарському стилі, коло воріт якої прибито вивіску зем-

лемір Лисун. Знов казарми; тут дорога круто повертає вліво і раптом перед моїми очима виростає місто.

Гордовито уперли ся в небо хрести трьох церков; визначається кілька мурованих будинків, а решта домків—маленьких і незначних тулять ся під захистом сих магнатів. Місто не велике, і здається, що його цілком можна помістити в казармах.

Заблищала річка; над дорогою млин. Вода з шумом біжить по шлюзах і з гурчанням падає вниз, роблячи гарні хвильки. В дверях млина стоїть мельник, запорошений мукою; він глибокодумно длубає в носі і з цікавістю дивиться на мене. Переїзджаємо місток, і знов річка, яка поросла осокою і торішнім темним очеретом.

Нарешті місто. Мій візник витяг батога, засмикав віжками і погнав коні. Поминувши кілька вуличок, він спинив ся коло маленького обшарпаного домочка.

— Тут?—питаю.

— Тут.

Я ьходжу в кухню. Саме в той час якась сухорлява молодиця тягне з печі булки. А на ліжку служниці сидить моя мама, але така худа й змарніла, що я не зразу пізнаю її. Вона мене не впізнала і приймаючи за когось чужого, просить: „Входьте ближе, будь ласка; прошу до покою“, а коли я підходжу до неї й цілую, починає плакати.

Сльози бризкають з моїх очей і для того, щоб сховати їх, я хутко біжу до кімнати зняти капелюха.

Брата немає вдома: поїхав на село по ревізії. Мати весь час слабує і розповідає мені про свою хворобу...

Сьогодні прийшла до нас Антониха; у неї квартирує товариш по службі мого брата—Андрій Павлович.

— Чому він ніколи не прийде до нас?—питаю я Антонихи.

— І не піде, — відказує вона, — бо боїть ся жінок і соромить ся їх.

— То ви скажіть йому, що я прошу прийти.

— Запевне йому слід прийти й повести вас на прохід,—зауважує Антониха,—але його нема зараз вдома; прийде—скажу.

Але поки він прийде, я тиняюсь з кутка в куток. Була кілька разів в місті, але жиди так цікаво оглядали мене, що перестала ходити. Тут, як видно, знають всіх своїх і бачать, що я—нова людина.

Тепер я ходжу на пів-вислу коло церкви; тут нема нікого,

крім прачки. Її хатина, не більша сажня в четверокутнику, стоїть над самою річкою. Часом, коли прачка на дворі і двері відчинені, я машинально заглядаю туди і бачу край дерев'яного ліжка і стіл; там є піч, але де вона міститься, я дивуюсь.

Я дивлюся на прачку і на її стружені з вузловатими жилами руки, і мене вражає, що вона живе так убого, тоді як в неї є тут два сини, котрі служать урядовцями, але до матери, що пережидівське шмате, не признаються. Цікаво, що буде з нею, коли вона заслабне, і не зможе працювати.

Я сяду, звичайно, на поміст над річкою, тут перше водовози брали воду, і кидаю шматочки хліба рибі. Безліч маленьких сотворинь шмигають коло моїх ніг і ловлять кришки.

Сьогодні, коли я вертала до дому, то побачила, що Андрійчук сховав ся в кущах і дивиться на мене в бінокля; мені трохи смішно стало, опісля я згадала, що розповідала господиня, що жінка добродія Андрійчука велика зелянтка, і хоч мені хотіло ся ще ходити, я пішла до дому.

Гарні білі риболови літають над річкою; часом один з них прожогом кидається вниз і, коли підіймається, то в дзьобі блищить срібна рибка. Очерет вже зеленіє; туди під вечір цілими зграями летять качки.

Коли я сиджу тихо і прачки нема на дворі, з під помосту випливає водяний пацюк і їсть ті шматки хліба, що попадали на дно річки.

.....
Перед одіздом сюди я в останнє пішла на кладовище; як тихо й мирно було там!

Кохання, роспука, високі творчі думки, ненависть і обридливність до життя, несвідомість, тяжкі хвороби,—все те спало тут, прикрите землею, придушене камінням. Товсті, одгодовані сльозами й стражданням робаки клублять ся в тих черепах, де колись жили яскраві, різноманітні думки й гарні почування

Урочиста тиша, пануюча в місті смерті, не заспокоїла тоді мене і болюче било по нервах невтомне, бурхливе життя, що шуміло внизу, в місті живих...

Риболовів назліталось зараз безліч; які вони білі й гарні, і їх так багато, що здається, що то — не птахи, а хтось вгорі, граючись, рве на шматки папер і розсипає над річкою.

Вліво над річкою стоїть будинок; дуже дивний будинок, подібний до китайської пагоди.

Се—жидівська школа.

.....

Вже кілька день, як я тут і почуваю себе майже добре і спокійно, і мені здається, що можна все забути і заспокоїти ся. Кажуть, що час—великий лікар і загоює найглибші рани.

Якось давно в розмові з одним добродієм, я казала, що мені дуже хотіло ся б пожити хоч один рік самій, пожити на самоті, щоб за мною ніхто не тужив і я—теж, і от я живу тепер так, і певна, що нікому не потрібна, а там, туди таки, висока стіна, але я буду старати ся пропхатись по-під стіною, щоб вийти на світло і знайти щастє.

Щастє!.. Що таке щастє? Чи була я взагалі щаслива? Кажуть, що щастє—се така хвилина, коли забуваєш, що ти існуєш. Я рию ся в своїй пам'яті, відшукуючи такі хвилини: були вони, чи не були?

Здається були...

Раз я проводжала його; ми подали одно другому руки. Відчувати тепло його рук було настільки мило мені, що я не в силі була відійти від нього. Стискаючи руки, ми стояли так кілька хвилин і мовчки дивились одне одному в вічі. І вмить він вивирає свої руки, обіймає мене і міцно притулює до своїх грудей.

Чи було то щастє? Тоді, здається, було, а тепер? От, я згадую ту хвилину, і мені не шкода, що вона минула. Але тоді я не була самотна а тепер?..

Найбільше щастє,—коли людина вільна, і от я вільна тепер. Ніхто мене не жде і коли б я пурнула під сей поміст, то, певне, не принесла б великого горя нікому.

Я—вільна йти, куди хочу, і робити, що бажаю; а зобачивши добродія з біноклем, хоч й хотіла гуляти, пішла додому, бо можуть бути поговірки...

Часом я приходила сюди і в ночі, коли річка усміхала ся безліччю срібних усмішок до повного місяця. Я сідала на поміст і дивилася в воду; там було друге, наче перекинене небо з темними лілієвими хмарами.

Ні мрій, ні бажань не викликали в мені сі два неба; не було кому пригорнути мене в сю чарівну місячну ніч.

Самотна — я!..

Я не обдурювала себе: передо мною була стіна — висока, темна. Блакитне небо і місячні ночі не давали забуття; навпаки, вони збуджували жадання не існувати. Мої груди впивали блакитне повітря і той сум, що був розлитий в золотій плямі місяця.

В молодих літах в такі місячні ночі я жагуче просила у

життя кохання, одного кохання, котре або піднесе мене на височінь, або знищить...

Я не просила щастя а чуття великого, захоплюючого, в якім можна потонути і згинуть...

І от я сиджу на помості і здаюсь сама собі загубленою, мізерною комашкою; а ніч пристрасно гаряче дихає і колише на своїх грудях сонну срібну річку.

В чарівні срібні ночі я найбільш сумую за минувшим, за милими очима, що так вороже і байдуже проводили мене. Жорстокий біль стискає мені серце, прокидаєть ся жаль до нього, що кинув мене самотну в те жите, якого я бою ся і з яким не зугарна боротись. В мою душу вриваєть ся туга, бо ті, що не можуть побороти життя, повинні упасти побореними; певно упаду і я...

Антониха принесла звістку, що приїхав Андрій Павлович.

— А що він робить?—спитала я.

— Нічого, сидить на ліжку і читає.

— Ви переказували йому, що я просила прийти до нас.

— Кажала. Він сказав: добре, і лїг; певно не прийде, — зауважила Антониха.

— Чому,—спитала я.

— А так. Він нікуди не любить ходити.

— В кожному разі ви скажіть йому, що я прошу.

Коли пішла Антониха, я ждала може з пів години. Нема.. А зрештою чого я так турбую ся; що мені до того, чи прийде, чи не прийде якийсь там Андрій Павлович, якого я не бачила й не знаю, — думаю я. А між тим беру хустку на голову і виходжу на вулицю.

Сонце горить і грає на річці і на легко зелених вербах коло церкви. Фершал, що сидить проти нас, мете вулицю коло своєї хати. Я здоровлю ся з ним і балакаючи, думаю що то навіть не чужо не прийти, коли просить жінка, опісля рішуче йду до хати Антонихи, входжу в кухню і веселим, підвисшеним голосом питаю:

— Андрій Павлович! Ви вдома?

Хтось хутко йде до дверей і просить:

— Вдома, вдома. Прошу.

Я входжу в кімнату. Передо мною молодий років 25 мужчина з темним волоссям і м'яким поглядом; на устах соромлива усмішка.

— Мій брат, коли відїздив, то просив, щоб ви показали мені місто,—говорю я, і протягую Андрієви Павловичу руку і не чекаючи, поки він одповість мені, додаю:—Ходім на прохід.

Андрій Павлович бере пелерину і з тою ж усмішкою виходить зо мною на вулицю. Ми йдемо вузьенькими вуличками, і нас обкидають цікавими поглядами сусіди.

Я думаю, о чім би мені заговорити з ним, щоб бути цікавою і щоб те може неприємне вражіння, що прийшла сама до нього, затерло ся, але, не найшовши нічого цікавого, розумного, говорю звичайні річі, звертаю його увагу на місто, на жиденят, що сидять на ганках брудних хат і бобрають ся посеред вулиці в піску.

Ідучи поволі, ми підходимо до старого замку — прекрасного пам'ятника минулого. Кільки славного він бачив, сей замок; дужих лицарів, пишних маґнатів, струнких ясноволосих панночок. Не одній з них дужче билось серце, коли бачила свого милого на баскому коні, зїзджаючого на міст. Може і лицар, кости якого давно зотліли, на самому мості тулив до серця любу, їдучи в бій.

Стоїть замок поважний, смутний; наче рани на дужому тілі чорніють огидливо ямки, де повипадала цегла, в вікнах замість пустотливих личків панночок манячать червоні пики москалів.

Вертаємось додому. На бульварі грає музика і спацерують грубі жидівки в модних перепиняних в колінах спідницях. Вдома пемо чай, опісля граємо в карти і коли Андрій Павлович відходить, беру з нього слово, що прийде взавтра.

Вечір. Я сиджу на помості. Річка дримає і її на добраніч цілує велике червоне сонце. Сила комахні, наче сітка, снуєть ся над річкою, маленькі рибки часто вискакують і ловлять її. Пахне водяним зіллям...

Я кілька разів заглядала під поміст, чи не видно пацюка; — нема.

Чогось сумно... Невідомо звідкіль впливають спомини і непомітно зникають, знов родять ся і знов зникають...

Де ти, мое ясне житє, таке ясне, як лїтній ранок, і пахуче, як степове зїлле? Нащо я перебула стїльки болю і згризоти? Нащо цїлий рік одчаю, боротьби, гнїву, безсилля, мук і нарештї впала обезсилена, вкїнцї кїнцїв вийшло, що боролася з вітраками за щось вороже і чуже. Та боротьба вигризла в менї душу і полишила порожнечу в грудях.

Але геть те все, геть спомини і муку, геть жаль і смерть: я живу ще, я ще хочу жити і забути те все. Я буду кохати; я ще потону поглядом в чийсь погляді, глибокім як море, повним ласки і кохання, і забуду все, все...

ЛНВістник 1913, кн. IX.

Я певна, що час затягне мої рани рубцями, тільки не треба торкати їх, і вони зникнуть непомітно для мене самої. Так, так; зникнуть рани, а боліти певно будуть в злу, вільготну погоду; а рубці зостануться, на завше зостануться.

Сонце зайшло, і на тому місці, де зайшло, хмари—наче обшиті золотим мережевом, а високо вгорі на голубім небі легенька хмарка—рожева і прозора—тане і поволі зникає.

В очереті щось шелестить: часом підійметься над ним, покружляє і знов впаде, певно качка.

Там вліво темніє парк—самотній і чорний. Сьогодні в день я була в ньому; дерева там, мов шапками, закидані воронячими кублами, трава вже зелена і безліч дикої салати...

Чогось не відомо звідкіль впливає згадка.

Ліс дубовий, зарослий внизу молодняком і папоротю, кущ шипшини з червоними, як кров, ягодами, хвиля диму, що тягнеться вгору і він,—я і він, більш нікого навкруги; під вечір йшли додому—легкі, радісні і бадьорі, ішли з ліса і несли з собою запах дерев, зілля і своє кохання свіже і червоне, як ягоди шипшини. Вже зовсім коло міста, виходячи з ліса, стріли старого ченця—худого, високого з білою бородою; в сумерку не було видно його очей: дві плями темніли замість них.

Я низенько вклонила ся йому; я вклонила ся йому, наче моє щастє залежало від нього, від сього старого дідуса з білою бородою. Я вклонила ся йому, бо була під тягарем щастя, і мені хотіло ся поділити ся ним, щоб і другі були щасливі...

Чим тепер поділимо ся?..

Андрій Павлович приходить. Щодня по обіді я чую легкі кроки коло хати, і його висока постать стає коло відчиненого вікна моєї кімнати.

„Добридень“,—чую радісний голос, і на душі у мене стає легко, а на устах помімо моєї волі з'являється весела усмішка. Ми часом довго так балакаємо: я в кімнаті, а він за вікном.

Я не думаю о тім, чи він любить мене: я знаю, що у мене є тепер людина, котра з приязни, а може вже з при звичаєння хоче бачити мене,—і се мене радує.

Він напевно не любить мене, бо вчора, коли ми пішли на прохід на маленьку пів-виспу, я довідала ся о тім.

Ми прийшли на берег річки. Андрій Павлович розстелив для мене свою пелерину. Сіли... Балакали і я вже не думала вишукувати цікавих розмов, як в перші часи нашого пізнання.

Тепер тільки я більш, ніж завше, займала ся своєю туалетою

і частій дивила ся в люстро, звідки виглядає обличчя з веселими очима. Я знаю, що йому повинна подобатись, коли я гарно убрана; а між тим вчора він сказав, що й досі не знає, якого кольору в мене очі.

Значить, я настільки не цікава для нього...

Я стала з того сміятись, хоч се вразило і образило мене. Андрій Павлович виправдується, що се не від того, що в мене негарні очі, а просто, він роззявляка, а я все більш і більш смію ся невеселим нервовим сміхом.

В вечері ми довго сиділи на присьбі. Вже й місяць низенько спустив ся і заглядав до нас, блідий і щербатий, кріз галуззя молоденької яблуні, що росла коло плоту.

А ми все сиділи...

Внизу по річці пливе на човні рибалка; його за деревами не було видно: чуло ся хлюпанне весла, а опісля по річці понесла ся пісня—„Ой піду я по над лугом“. — Рибалка співає, передихуючи за кожною римою.

Хлюпання весла, щербатий місяць і ся пісня перенесли мої думки далеко, далеко на Поділлі—тоді мені було тільки шість літ. Завсїгди в червоній сукенці я бігала по горах, маючи по вітру білим волосем, і там я вперше сю пісню почула.

Хто її співав—не знаю. Вона несла ся до мене з кукурузяного поля; хтось в кукурузі співав таким же грубим голосом і з такими ж віддихами, як у рибалки.

Журно вилітали згуки з кукурузяного лісу, крутили ся по зелених горбах, збігали в долину і там вмирили, а нові вже родили ся і бігли їм на здогін...

В сьйві сонця і пахучого повітря бігала я по зелених горбах, як великий, червоний метелик. Не знала тоді ще, що сонце може світити і не гріти, що можна дихати пахучим повітрям і не бути щасливою; зелені горби, кукурузяне поле, повітря і я,—все було одно.

А небо мені здавало ся таким низеньким, що я все збирала ся побігти з сокиркою на обрій, де воно сходило ся з землею, і вколупнути шматок. А коли батько ходив на польованне, я часто просила принести шматок неба, бо завжди бачила, як він, вийшовши на гору, зникав на обрії; мені здавалось, що се він пішов на небо.

В теж таки літо, коли я раз далеко забігла за село і блукала по зелених горбах, з-за куща вискочив заяць. Хвилину я дивила ся йому вслід, опісля хутко побігла додому. Батько лежав тоді слабий.

— Тату, тату, вставайте хутчій; там, за селом, я бачила зайця. Батько підвів голову з чорною чуприною, болізно усміхнув ся і махнув рукою.

— Е, дитино, не ходити вже мені по зайці.

Я не розуміла ще тоді, що смерть може вийти в нашу хату, а за нею розпач і злидні...

Від тих споминів повіяло на мене сумом, а від щербатого місяця холодом. Андрій Павлович мовчав і дивив ся просто перед собою.

О чім він думає? Чи відчуває себе таким же самотним, як і я? І щоб позбутися того почуття, я відсунулась від нього і поклала йому голову на коліна.

— Втомила ся,—щоб виправдати свій вчинок, промовила я.

Він нічого не відповів, тільки сів так, щоб мені вигіднійше було лежати.

Пісня рибалки тужно-тяжкою хвилею несеть ся над річкою, і в аккомпаніємент їй лагідно хлюпають весла. Моя голова лежить на колінях Андрія Павловича, і мені здається, що вже раз колись давно, давно я так само лежала на чийсь колінях, так само слухала пісню і дивила ся на тепле, з країв прояснівши, небо з догораючими зорями...

А може то вгорі не зорі, а шалено-болючі, тремтячі іскри мого суму; в тих іскрах на одну мить блиснули золоті з чорними краплинками очі, і згасли...

Мені приходить в голову думка, що я Пантефрія спокушаюча Йосипа, і я питаю Андрія Павловича:

— Ви нічого не бачите поганого в тім, що я лягла на коліна? — і помовчавши додаю — бо я ні.

— Я теж ні,—відповідає він і відсуває дальше свою руку, щоб не приторкнутись до мене.

Я довго говорю о тім, що тепер—вік сантіменталізму, і що різні добродійні дами заплювали б мене, коли б знали про се, але, додаю я вкінці зі злістю, я роблю те, що мені подобається.

Покіль я те все говорю, річка якось дивно освітлюється, ніби сходить сонце. Я здивовано підіймаю голову з колін Андрія Павловича; він теж, витягнувши шию, дивиться вгору, а в очах його біають огники, наче від лампи.

Я швидко встаю з присьби і біжу на сходи, що ведуть на вулицю. Андрій Павлович йде за мною. Церква на пів-виспі, освітлена пожегом, вся рожева, з золотими вікнами легко і струнко опирається в темне небо. Ми хутко перебігаємо місток.

По дорозі я оглядаю ся і ловлю на собі закоханий погляд Андрія Павловича; тоді, радісно сміючись, я хапаю його за руку — і так біжимо до річки.

Вода в річці — наче хто змішав перли з золотом, а очерет виділяється, мов діти повитикали весь розлог берега тоненькими патичками.

На протилежній стороні в парку корони дерев засновані золотом пожара; решта все чорно. Горить якийсь будинок за річкою; огняні червоні язики злісним чорним димом лижуть небо.

— Що се горить? — питаю я.

— Шкуротяний завод, — відповідає Андрій Павлович.

Де-який час ми стояли мовчки. В місті на церкві задзвонили на-гвалт. До нас долітають поодинокі схвильовані голоси людей; свистіння городовиків, гуркіт коліс. На пів-виспі тихо; хата прачки ясна, наче в день...

Моя радість одразу десь зникла: чи втопилась вона в річці, чи може згоріла в червоному огні пожару? Не знаю...

На душі в мене чорно, як чорний дим, що лиже небо, і пекуче-боляче, як пожар. Постать Андрія Павловича згубила для мене свою привабливість; моя радість і лежання в нього на колінах викликають почуття жалю за чимсь і обридливість.

В плямі пожару докором блиснули золоті очі, а коли згасли, то родили в моїй душі ворожнечу до Андрія Павловича. Захотілось вивести з рівноваги того маленького чоловічка, спричинити йому біль, принизити і посміятись з його почуття і з себе за те, що хвилину тому назад думала про нього і мріяла. Я повертаюсь до нього, дивлюсь в його потемнівші очі, що чогось шукають на мойому обличчю, і зло говорю:

— Е, се пожар!.. От як би вигоріла хоч половина сього брудного міста, то може б з того попелу виросло щось нове, гарне і свіже.

— Се було б велике нещастє для бідних людей, — тихо зауважує людина з соромливою усмішкою.

Моя злоба клубком котить ся мені до горла, і щоб не заплакати, я майже кричучи кажу:

— А чом не подивитись на їх нещастє? Щастє люди ховають від нас; не бійте ся, не поділять ся ні з ким — ні з вами, ні з мною; гнилі рани то покажуть вам. Коли погано їм, то на всіх перехрестках будуть кричати і жаліти ся всім і кожному.

Ви уявіть собі великий пожар, а не такнй як сей, і взавтра на пожарищі ви от що побачите: натовп обідраних людей, ла-

зять по пожарищу, бобрають ся в попелі, надіючись знайти: побитого горшка чи миску, за жінок чіпляєть ся дріжача від холоду, бліда дівтора, просячи їсти, в повітря носить ся йойканне і скорботне скигленне. Кожній людині, котра підійде до них, буде в сотий раз оповідатись про пожар і про понесені ними від нього збитки; опісля се все кінчить ся жебранням і закликами в газетах про поміч.

Се все є висказую одним духом, а коли я говорю про діточок, то мое серце хоробливо тріпнулось; але мені здавалось, що коли я покажу, що мені їх шкода, то зроблю ся смішною в очах Андрія Павловича. Треба ж вести діло до кінця; знаю ж, що те, що я говорила про газети, зовсім дурниця.

Андрій Павлович задумано дивить ся на мене й питає:

— А ви?

— Що, — ви? — не розумію я.

— Ви умієте ховати свої рани?

Я трохи думаю на сим запитаннем і відказую:

— О! Я буду битись об стіну головою, але нікому не пожаліюсь.

Чую, як сими словами всю мене наповнює гордість.

— Нікому, нікому і вам теж, — вже сміючись, додаю я.

Він згортає на грудях руки і ніби сам до себе, поважно і з жалем говорить:

— Ви не вмієте сміятись: або злість або сум брешуть в вашому сміху.

Мені відразу стає соромно; я підходжу, беру його за руку і показуючи на огонь другою, тихо і неспішно, наче перепрошую, говорю:

— Так згоріла моя радість.

До самого дому ми йшли мовчки. Андрій Павлович обережно підтримував мене за руку, коли переходили маленькі хвоски коло містка. Коло хати ми попрощались.

Я сходжу вниз, і тримаючись за клямку дверей, дивлю ся вгору. Він стоїть, мов жеде чогось.

— Добраніч, — говорю я.

Ще раз дивлюсь на небо, ще раз вгору — на темну, високу постать людини з соромливою усмішкою і поволі, нехотя зачиняю за собою двері.

Сьогодні для мене день несподіванок. Як звичайно, ми пішли з Андрієм Павловичом в місто і по дорозі надумали ся зайти до нього—забрати шахи.

В кімнаті, на ліжку Андрія Павловича, вистромивши до гори

грубе бедро, лежала його господиня і читала якусь книжку. Коли ми ввійшли, я помітила, що вона вагається — чи встати, чи ні, але знайшовши певно, що сим буде принижена її гідність, тільки кивнула нам головою і втопила свій погляд знов в книжку.

Андрій Павлович почервонів, поривчо скинув з себе пелерину й рукавички і кинув на канапу. Я, почувавши себе ніяково, сіла на стільці коло стола, мугикаючи якусь пісню. На ліжку за мною спокійно лежала господиня, а по кімнаті червоний, унікаючий мого погляду, ходив Андрій Павлович. Я—теж не дивилась на нього.

Мені прийшло в голову, що господиня напевно має якесь право так робити. Думки крутились без порядку в моїй голові, мені було прикро, що вона лежить в моїй присутності, ся проста баба, прикро, що вона настільки дурна, що не розуміє, що се нечемно відносно нас обох; і ще щось ледве помітне було, але я зразу зрозуміла, що се—заздрість і розсердилась за се не на себе, а на нього.

Мої думки перебив голосний стук; се Андрій Павлович кинув об підлогу попелничкою. Я знала, що він кинув навмисне, бо йому було соромно, але нагнув ся, щоб підняти її так, ніби вона впала нечаянно. Сей вчинок господиня могла розуміти як хотіла, — ніби він лихий на неї, ніби ні.

— Ну, Андрій Павлович, ходім. Чого ми сидимо? — звернулась я до нього, щоб вивести сю безхарактерну людину з неприємного положення. Він хутко схопив пелерину і не надягаючи її, з міною вибештаного школяра побіг вперед.

Я чемно, з усмішкою кивнула головою господині і пішла до дверей. На порозі кімнати я обернулась, ще раз вклонилась господині і голосно промовила:

— Треба віддати вам справедливість, добродійко: ви дуже високі і страшенно дурні.

Покіль вона надумала ся одповісти що-небудь мені, я вже була за дверима.

Він ждав мене на подвір'ю. Ми мовчки пішли просто до піввиспи і довго ходили по скропленій пахущій дощем вулиці. Я чекала, щоб він заговорив і відчувала, що сього самого він жде і од мене.

Я не знаю, як у мене вирвалось питання:

— В яких ви відносинах з вашою господинею?

— В яких? — ніби не зрозумівши, відповідає він, — в звичайних. Які ж у мене можуть бути відносини крім тих, що вона — господиня, а я — кватирант.

— Я хочу знати, чи були ви близькі з нею?

Се було за різко. Питаючись, я навіть не повернула до нього голови, і не дивлячись знала, що він зараз безтямно дивиться просто перед себе. Я знала, була певна, що він скаже мені правду, і проте була здивована, коли до мене тихо донесло ся:

— „Був“.

З тим словом—„був“,—я відразу почула, що маю право знати все; я зрозуміла, що вже заняла в серці Андрія Павловича те місце, якого добивалась, і знов питаю:

— Довго?

Він плентаючим язиком, який пристає йому до піднебіння, оповідає, що раз він вернув ся трохи веселий з клубу і вночі прокинувся зо сну, бо почув коло себе м'яке жіноче тіло. Розум і воля були в нього тоді настільки паралізовані, що він взяв її. Опісля, вранці, він дав їй зрозуміти, що сього більш ніколи не буде, а не вибрав ся від неї тільки тому, щоб занадто її не образити.

— Вона може любить вас?

— Ні; просто скучила за людиною і прийшла до мене.

— Гарну ролю ви відіграли,—скептично говорю я.

— Погану,—чую смутний голос.

— А може вона справді вас любить, і не вміла вам инакше сказати, як тільки в сей спосіб, щоб прийти до вас. В такому разі мені вже її шкода, бо ту ображена вона, а не ви, — і повертаючись, я плюю на дорогу і зі злістю додаю — „чорт знає що“.

Машиналино ми йдемо в нашу вуличку і ходимо по ній взад і вперед. Андрій Павлович схвилювано говорить:

— Після всього, що стало ся, я став гидкий сам собі, а тепер, напевне, гидкий і вам. Я більш не буду ходити до вас, бо мені буде тяжко, коли ви віднесетесь до мене з призириством.

— Глупо буде через се не ходити до нас.

— Ні, ні; так буде краще, бо моя постать буде вам нагадувати неприємні хвилини, перебуті сьогодні, а збрехати я не міг вам.

Мені робить ся страшно. „Як, знов бути самій, нікому не потрібній, для нікого не бажаній“? Сей страх пхає мене до Андрія Павловича. Я кладу йому руки на плечі і в темряві стараю ся заглянути йому в очі.

— Ви нікуди не підете. Чуєте, нікуди... нікуди...

Якось непереможна сила штовхає мене ближше і ближше до нього; і я, збентежено говорю.

— І ви будете любити мене, Андрійку. Правда, будете любити?

На мить я знаходжу своїми устами його уста і міцно притуюлюсь до них.

Він обіймає мене і пристрасно цілує мені чоло, очи, плечи, опісля раптом опускає руки й говорить:

— Колись ви пожалкуєте сего,—і хутко, хутко біжить від мене до своєї хати.

В нестямі дивлюсь йому вслід; ноги мої тремтять, серце нерівно і голосно беть ся. Я спираю ся на пліт і схиляю голову на руки.

— Колись ви пожалкуєте сего,—бренять мені в ухах слова. Я стою з похиленою на руки, шумлячою головою і в тьмі бачу між своїми пальцями золоті з чорними краплинами очи.

Тяжкою, безсилою ходою сходжу по сходах в хату.

— „Колись ви пожалкуєте сего“,—бренять слова, а думка біжить вперед. „Чи прийде вввввввв? Може ні“, і се „ні“ викликає жах і холод в грудях.

* * *

Дні, повні сонця, світла, синього неба, квітів, пахощів і тепла... Срібло розлите по річці, а кохання в очах Андрія...

Щастє!.. Я знов щаслива, купаюсь що день в срібній річці, по якій ростуть білі лілеї з золотим серцем і в морі любови, що світить ся в чорних очах Андрія.

Кохання Андрія і сонце тчуть сітку на мої спомини, що раз густійшу і густійшу. Я певна, що вона хутко заснує їх, і не щаслива сторінка мого життя щезне для мене.

Чому про Андрія ніхто не скаже, що він розумний. З кількома людьми приходилось мені балакати про нього, завсїгда чула—„спокійна людина“.

Правда, занадто спокійна. Ніколи він ні в чім не перечить мені і з покорою зносить мої примхи. Спокійність його я стала помічати від тоді, як ту маленьку кімнату, що виходить на вулицю, мама винаняла Каллістови.

Я з ним відразу подружила ся; що вечір, коли він вільний, то приходив в мою кімнату, і ми балакаємо і балакаємо не так, як з Андрієм, що я весь час говорю, а він слухає, а навпаки: тут вже я зявляю ся слухачем, а Калліст говорить.

Калліст—молодий плечистий хлопець з незграбними рухами і негарним лицем, буває дуже гарним, коли говорить. Більш красномовної і оригінальної в своїх поглядах людини мені дуже рідко траплялось стрічати, і от, коли він говорить гарно і щиро, а в

кожному слові чується розмах натури і яскравий розум, Андрій мовчить.

Андрій, якого я люблю і хочу любити, за весь вечір, який в нас звичайно тягнеться до години першої, або другої ночі, ні одного словечка не вкине в нашу бесіду. Закладе ногу на ногу, курить папіросу за папіросою й мовчить... Після таких дебат з Каллістом, коли він піде до своєї кімнати, я звертаюсь за де-якими поясненнями до Андрія і на превеликий жаль бачу, що він нічого не зрозумів з того, що говорив Калліст.

Ну, коли він так сидить і мовчить, мені хочеться з злобою крикнути йому: „Та скажи ж ти що-небудь ради Христа; скажи, най я знаю, що ти таке. Що заховав ти в собі і що бережеш? Як є в твоїй душі затишний куток з дорогоцінними скарбами думок гарних, чом не поділишся зо мною? Ти ж любиш мене“. Але я не говорила: він мовчав.

Часом мені буває соромно за нього. „Спокійний; спокійний тільки“...

Про Калліста перше для окреслення його постаті почуєш слово: „розумний“; в очах Андрія світить ся ніжність, лагідність і більш нічого...

Раз він прокинувся правда, але в такий несимпатичний для мене спосіб, що моя тепла приязнь до нього зникла і замінилась жалістю. Одного вечора, коли він прийшов до мене, мені зараз, як тільки він відчинив двері, хотілось крикнути: „Ідїть; я не можу вас бачити“, і не сказала цього, бо в очах Андрія була та знайома приборкана ніжність, що я не в силах була спричинити йому біль, чим більш я стримувала себе, чим більш уговорювала і дорікала собі, що роблю людині прикрість, тим більш злоба підступала мені до серця і ріжноманітні почування хвилювали мене. Хотілось крикнути, повалити на землю, товкти ногами і витовкти з його лагідність і ніжність. То думала, як би гарно й спокійно я почувала себе, коли б він пішов з сеї кімнати і не вертав ся ніколи, то прокидалась жалість і сором за знущання з любячої і щирої для мене людини, то здавалось, що стане він гордим мужчиною, який не дозволить глумитись над собою, я знов буду любити його так, як в літі.

І під впливом тих думок, я гнала його від себе і коли він покірно відходив до дверей, вертала назад, перепрошувала, цілувала і... за хвилину знов відпихала.

І от саме тоді, коли, перепросивши його, я стала говорити, що він може йти й не показуватись мені на очі, бо немилий мені,

він раптом схиляється до мене. Лице повне ворожості і хижої ненависти відразу споганіло, а в очах, тих лагідних очах, щось не-передаване, щось звіряче, жорстоке і разом безсиле.

— Ви чого знущаетесь надо мною? Га? — говорить він якимсь шипячим, незнайомим мені голосом.

Вмить мої думки про його самотійність, гордовитість зникли і змінились з початку здивованнем, а опісля призи́рством, призи́рством до раба, який на стільки осмілився, що дозволив собі об-стати за себе. Розлючена я схоплююся з канапи:

— Ну, а тепер вже йдїть справді; чуйте ви? Геть!..

Він, як побитий, мовчки йде до дверей і зникає за ними.

Кілька днів манячило передо мною страшне вороже лице, гидке лице...

На другий день він таки прийшов. Я сміючись здоровлюсь з ним і ні словом, ні поглядом не згадую про вчорашнє; знаю, що він хоче балакати зо мною і уникаю сього. З Каллістом же нав-паки весело балакаю, і мій сміх радісний, занадто радісний.

В той бік, де сидить Андрій Павлович, обминаю дивитись, як на порожнє місце, а між тим бачу, який він смутний і як старається вдати з себе спокійного. На третій, на десятий день те саме. Мені вже самій сумно, хочеться ласки, хочеться якось забути дику сцену, і не можу...

Нарешті одного вечора він приходить і рішучо просить по-говорити з ним. Я зраділа, і крізь ту радість чую, як проточується злоба. Як тільки вийшла в кімнату, то зараз повернулася до нього і спитала:

— Чого вам треба?

— Як то чого?—безсило шепче він,—я хочу просить, щоб виба-чили і забули мене.

Я дивлюся на нього, чую, як в мені зароджується шалене бажання підняти руку і вдарити його міцно, міцно по голові... І боячись, що не поборю сього дикого бажання, відходжу і сідаю в крісло.

Андрій Павлович довго говорить, а в очах його така м'ягка труслива боязкість раба, що моя злість потрохи зникає і я про-тягаю йому руку...

Чорну мокру ризу розстелила осінь на землю; в чорне вікно барабанить холодний дощ. Я лежу на ліжку і гарячковими без сна очима дивлюся в чорне, заплакане вікно.

Чорна ніч, чорне вікно і чорні смутні мої думи; ні клаптика неба ні зірки не видно в вікні. Темно і сумно...

По мойому обличчю біжать теплі солоні сльози і з тихим, ледви помітним шелестом падають на подушку. Тихо; за стіною чути, як бормоче і крекче з просоння служниця,—і більш нічого... Одноманітне цокання годинника і ще щось невиразне, що при- таїло ся в тиші чорної ночі нагадують минувшє, повне пестошів, тепла і любови, і в безсильній злобі міцно бю кулаком по стіні. Трищить ліжка, і сонний голос служниці за стіною питає—„хто там“, і знов тихо...

Сонце і ясні дні зникали, з ними зникла і моя веселість. Частійше чим коли в моїй душі прокидаєть ся жадова неістновання і досада на марно страчене без тямку жите, але мене радує, що се марне жите цілком в моїх руках.

Сьогодні мені пощастило в одного лікаря: шафа була відчи- нена, а його чогось покликали, — хтось там прийшов. Коли він вийшов, я вмить схопила і сховала пуделочко з морфійом.

Тепер я що день читаю оповістки про самогубства і по них учу ся гордувати житем. Як гарно не боятись смерти, піти їй на зустріч і плюнути в вічі: „От бач, хоч ти дуже страшна, але я не боюсь тебе“. В тім є якась особлива, своя, оригінальна до хороб- ливости краса. Я певна, що так зроблю колись, тільки хай частій- ше їде дощ і низько висять чорні кошлаті хмари...

І десь далеко, в глибокому кутку моєї душі, причаїлась жа- доба життя і щастя, але така маленька і мізерна, що вона не заво- лодіє мною, бо силою волі моєї я задушю її, як душать мене чорні хмари.

Не так давно мені привидів ся маленький чоловіга сірий і волохатий, як миша, в червоних капцях на великих ногах і острою шапкою паяца на голові. Він сидів он там коло дверей на грубі, рошипіривши пальці і приклавши руку до носа, іронічно усміхав ся маленькими острыми очима.

Так живо й виразно зявив ся він мені, мій старий знайомий, що, очунявшись, я очам своїм не вірила, зобачивши, що його нема.

То, може, був сон...

Перше я не любила сну, боролася з ним до третьої, чет- вертої години ранку. Сей тихий гість непомітно крав в мене моє жите, мої думки і почуття, крав спомини перебутого. Тепер я погодилася з ним, бо коли я сплю, душа моя відділяєть ся від півмертвого тіла і йде блукати. Весела блукає по нетрях і смутна по чудових палацах, бачить ся і говорить з милими мені, які вже не істнують, бореть ся, не роскоші життя і за себе і за моє зму- чене тіло.

І разом з нею я живу, живу бурхливим, повним тремтячого щастя життям, яким живе моя душа, і ми обидві: я — на-півмертва, а вона жива остро відчуваємо те життя пів-дійсності, пів-сна.

Значну роль грають тепер сни в моєму житті: сон пхнув мене в обійми Калліста.

Тиждень тому назад мені приснило ся, що я любила Калліста. Весь день я була під вражінням того чуття — острого і болючого; безліч разів за день перебувала в думках той сон в найменших подробицях і відтінках, і до вечора на-пів свідомо вирішила, що конечно мушу перебути його в дійсності.

Мій нікчемний розум безсило кричав, погрожував і на хвилину викликав огидливість до заміра.

Коли прийшов Калліст і як звичайно, балакав зо мною серйозно і поважно, моє бажання і настрої сна, здавало ся мені, літають по кімнаті і приторкають ся до мене легкими, невидимими крилами трівожно і болюче.

Коли він говорив, я дивилась на його очі, які зараз чомусь здавали ся мені подібними до двох темно-лілієвих братків. Його розмова брехала мені в ушах ніби здалека, здалека. Хотілось притягнути до себе велику, розумну голову, поцілувати темно-лілієві братки очей і почути обійми сильних, дужих рук — дійсність мого сна.

Моє серце болісно стискаєть ся, часто бить ся живчик на скронях, а руки і голос, коли оповідаю Каллісту, дріжать. І раптом в моєй душі прокидаєть ся буря проти себе, свого почуття і Калліста...

Несподівано для себе і для нього, я перебиваю йому розмову:

— Не говоріть зо мною так щиро, бо я погана людина.

Він здивовано дивить ся, хвилину мовчить, наче думає над сим, і говорить мені:

— До сеї пори, принаймні, я лічив вас за дуже гарну людину.

— Так, так, — майже кричу я, — я — добра людина!

Буря крутить мною, як стеблиною, я підбігаю, схоплюю зі стола ножички, і стукаючи ними по столі, ще голоснійше з самозневагою кричу.

— Я — добра, чесна людина; добра, чесна людина!.. А знаєте ви, о чім весь вечір думає чесна людина, покіль ви балакаєте з нею.

Чую, що ненавиджу його всіми силами душі, його очі, які недавно здавалися мені темно-ліловими квітками. Промайнула перед очима постать людини з головою, втягнутою в плечі, що хутко відходить від вагона і не оглядається...

Я підходжу і нахиляюсь до крісла, в якому сидить Калліст. Він збентежено водить по мені очима і видно, нічого не розуміє.

Я дивлюсь йому в лице і з усмішкою, яка, знаю, кривить мені губи, говорю:

— Так знайте ж: покінь ви тут балакаєте, чесна людина нічого не слухає. Чесна людина думає про те, щоб пригорнутись до вас, поцілувати вас і щоб ви любили її. Думки чесною людини...

Я не кінчаю. Моя злість, дійшовши до найвищого ступня, раптово згасла, як раптово і вибухла. Знесилена, я сяду на край ліжка і переводячи дух, додаю:

— Отсе сказала вам все, і справа скінчена. Сказала для того, щоб ви не були наївні і не приймали мене за чесну людину, бо я—погана людина. Чуєте:—погана.

Я ждала, що він встане і піде з кімнати. Калліст де-який час пильно дивився мені в лице, наче бачив перший раз, і тяжко підвівшись з крісла, пішов до дверей.

Я дивилась йому вслід і знала, що як він вийде з кімнати, мені буде шкода.

Але він не пішов. Він постояв трохи коло дверей і повернувся до мене з схвилованим лицем, потираючи руки об руку.

— Я весь дріжу, ви бачите?—каже він і остається стояти на тому самому місці.

Тепер вже я здивовано дивлюсь на нього, як де-який час він дивився на мене.

Як мені шкода, що я образила його; як соромно, що не вміла вдержатись. В думках я проклинаю свій сон, який викликав непорозуміння між нами.

Він знов говорить:—Я ніколи не сподівався того.

Його слова приском падають мені на лице, я чую, що червонію з сорому і щоб оправдати себе, говорю:

— Я й сама не знала до сьогодні.

— Се було б щось грандіозне, як би се була правда. Я не смів признатися вам сам, хотяй давно люблю вас.

І від тих слів він відразу здається мені менший зростом; мені неприємно дивитись, як дріжать його руки і він сам, і крізь сі різноманітні почування пробивається радість. Сполохані його словами по кімнаті знов залітали соромні і болючі враження сна, міцно вдарили мене в мозок і збаламутили кров.

Тоді Калліст підходить, стає на коліна, бере мої руки і з тихою ніжністю кладе їх собі на голову... Я безвільно, з солодким предчуттем гріха перебіраю пальцями його чуприну і все ближче, ближче схиляюсь до нього...

І з тої пори, як би він тільки приторкнув ся до мене горячою рукою, або тільки його пересохші од бажання уста притулились до моєї руки,—попередні постанови зникають, і я безвладно падаю все низше й низше, падаю зі злістю і обридливістю...

Після того грішного щастя, як гайворони на труп, до мене злітають спомини. Я холодію, зщулююсь і сціпивши зуби, стогну, наче від фізичного болю, але тільки хвилину. Хвилину тільки.

Опісля я, катуючи себе, вириваю шматок за шматком все, що пережила тоді, все більш і більш розятрую стару рану і знов чую, як тоді, могучий, солодкий біль, і моє серце обливається ся кровю, як і тоді...

А як я молилась в ту ніч! Молитва вилітала з моїх грудей разом з шматками мого серця, облитими гарячою кровю. Не могло нічого...

І моя молитва, облита сльозами і кровю, може ще й досі має в повітрі. Може розпачливі жалібні згуки зачипились за хмару і не долетіли до неба. Хто знає?..

Може се власне розтаяла та хмара, і в сю чорну, повну смутку для мене ніч, мої сльози падають на землю разом з холодним дощем, і взавтра їх притопчуть брудними підшвами. Хто знає?...

Тепер чую себе безсилою як дитина, і рішуче нікого не хочу бачити: Андрія Павловича — тому, що почуваю себе винною перед ним, а Калліста — щоб та сцена не повторювала ся.

Крім того, я послала листа туди далеко, просячи, щоб дозволив вернутись до себе, і дістала відповідь, що він хоче мати коло себе людину, рівну собі, а я була весь час рабою, тільки рабою...

Коли я дістала лист, написаний знайомою рукою, і зобачила прості, подібні до дитячих літери, то довго не розпечатувала його.

Я була рада тому, що маю той лист, що тримав він в своїх руках, і дивлюсь на літери, писані його рукою. Маленька частина його душі, його характеру і почувань—чи злих, чи добрих,—була заклеєна в маленькій конверті. Сю частину я мала тоді, — і була щаслива.

Слова в конверті були не злі, не були вони й добрі, а тільки байдужі, холодно - байдужі. Ся байдужість передала ся й мені...

Я довго сиділа проти вікна з листом на колінях. Над чорним парком висіла хмара; здавалось, що то — великий, зимняний шматок темносинього оксамиту, а внизу під нею горіло сонце яскраве й холодне, як моя байдужість.

Я дивилась, прижмуривши очі, на сонце доти, покіль воно не спустило ся за дерева парку; звідтіль воно ще раз безсило усміхнулось чорному полю і згасло...

Стемніло; а я все сиджу і дивлюсь в те місце, де сховало ся сонце, і здаєть ся, чую голос здалека: „Раба, раба“... Рішуче встаю, йду з листом до груби, в якій палають дрова, і кидаю лист. Він хутко загораєть ся; папір морщить ся, чорніє, а поміж чорним, згорілим папером біліє шматочок з жорстоким словом — „раба“, — написаним дитячими літерами. Беру кочергу, перегортаю і сяду в крісло, і ще довго дивлюсь в червоне гаснуче полум'я, де зник лист.

Наче іскра пронизала мене. Се — погляд маленького сїрого чоловічка, — він сидить на грубі, вимахує ногами в червоних капцях і, розщипівши пальці великої, худої руки коло носа, іронічно посміхаєть ся

... Мати померла. Мати, котра займала так мало місця за життя в моєму серці і душі з її безмістовною розмовою і маленьким, виснаженим тілом, а коли вмерла, се місце відразу розширилось і тепер там велика просторість пусто-порожнього і тихо-сумного.

Вона ще тут... Ось лежить на столі маленька з жовтим як віск обличчям, з згорнутими на грудях руками, білий чеpecь на голові, якого за життя ніколи не носила, чорна довга сукня і чорні з широкими носами черевики замість теплих на футрі берлячих, — все се цілком чуже і незнайоме мені.

Не чути голосної розмови з служницею, нарікань на Бога, на лікаря; на своїх дітей, на все, живуче на світі.

Мені здаєть ся, що згуки її голоса поналипали на стіни, почіплялись по вікнах, але з кожнім отвором дверей, в які весь час входять незнайомі люди, випорхують і врешті згинуть...

Я йду в її кімнату. На поручу ліжка висить кохточка; один рукав звисив ся аж до підлоги, наче достає ліжка. Образи над ліжком, синя лямпада, безліч пляшечок з ліками, — все се таке близьке і тепер миле.

Кімнатка залита сонцем, навіть під ліжко закрався ясний промінь. Вікно відчинене на-стіж; смукла, повабна тополя коло плоту вся осипана снігом, ніби наречена наміткою. Вітрець лагідно колише тонкий стан тополі і зрадливо струшує з неї сніг — зимову оздобу, влітає він і в кімнату; але ніхто вже не мерзне тут, ніхто не боїть ся холоду, ніхто не просить скорій зачинити вікно. Північні морози і південне тепло—все одно для неї. Бідне, натружене тіло лягло відпочити; я радію, що вона не буде чути вже ні холоду, ні болю, тільки смутно, що ніколи вже не побачу її, що ніколи не погладить мене худа, спрацьована рука.

Двері відчиняють ся, і входить якась незнайома жінка:

— Ідїть, пані, бо вже батюшки йдуть.

Я безумно дивлюсь на її заклопотане лице з блискучими очима і товстий живіт, прикритий зеленим фартушком.

Жінка, співчуваючи, оглядає мене і витирає фартухом червоні з грубими пальцями руки.

— Зараз прийду,—говорю я. Хочеть ся, щоб вона скорійше йшла; хочеть ся зістатись самій.

Вона виходить, і в нещільно причинені двері просовуєть ся улюблений кіт матери — Зірка:

— Що, Зірка, — звертаюсь до нього, — тут була смерть? Гидка обридлива смерть, яку й ти, може інстинктивно чуєш і боїш ся.

Кіт вискакує на ліжко, нюхає кохту і покрутившись на одному місті, спокійно лягає й ховає голову між лапи.

Спокійна поза кота, відчинене вікно і білий, холодний сніг за ним — емблема смерті — драпають острыми пазурами мою душу. Хочеть ся крикнути так голосно, щоб збудити і мертве поле і білі байдужі дерева і маленьку жінку з жовтим обличчям.

І в одчаю власного безсилля я знов говорю:

— Ти, страшна, таємна і гидка. Не думай, що ти — велика. Твоя дорога усіяна гидкими гнилими зеленими трупами з мутною водою замість очей. Ти працюєш давно; і ніхто ще не дякував тобі, працюєш безперестанно, і ніхто не благословив тебе. Ти — не сила, бо не зугарна створити маленького життя комахки, — і жите, якого ти не можеш створити, колись поборе тебе!..

Чуєш ти, гнила й зелена, жите поборе тебе. Ти й тепер поборена, бо на могилах твоїх трупів ростуть розкішні квіти і в їх пахучих очах світять ся очи твоїх жертв...

Чуєш ти, все живе, — нічо не вмирає. Даремно працюєш! Пройдуть віки, а людина все-таки поборе тебе, і буде лягати

ЛНВістник 1913, кн. IX.

24

на спочинок тоді, коли стомить ся житем, коли сама побажає цього...

А тимчасом може ти стоїш тут коло вікна і слухаєш, то ще раз кажу:—не боюсь тебе і плюю на тебе.—Я підходжу до вікна і плюю просто перед собою.

Чорна тінь промайнула на снігу. Я вихиляюсь з вікна; внизу під стіною сидить сірий чоловічок і, приклавши великий палець до носа, зло смієть ся дріжачим беззвучним сміхом

Коли вернулись з кладовища, я пішла в свою кімнату. Слідком за мною війшов Андрій Павлович.

— Я хочу бути сама, — повернулась я до нього.

— Я вас не затримаю; мені хочеть ся де-о-чим поговорити з вами.

— Набийте мені перш обруч на голову, бо іначе я вас не зрозумію. Та, зрештою, все між нами повинно скінчитись, і розмови цілком лишні.

— Чому повинно скінчитись? — притихшим і переляканим голосом питає він.

— Бо не люблю вас,—іритуючись, говорю я і думаю: „так буде найкраще, скажу йому все, паду в його очах, і кінець. Він піде і залишить мене саму“...

— Давно се сталося, що ви почули нелюбов до мене, — говорить він і безсило падає в крісло.

Я повертаюсь до вікна.

— Не знаю, чи давно, і не в тім річ, а в тім, що я віддалась другому—віддалась Каллісту. От і все...

Затримуючи віддих, я жду його відповіді, чую, як він встає з крісла і знов сідає.

І після довгої мовчанки, продовж якої я все дивлюсь в вікно, він апатично, ніби сам з собою балакає:

— Значить, любить Калліста.

— І Калліста не люблю,—одвертаюсь я од вікна і підходжу до нього.

„Боже, який він маленький. Нащо я добиваю його? От, сказала правду,—і зробила йому прикрість. Нащо я кривджу його, коли сама хотіла його кохання, а тепер, коли його серце безсило тріпаєть ся в моїх руках, свідомо спричиняю йому біль“.

Андрій Павлович злегка підводить голову од грудей і здивовано дивить ся на мене:

— Не любите Калліста? В такому разі, я нічого не розумію.

— Я теж нічого не розумію. Не будь я така невиразна, то пояснила б вам; і се, власне, допомогло б мені яснійше зрозуміти і оцінити мій вчинок. А так виходить, що я заплуталась, і нема мені виходу.

— Що ж тепер буде?

— Нічого. Ми розійдемося і підемо кожний своєю дорогою.

Я ходжу взад і вперед по кімнаті, і перед очами моїми все манячить зелена квітка на ризі батюшки, що ховав сьогодні, і не так квітка, як жовта коло тої квітки пляма. Се настільки займає мене, що я починаю дошукуватись причини, звідкіль вона могла б взятись. Певно прислужник, або й сам батюшка, облили вином чи оливою.

Мої думки перебиває стогін. То Андрій Павлович сидить пополотнівший з пожовклим чолом.

По скорботному його обличчю котяться сльози. Він не обтирає їх: дивиться просто перед собою; губи скривилися, і з них безтямно вилітають слова:

— Я не можу одійти від вас, не можу. А як піти, то тільки туди, куди занесли вашу маму.

Мені страшно його безглузлого, важкого погляду...

— Ви любіть собі кого хочете: Калліста, десять Каллістів, тільки й мене, тільки й мене, — і закривши очі руками, глухо плаче.

Я підходжу, одводжу од лиця його руки, беру його голову і з виразом щирости, говорю:

— Андрійку! Се все неправда. Чувш—неправда!.. Се все я вдумала, бо мені тяжко, а люблю тебе, тільки тебе.

І як мені зараз хочеться заспокоїти сю маленьку людину, як можна, хутчій зняти той тягар, що я звалила на його.

З глибокою жалістю і призи́рством я цілую немилі мені очі і мокре від сліз лице. Він заспокоюється і стихає; тоді раджу йому йти до дому і відпочити. Він цілує мені руки і відходить...

.....
І от, я—сама. Сама в своїй жовтій кімнаті, котра здається мені глибокою могилою, сама з собою, без брехні, без Андрія Павловича, шукаючих поглядів Калліста. Мої губи ще мокрі від сліз Андрія; я намочую хусточку і витираю їх, щоб стерти самозневагу і біль, що спричинила собі сама.

А що вввввв завтра будеш робити ти, бідна людино? На де-який час я відтягнула від тебе смуток, але вввввв завтра він прийде несподіваний і некликаний тобою.

Мені приходить в голову написати їм обом по парі слів, але хутко відкидаю сю гадку.

Я відчиняю шафу, виймаю пуделочко з морфієм і повернувшись, щоб покласти його на стіл, бачу, що я—не сама.

Маленький попелястий чоловічок сидить на поручю ліжка і стукаючи нога об ногу, саркастично сміється, а його капці червоніють, як кров, на тлі зеленого килима.

— Слухай ти, сіра людино, чого ти занадивсь до мене? Що хочеш мені сказати? Може ти — пересторога, а може — глюм надо мною.

Давно ти був в мене. Памятаєш? Саме тоді я зробила те, що люде називають злим вчинком. Але я не жалкую, і трап ся мені вдруге такий випадок, я зробила б те саме.

Тоді він ще любив мене, і во ім'я тої любови і законів людських на мені лежало його „veto“. І те „veto“ я переступила, для нього переступила.

Для його праць потрібні були гроші, і щоб здобути їх, я продала ся чужій людині.

З тої пори пропав мій сміх і щирість з ним. Вони zostались в тій довгій, вузькій обитій червоній кімнаті.

Як бранка, з розпущеними косами лежала я там на канапі. Сонце заходило і крізь вікно обливало моє тіло таким гарним й чистим золотом, якого я ніколи не мала в руках; а чуприна на голові чужої, укланувшої коло мене людини, була подібна коліром до крил коршака.

Він дякував мені за щасте. Тихі й сумні його пестощі захопили й мене. І вмить мій розум прояснів, бо я згадала, чого прийшла сюди.

Я скочила з канапи і голосно крикнула; тим криком мені хотілось подолати сором:

— Давайте ті гроші, за які купили мене; зараз давайте.

Чужий, не встаючи з колін виняв пачечку з кишені і протягнув мені. Я взяла гроші і похапцем одягнувшись, пішла до дверей.

— Моя ти люба, верни ся,—просив він.—Вернись до мене. Мені тяжко платити за ту хвилину, в яку почував себе Богом. Покинь сього ідіота-естета і вернись.

— Ах, ти гад! Ідіота?!—нагнула ся й плюнула йому в лице.

А через скільки днів те лице лежало високо на білій подушці таке байдуже до мене й до всіх, і так мені хотіло ся поцілувати холодні білі уста. Я стояла в кутку покоїка й плакала, а ти, сіра людино, сидів під столом і сміяв ся; ти й тоді сміяв ся, як зараз.

Тебе я скоро забула, а не хутко забула смутну пору, коли по ночах мені здавалось, що хтось приторкаєть ся до моїх уст холодними, мертвими устами.

Тепер я не бою ся; і я й моя мягкість заснуть під музику вітра і тихий віддих ночі...

Що сірий, ти думаєш, що я боюсь смерті? Смієш ся?

Смій ся з людини, котра все жите не бачила перед собою простої дороги, йшла манівцями, боялась як лютого ворога життя, бо за кожнім кутком воно підстерегало її і несподівано кидало під ноги їй щось непереможне й страшне. Вона примушена з жахом бігти від життя з пів-дороги.

Я засну під музику вітру; під таку саму музику дві маленькі ніжки завололи і лежали білі й нерухомі, як дві білі мертві пташечки, а маленькі рожеві уста зробились білі й холодні, як колись у когось.

В нестямі я вискочила тоді на вулицю. Ніч була темна, дерева стояли голі і обдерті. Десь недалеко блимав вогник, але такий яскравий, так різко бючий в очи, що я повернулась до його спиною, чула, що він пронизує мене всю і через мое тіло світить на дорогу...

І от тоді шумів вітер.

Сильно, потужно, поважно співав свою могучу пісню десь високо вгорі, наче боючись дихнути на ослизлу від людських сліз і поту землю, прикриту сумом й тьмою, і недбало кидав мені в лице краплинами дощу.

Тоді я плакала... А вітер співав свою могучу й чисту пісню про безмежний океан людських сліз, про страждання й прокльони, що чує він що дня, що хвилини...

Я плакала й мимоволі прислухалась до тої пісні, і в порівнанню з тим, що почула, мое горе здало ся мені нікчемним, маленьким.

Я впала на землю, притулилась до неї грудьми і, жагуче цілуєчи її, дякувала Богу за те, що послав мені. Я почула, що зливаю ся з мокрим, пахучим листом, чорним небом, вітром, деревами, з тими, що страждали, терплять, і з тими, що будуть страждати...

І горда була тим, що я—не самотна, що я теж частина чогось великого, освяченого кровю, слізми.

Правда, не раз вночі мене охоплював такий пекучий жаль, що я била ся головою об ліжечко мого сина, рвала на собі коси, обгортала ся його ковдрою і цілувала подушки, на котрих спав...

А коли тільки згадувала свою молитву там вночі на мокрій землі, прийнявши в своє лоно мою дитину, затихала і покірливо схиляла голову...

А в день я була весела. О, весела! Тільки в груді вповзло щось тяжке, туманило мозок і не давало дихати. Від тоді я навчила ся ховати на дні душі невидимі сльози і не нарікати...

І тепер я не нарікаю Боже, і благословляю тебе!

Благословляю за молодість безжурну, повну бажань, помилок і радощів життя...

Благословляю за дні соняшні, гарячі, і пахуче повітря, що пила я...

Благословляю за ночі розкішні, зоряні з чарівним місяцем, з синім небом, живими мріями, надіями палкими...

Благословляю тебе за темні, осінні ночі і той смуток, що часто стояв на сторожі мені.

Благословляю тебе за щасте мук, шукань, страждань і роспуки.

Благословляю тебе, давшого життя людині з золотими очима, що любила мене...

Благословляю тебе, Всеблагий, і складаю у ніг твоїх дар твій— моє життя і мою стомлену, невиразну душу: надорвала ся я, і в землю, на яку падали сльози мої, лягаю відпочити...

Благословляю тебе й про останню краплину з того келиху, який ти дав мені, останню краплину щастя, щастя спокою і тиші... вічної тиші...

.....
Чуєш, сирій, не нарікаю я...

=====

С. ТОБІЛЕВИЧ.

Житє Івана Тобілевича (Карпенка-Карого).

(Далі).

Товариські гулянки.

Хто жив в Єлисаветі, той знає, що нещасний той чоловік, якого обов'язки семі і служби прикували на завжди до його кам'яних, душних, закурених вулиць. Степові околиці города в херсонську спеку не дуже теж давали радости очам, один тільки лісок берестовий за городом був тим улюбленим місцем, куди їхав для одпочинку весь городський люд. Туди ж збирали ся і всі знайомі Івана Карповича, чиновничий мир і артистичний кружок. Що сі гулянки відбували ся весною в великому спільному гурті, про те свідчить згадка про цілий мішок тарані, що їхав на однім возі з другими мішками редіски і цибулі, поруч з иншими продуктами за город на місце майовки. І милий Боже! Як раділи отсі люде почувши себе з далека від городських задущливых вулиць, від канцелярських столів, судових трибун, больничних палат, від шкільних катедр і пюпітрів! Коли у вечері вертались до дому, то їм гірш тюрми здавалось городське оточення. В той час—в 1876 р.—город не представляв ніякого морального інтересу і задоволення для кращої половини жителів його, бо крім родини та обов'язків служби, нічого туди не приваблювало. Всі громадські справи затихли якось і навіть театр український, та невинна забавка горожан, яку любили так актьори і глядачі, теж перестав існувати через незалежні обставини. Тим то, хоч і не від „полноты чувствъ“ треба було куди небудь їхати, чимсь себе розважати і від застою всіх живих громадських інтересів.

За те тут серед природи кожен оживав неначе і скинувши довгий примус робив все, що йому було до вподоби. А Іван Тобілевич обравшись серед своїх помішників за старшого поваря, варив кашу для всього товариства, і вкинувши в казанок цибулі, пшона, баранячу ногу і курей з пару, підкладав дрова у вогнище і з поважною міною слідив за кожнім рухом пшона і води, що клекотіли в казанку. Вертаючись смерком у город, приносили з собою той же веселий настрій до жартів і вигадок, і з сього виходили часто забавні пригоди.

В той час не тільки літом, але й зімою проводились цілі ночі в гулянках, збираючись в саях громадського клубу. Самі важні раніше справи, тепер нехтували ся, відходили на другий плян, а на перед ко- ну виступав один стійний інтерес—погулягь. І гуляли, неначе яке важне діло робили. Даремно дожидались дома своїх чоловіків жінки, даремно маленькі Галі і Назарики виглядали своїх батьків!..

Се було незадовго перед турецькою війною.

Др. Афанасій Ів. Міхалевич, що в той час приїхав з Квіва, застав ще всю компанію в гулящій настрою.. Іван Тобілевич занедбав тоді всі свої службові діла, по тижневи не ходив в канцелярію, на скоро, за одну годину справляючи всі справи: „Принесу до дому — говорив він — отакий оберемок бумаг, засяду на цілу ніч, перечитаю, попідписую, дам дорученість помічнику, щоб дав ділам „законный ходъ“, і знову вільний на цілий тиждень!“

— „Так вже мені було обридло оте вічне товчення води в ступі—одно і теж саме що день.

— „В мою душу, що не могла задовольнятися тільки вузькими інтересами мого власного життя, почали з де-якого часу закрадатись розчарування і зневіра до своїх і до громадських сил, почала обгортати утома фізична і моральна. Я бачив, що всі заходи товариства щоб полегшити життя бідного люду, се як крапля в морі перед безміром всякого лиха, убожества і темряви, в яких тонуть сільські і городські маси, що ті одноразові запомогі, благодійні діла, то тільки часові, паліативні способи і ліки, які не в силах подужати самої хвороби! І розуміючи все те, опускались руки!“

І часто бувало, що вітер херсонський того часу, що вічно гнав цілі хмари куряви і піску на зустріч людам і засипав очі тим найбільше, хто йшов проти його, часто бувало, що вітер той заганяв і Івана Тобілевича в кабінети громадського клубу, де вже його чекали знайомі і приятелі, які що вечора там збирались.

В бесідах звичайно ніхто не міг зрівняти ся з Тобілевичем: жартливі вигадки, веселі оповідання сипались як з рукава неперервним потоком і електризували весь гурт слухачів, які, мов чередою, ходили за ним і нудились страшенно, коли який день його не було. І дивна річ, що випиваючи на рівні зо всіма, ніколи не бував паний, і коли всі під кінець забави теряли розум і пам'ять, він зовсім тверезий, з свіжою головою вертав ся до дому. Може статись, що в кінці кінців оте гуляще життя зробилось би привычкою, його талан розміняв ся б на пятаки комедіантських жартів і всяких веселих вигадок в угоду нудьгуючої братії, і та похила рівня, на яку він ступив уже, затигнула б його на саме дно, в болото брудних інтриг, дрібних особистих інтересів і вигод, як би не та odporна, самозаховавча сила волі чи інстинку в ньому самім, що в мінуту небезпеки примушувала його в сам час ставити точку, кидати раптом все і тікати!.. В оден з таких небезпечних моментів була объявлена війна, а одночасно з тим з Квіва приїхав Др. Афанасій Іванович Міхалевич. І як ніч тікає перед сонцем, так щезли кудись один за другим всі фахові гуляки, заправські п'януги, зникла в товаристві до гуля-

нок охота, а замість неї повстали нові житеві питання, нові інтереси. Тай не до гулянок тут було, коли житє всіх було зі шляху вибите словянсько-турецькою завірюхою, яка змела з світа многі тисячі людей, а тисячі зробила каліками. Перед тим народнім горем стрепенули ся всі і взяли ся знову до спільної роботи. На негайні потреби дня треба було предявити силу енергії, умілости й праці, щоб допомогти лихови. Тоді заходи товариства дали дуже значні і поважні результати: заснувавши Червоний Хрест, школу фельшерів і сестер милосердних, сформулювавши переносні лазарети для ранених салдатів і безплатні лікарні, громадянство предявило в ті часи, крім праці, коштів і ініціативи, ще силу доброї волі і щирого, людського співчуття.

Мати.

Над родинним житєм Тобілевичів почали насовуватись хмари. Час повісив над світом дві острі сокири чи коси в образі 77 року і зчинивши російсько-турецьку війну, накосив ними цілі гори трупів під Плевною та на снігових вершинах шибкинського перевалу; оттоді і матері-українки повинні були виражать снів своїх на ту косовицю!.. Не минула ся тяжка повинність і матері Тобілевички. Пішов на війну син її любий Микола (тепер славний артист Садовський) а за ним у слід на далекі снігові гори пішли думки матері, вся душа її — радість і спокій всеї семі. І для всеї семі смутні тепер настали часи: Миколу Тобілевича любила вся родина не тільки лиш, як брата, а щей як глибоко артистичної і широї душі людину: його лагідна, привітлива вдача, його чудовий голос єднав йому друзів серед своїх і чужих однаково. Всі свої і чужі з щирим жалем прощали з ним, випроводжуючи в дорогу. І з сього часу в домі поселив ся сум і трірога, не чулось більше ні веселих пісень, ні веселих розмов, — всі в домі були пригнічені, дожидаючи з тривогою в серці вістей з поля війни, боялись читати газети, щоб там в списках убитих не стрінути рідного імення сина і брата!.. А коли нарешті отримали бажанну звістку: „Жив, здоров, скоро прибуду“ — всего чотири слова, то Бсже мій! Як мало слів потреба, щоб зробити людей щасливими! Всі плакали з великої радости, як тоді з гори. І через багато літ після сього Іван не міг без сліз згадувати про поворот брата Миколи до дому... Батько кричав: „Горілки!! На сто карбованців горілки!!..“ Мати... брати... рідня... такі сцени не передають ся словами. „Шибкинського героя“ прийшов витати мало не весь город, такого другого празника не памятають в Єлисаветі. В домі, в флігелі, в садку і на подвірю народу було, як на ярмарку. Знайомі і незнайомі, всі поздоровляли батьків, семю, вітали і обіймали Миколу, а на радощах пили всі, свої і чужі, а напившись галасували і кричали так: ура, що й за мостом було чути!

Микола Тобілевич вернув ся з війни змарнілий аж чорний увесь від вітру і порохового диму: його лице, казав батько, вразило всіх домашніх якимсь чужим і незнайомим їм виразом суворости і печалі разом—від пережитих, недавно так, тяжких картин війни. „Трудно забути—казав він—його оповідання про те, що там діялось, що він бачив сам і що пережив! Трудно забути лице матері, що слухала оті оповідання; вона разом з ним переживала у друге ті страшні хвилини — і жалістю, страхом і одчаєм попеременно світились її заплакані очі. Се була вже остання радість її в житю. Але велика радість, як і велике горе, часто у край знесилюють людину; той тут сталося таке саме. Після сього мати жила вже не довго. Вона і ранійше часто хворіла, а отсей рік війни, безсонні ночі, тривога за сина підломили її здоровле і ослабили організм змучений довголітньою, часто непосильною працею і привели до передчасового кінця. Простудившись в осени, вона злягла і не встала більше. Жаль за дітьми, що в той час розійшлись по світі, ще підбільшував хоробу: тоді Микола Карпович не довго погостювавши дома, поїхав в полк, а там згодом і на сцену, Панас Карпович теж пішов на военну службу, старший син Михайло перевів ся з сімєю у город Ізмаїл на вищу посаду, Марія поступила на сцену і зовсім теж виїхала з города, батько, як завжди на службі у панів, рідко міг навідуватись до дому, і мати з великого гурту дітей, осталась раптом сама одна в хаті! Один тільки син Іван оставсь з онуками близько неї, щоб утішати її останні часи. Він робив все, що міг, щоб мати не почувала себе одинокою, всі свої вільні години просижував у матері, розважав, доглядав, лічив, все чим сильна наука медична, все було ужите, щоб допомогти їй—та даремне! Померла маючи всього п'ять-десять шість літ.

Впротяг всього часу матиної хороби, яка тревала досить довго, Іван Карпович познайомив ся блище з Др. Аф. Ів. Міхалевичем, який щоденно її навідував; і тут у постелі поміраючої, дорогої серцю людини, зародилась в душі його та щира любов і приязнь до Афанасія Івановича, який всю останню частину його жити був для нього другим Пільчиковим, а в часи лиходнів, що мали прийти незабаром — єдиною моральною опорою і рятунком! Виходить, що мати поміраючи, оставила йому замість себе щирого, надійного друга. Всі сини зіхались на похорони, щоб віддати останню послугу матері; з нею вони теряли вірного друга і розумну порадицю... Память про неї, як про високий ідеал матері і жінки, повік осталась в серцях її вдячних синів, і згадки про її доброту і любов до них і серед похмурих житєвих обставин завжди прояснюють їх обличчя і зворушують до сліз!.. Чорна мармурова колуна на елисаветградському цвинтарі з простим надписом: „Матері—сини“,

то останній синівський дарунок і єдина тепер пам'ятка, що лишилась на землі від так щедро обдарованої Богом натури.

Село і селяне.

(Х а р а к т е р и і т и п и).

Бувало, що город з своїм невгомним рухом, з напливом все нових і нових вражінь, що як хвилі на морі вічно йшли і одні затирались другими, ставав просто неможливим, докучливим, чужим. А тимпаче після тяжкого перебутого горя. Тоді анї службові справи, анї забави і гулянки з товаришами анї навіть театр і літературні зібрання, не могли задовольнити і заспокоїть натури Івана Карповича, що бажала спокою серед тихого сільського оточення, рвалась до живої природи, в поле, в степ. З яким поспіхом кидав свої канцелярські обов'язки, брав семью або й сам один, і тікав в село Кардашеву. (Маєток покійного тестя, який віддавав тепер селянам в аренду, оставивши собі лиш невеличкий шматок землі біля дому, куди б можна було приїжджати літом). Там господарював тепер батько Івана Карпо Адамович, покинувши службу у панів незадовго перед смертю матери.

Приїхавши в село, Іван Карпович скидав з себе городську одєжу, надівав просту, робочу, і брав ся за плуг, косу чи граблі, що було на черзі, разом з робітниками свого батька: з одної миски з ними їв і поруч спав, відмовившись від усіх вигод і звичаїв панського стану. В полі обідав і ночував, вставав у досвіта і разом зо всіма брав ся за роботу. Зпочатку так затомлювався, що від болю не міг двигнути ні рукою, ні ногою, а через кілька днь сила кріпла і праця на свіжому повітрі ставала за виграшку, за радість. Зпочатку селяне якось чудно дивились на ту роботу, як на скоропроходящу панську примху, і нерас посміхались за плечима: „Чи скоро, мовляв, панови прийдець ся кинуть косу і йти в холодок одпочивать?“ Та побачивши, що робота була справжня на рівні зо всіма, перестали сміятись. Вони уміють цінити в людині працюватість і витриманність. Коли він ідучи в ряді косарів, доганяв передніх, наступаючи їм на п'яти, вони сміючись говорили: „Еге! Іване Карповичу! Ви хочете нас загнать на слизьке, вигулялись в городі!“ Фізичну працю в полі на сінокосі Іван Карпович лічив для себе найпевнішими ліками на хвороби нервові від переутоми городською канцелярською роботою. Його вся природа тут обновлювалась, заспокоювались нерви, а згодом знову будив ся інтерес до життя, до людей; він переконався, що колиб отак час від часу не рятував себе сільським повітрем і фізичною працею, то напевне тяжкою хворобою нервів скінчив би своє житє. А обік того, як се задовольняло його бажання рід-

нитись з простим народом! *) В полі на роботі, одигнений як і вони, мав тут широке поле знайомитись з ним, ввійти в близькі стосунки, і вивідати все, чим живе проста мужицька душа. Тут у всіх проявах відкривалось перед ним жите народне, з його горем, радощами і вічним отим бажанням: „Щоб як найбільше святої земельки!“ Тут, як і всюди, видко було, що воля без освіти і культури не робить людей ані добрими ані багатими, а коли і єсть багатирі, як ось прим. Куць, Гречаний і інші, то злі, скупі, насмішливі, немилосердні, раді б світ увесь загарбать під себе! Бідніж—як Швайка, Кундель та інші—легкодухі, пустоголові, охочі до чарки, а лїнвиві до роботи. Були, правда, і інші, як Мазула, Богун, Радута—поважні, спокійні, чесні хазяїни, не вбогі і не дуже багаті; з сими Іван Карпович мав приятельські стосунки і водив з ними компанію. Опріч сих трьох категорій людей, була ще ціла низка посередніх типів,—представники всіх злих і добрих сторін натури людської: егоїзму, ехидства і жорстокости, обік безкористя, прямодушія і доброти. Тут був „розумний“ і „дурень“, „Цокуп“ і „Харитина“, „Калитка“ і „Копач“, „Свекруха“ і „безталанна Софія“. Тут був „мот і примот“, як їх називав батько, брехун підбрехач, квастик і прихвостень, дурник і придуркуватий—всі одміни темних сторін людської породи, як на показ!

Двір Тарковських стояв на пригорку, як льожа бель-етаж, оточений вінком хат, і сільське жите пливло біля самих його вікон: не переступаючи навіть порога свого дому, можна було чути і бачити всі мужицькі драми і комедії як на долоні! Іван Карпович мав завжди оповідати багато про сю справжню галерію типів, і знав до однієї всі хати і хазяїнів їх.

Іван Карпович поводив ся завжди з селянами, як рівний з рівними, і не тільки словами, а і ділом доказував їм свою прихильність: заставши село в страшенній нужді з причини неврожаю і безземелля він, як той другий Мирон з „Над Дніпра“ робив все, що міг, щоб полегчить оту біду, і насамперед почав з того, що віддав всю землю в аренду селянам, одібравши її від багатого орендатора поміщика Баркова, і віддав їм не по шість рублів, як була ціна навкруги, а по три! Звичайно за згодою на се всіх наслідників. Се дало змогу селянам стати хазяїнами, а не поневірятись наймитами великих економій. А опріч того, він не одному бідоласі допоміг стати на власне хазяйство: тому купив пару бичків, тамтому коней, инчому плуга, чи корову, того лічив на свій кошт

*) Земля тоді віддавалась спільно всій громаді за спільною порукою одного за всіх і всі за одного, і се була господарська артіль перша в ті часи заведена Іваном Карповичем.

в лікарні, і взагалі не як пан, а як щирий друг предявив їм стільки серця і щирости, забуваючи часто про себе, що цього врешті не могли не оцінювати і селяне, хоч як недовіряючи вони до панів ставлять ся. Впротяг довгих літ вони ніколи не зробили нічого такого, щоб дати причину бути з них незадоволеним: завжди вірні слову, акуратні в виплаті свого довгу, не заставляли бажати нічого кращого. Часто зібравшись і гуляли разом на весіллях та на забавах, і в городі запиваючи могоричі при умові за землю гуляли з Іваном Карповичем у нього в домі і в ресторані. Він не соромив ся водити з ними компанію, у нього за столом разом з почотними гостями сиділи поряд прості селяне і се була звичайна річ. Про се всі знають в селі. А коли одного року з причини великого неврожаю у їх нічим було наслідникам заплатити за землю, то щоб їх виручити з біди, Іван Карпович під свою поруку позичив для них у одного проценщика тисячу карбованців, а коли і на другий рік не мали заплатити подвійної вже суми, то проценщик Лазаревич подав суд на Івана Карповича, і він мусів заплатити своїми грошми! Але сей неприємний випадок став ся вже тоді, коли всі біди, що обрушились на семью і розбили її до щенту, зробили сей останній удар майже непомітним. Добрі стосунки від сього не порушились, і досі згадують селяне про його, не як пана, а як друга!

В часи останніх розрухів, коли навкруги були зруйновані і спалені всі панські двори і оселі, нашого хутора не дозволили спалити Кардашівці і Карлюжане, об чім громада зробила сходи і списавши сю постанову, за підписом писаря і грамотних, з печаткою волости, прислала в Одесу, де 1905 року ми українським товариством кінчали свій тяжкий театральний сезон серед забастовок, бомб і режиму воєнного стану!.. Але се сталось вже на прикінці життя Івана Тобілевича.

Вол. Амб. Менчиц.

До людей, які в той час семидесятих років робили великий вплив на своє оточення серед культурного городського суспільства, належав перш усього відомий всім в городі і по за городом книготорговець, філософ і богослов учений Володимир Амбросієвич Менчиц. Українець з роду, знаний з своїх етнографічних праць і збірок, був чоловіком не звичайного розуму і характеру. Він жив колись у Києві, належав до старої громади, і задля розповсюдження користних книжок серед простого люду, позаводив книгарні по малих містечках Київщини і Подоля, і на те положив великі гроші, але збанкрутував скрізь, бо що варті хоч би й гори книг для неграмотних?—все одно, що для сліпого окуляри!—і ся остання вже книгарня в Єлисаветграді була кінцем його діяльності і останнім його притулком. Він був останнім з типових

представників того напрямку в житті тодішнього суспільства, який носив назву „базаровщина“. Жорстокий критик всього сущого порядку, всіх світових і товариських звичаїв і установ, лютий ворог комфорту і естетики, він наумисне бравував перед людьми зовнішнім неохайством, призи́рством до всіх вимог етикетки, до всіх „не годить ся“ і через те прославив ся на весь город чудакон і оригіналом. А тимчасом, як син свого віку, носив в самому собі безліч протилежних симпатій і поглядів, які вічно сперечались в йому за право старшинства: ніби не признаючи ніякої краси, ні мистецтва, любив природу, квітки, поезію степів, спів і музику. Лаяв панів і попів, а не міг довго обходитись без їх інтелігентного товариства; лаяв і ніби терпів не міг мужиків за їх хитрість, а лічив їх всякими травами і зіллям безплатно, а його квартира завше повна була панів, попів і мужиків, особливо в неділю, коли прості люде зіздились на базар. Його квартира більше ніж проста по своїй обстановці, завітчана зверху до низу пучками всякого зілля, вязками очерету, кукурудзи і дикого проса, похожа була на розкидану вітром болицю сіна або на химерну якусь хижу легендарного знахаря більше, ніж на квартиру інтелігента горожанина дев'ятнадцятого віку!.. Пляшки, пляшечки і якесь таємниче знаряддя до фабрикації ліків підтримували се вражіння, яке робив і сам господар сього помешкання,—високий, сильний старець, з розумним, характерним обличчям і очима завжди в гору, до неба звернутими, щоб не дивити ся на нікчемні діла землі. Про одягу бодай не згадувати, бо вона гармонізувала з оточенням і відповідала байдужості хазяїна до зовнішнього вигляду і всіх взагалі „добр дочесних“. Босий, в ряднянім мішку на голові ріжком замість шапки, з заступом ішов що суботи через весь город, в банку копати зілля. Вуличники бігали за ним чередою і кричали: „Босий пан, босий пан!“ і нарешті привикли. Візникам теж не подобав ся такий пан, від якого жадної користи і щей других панів міг привчить ходити по городу пішки, за се вони збирались його не раз побити, що панський гонор в болото топтан! Він жив сам один без родини, хоча там десь, як говорили люди, була й жінка і дочки. Ніхто не одважувався довідатись про сю родинну таємницю. Сам варив собі їсти, прибирав в хаті і в книгарні, сам прав сорочки... Самі великі пани і учені богослови дуже ним цікавились і за ради його оригінального складу думки, за ради великого дару слова, прощали всі його чудацтва. Усвоївши з молодости всі теологічні знання, всі книги священнописання, він давав всьому зовсім инше освітлення і як поет по натурі, оповідаючи події з старо-біблійного часу, домальовував цілі поеми виснуті з власної фантазії, а красою образів, стилем, порівнянь і нежданних виводів, прямо дивував і чарував своїх слухачів. З лицем пророка, з очима піднятими в гору, не дивлячись на

нікого з присутніх, він вів свої образні речі і стародавнє, дохристиянське жите як живе воскресало перед слухачами, і вони захоплені забували і про убожество всеї обстанови і про незвичайний вигляд оратора. Часто балакаючи на сучасні теми, сипав сміливими, ядовитими речами, в яких доставалось всім по заслугах — панам і мужикам і всьому суспільному устроєви.

В книгарні у нього були дуже цінні і рідкі книжки по богословію і по всіх галузях соціальних наук, а опріч того і діточі, шкільні підручники, якими наділяв бідних учнів рабір, на вічне віддання. Що неділі його тісна квартира повна була простого люду, серед якого він мав велику пошану, як справжній лікар. І казали, що його ліки виварені з трав були дуже помічні на всі хвороби! Хоча його друзі часто іронізували з його лікарських затій... Можна б було дуже багато написати про жите і звички сього незвичайного чоловіка, але і того що сказано досить, щоб було видко, що вплив його на все інтелігентне оточення був великий, се була неначе жива, свідома, людська совість, що не боялась кожному говорити в вічі все те, що їй не подобалось.

З Іваном Карповичем він був в дуже привязних відносинах, і коли допускати, що той суворий критик всього на світі міг любити кого небудь, то тут щось дуже було на те похоже... Семя Тобілевичів, їх діти, родинне оточення було для одинокого бурлаки моральним притулком, який він потеряв розставшись з своєю родиною. Додати ще треба, що той вплив, який робив Володимир Меншик на своїх знайомих і прихильників не потеряв свого значіння і тоді, коли в Єлисаветград приїхав Др. Афанасій Іванович Міхалевич.

Др. Аф. Ів. Міхалевич.

Де і як познайомив ся Іван Карпович з Афанасієм Івановичом? Чи в городській больниці, чи в часи війни в лазаретах Червоного Хреста при постелі уміраючих салдатів? Чи у себе дома, коли Аф. Ів. лічив хвору матір? Доволі того, що познайомившись вони скоро порозумілись і зійшлись думками, а згодом відносини одного до другого стали такі близькі, такі спільні в своїх переконаннях, що пережили довгі роки і лиходні тяжкі і не похитнувшись остались вірними до кінця.

Афанасій Міхалевич ґрунтовний, свідомий Українець — і по духу і по крові рідний своєму народови, бо син сільського священника, знав і любив з малку простий люд, був переконаний демократ, народник і поступовець. Перше всього бажав він для народу — опріч добробуту — освіти, самосвідомости, добрих моральних устоїв, і се ставив головною метою заходів і старань всього вибраного товариства. Як інтелігентний

громадянин, примусово одірваний від центру діяльності переїздом в степовий город Єлисаветград, він і тут серед херсонських степів, на новій Україні, шукав ґрунту, де б міг сіяти добрі зерна своїх переконань, і положити свою працю і талан організатора; шукав підходящих до свого духового складу людей, робітників шукав для рідного серця діла. Шукав і знаходив. Він умів збудити українське серце в Українця, оживити приспані, заглушені його симпатії і почуття до свого рідного і направити його працю на корисні діла. В Єлисаветі він був довгий час поруч з Тобілевичом тим центром, біля якого гуртувались люди одного кола і напрямку. Вірний своїм демократичним принципам, він весь уклад життя свого застосовував до них: жінку мав просту, селянську, працю і уміркованність в своїх потребах були його девізом, але його висока інтелігентність, спокійний і ширий тон його відносин до людей, надзвичайна доброта і лагідність характеру робили з нього справжнього аристократа по духу, джентельмена, для всіх бажаного чоловіка!.. Як лікар Аф. Міхалевич був теж не менше відомий в городі, особливо серед городської і сільської бідноти. Його прийомний pokій був що дня переповнений нею. Бідних лічив безплатно і часто на свій кошт, через те мало міг заробляти для себе і жив бідно. Таким і до нині остався Афанасій Міхалевич. Довга семилітня зсылка в Сибір і звязані з тим тяжкі переживання зробили його тільки більш похмурим на вид, більш замкнутим в собі самому, більш нервовим! Але не остудили його давньої любови до правди, до людей, не одняли ідеалів, не згасили його молоді віри, що настануть колись кращі дні. Завданням Аф. Ів. було впливати на молодь, щоб виховувати робітників для будущої культурної праці. На його думку всій молоді, яка готовилася на громадських службах жити поруч з народом, треба було перш всього сей народ, знати, розуміти його душу, його потреби. Щоб розуміть ся з простим людом, не вистарчить само тільки „хождение в народъ“, як тоді говорилося, бо самі найкращі заміри пропадали на марне, осміяні тим же людом. Що для того, хто має служити інтересам простолюду, треба мати підготовку, треба знайомитись з його моральними, економічними обставинами його життя по кращим творам свого письменства, а чого не дістає доповняти перекладами з російської мови. Народні твори Гоголя, Решетнікова, Успенського, Енгельгардта мали бути для сього підходящим матеріялом. Такі були між иншими теми розмов на забавах, коли знов розпочались у др. Міхалевича і у Тобілевича літературно-артистичні зібрання.

Сюди приходили люди всіх станів і професій, всі ті, хто словом чи ділом polegшав ту біду і темноту, що панувала навколо: ідейні учителі народніх шкіл, прим. п. Волошин, священники по призванню, як

отець Іли Лашенко, адвокат Якубовський, що ділом і радою допомагав бідноті, безкористний лікар єврей Др. Гарр, якого прийомна була повна простого люду без різниці віри, бував представник вищої судової влади, товариш прокурора Іван Дм. Маркович, чоловік великої освіти і надзвичайної сили характеру, тоді і тепер визначний громадський діяч, бував співробітник місцевої преси, публіцист Іван Колючий (Яков Гордін), книготорговець Волод. Менциц,—а обік того ціла громадка молодшого покоління як Грабенко, Василев, Чекаленко, Левитський і багато ин. Тут обговорювали ся поважні житєві справи і питання часу, тут читали ся переклади починаючих літераторів російських творів народнього напрямку: „Підлипівці“, „Листи з хутора“ і таке инше, яким на жаль не довело ся бути надрукованими. Тут Іван Тобілевич у перше прочитавши свій переклад на українську мову „Книги чеків“ Успенського звернув на себе загальну увагу образвістю речі, силою і красою стилю і порівнянь;—а опісля спробувавши сил своїх в самостійній творчості прочитав свого „Новобранця“ і драму „Чабан“—і обидві сі речі упевнили його друзів, що в ньому єсть справжній талан письменника, який гріх заковувати за урядовою, канцелярською роботою—і всі вони раїли покинувши службу, взятись за літературну працю. На сих зібраннях поміж поважними справами грали, співали і деклямували. Отсі артистично-літературні вечори робили дуже корисний вплив на молодь, що дуже охоче сюди збирала ся. Се була для молоді ніби вища школа громадського життя і громадських обовязків і повинностей кожного культурного чоловіка. З сієї школи вийшло чимало чесних працівників, що опісля на різних нивах діяльності сіяли добро і справедливість. Тут виростали і робили ся свідомим напрямком природжені симпатії до рідного слова, пісні, минулого, до життя всего народу і родило ся бажання віддати своє житє на користь рідної справи.

„Надзвичайний Секретар“.

Іван Тобілевич в тім оточенню ідейних, чесних працівників набірав ся нової сили, черпав енергію на оту одноманітну, суху, канцелярську службу, яка тим не менше вимагала багато часу, уваги і праці. Той вплив, який він робив на всю канцелярську братню, не виключаючи і вищого начальства, поміг йому в протяг довгих літ провести дуже корисні переміни в щоденнім обіході, в привычках, в заведеннях канцелярських, і внести сюди почутє обовязку і людське поважання. Всі характерні і зрозумілі для чиновників і для просителів слова як: хабар, взятка, проволочка і т. п. почали потроху переводити ся з канцелярського лексікону, замінюючись словами: „Закон, обовязок, справедливість...“ Се було так дивно з початку для всіх просителів і інтересантів, коли

ЛНВістник 1913, кн. IX.

25

всі чиновники, як зговорившись неначе, перестали брати хабарі. Смішно було дивити ся, говорив Іван Карпович, як падали оті трьохрубльовки на землю з рук просителів, не прийняті чиновниками—і соромили одних і других!.. В поліції часто рішали ся такі справи, від яких залежав добробут не одної семі, якісь комерційні уклади, гандлеві умови давали змогу одним багатіти на рахунок других, я не багато в тім тямлю, але памятаю добре слова Івана Карповича, що колиб він хотів брати ті хабарі, які підсовували йому всякі аферисти за чостанову так чи инак певних формальностей в ділі, то він мав би напевно десятки тисяч! За одну якусь офіціальну бумагу, вексель здасть ся, щоб продержавши його одну лиш добу не дати в часу законного ходу, один заінтересований в сій справі, додав відразу секретареві дві тисячі!.. І був не мало здивований і обурений, коли секретар показав йому двері!.. А таких справ було без ліку. Саме суспільство в гірших своїх представниках, бажаючи собі купити права на мошенство, підсовувало не раз тенета на честь і совість чиновників, які здебільшого були люди не заможні і часто мало освічені!..

Іван Тобілевич мав опит і практику в людях такого сорту, і умів пізнавати хитрого лиса під личиною смирного баранчика.

Вирятувавши одного разу з фінансової інтриги подлих обманщиків чесного купця, єврея Вишневського, він придбав в ньому вдячного приятеля на все життя!..

Підчас пробування Івана Тобілевича в городській поліції ані кумовство ані підкуп не мали жадної ваги; діла справляли ся по черзі: бідний чи багатий, свій чи чужий мусіли ждати однако:—законність і справедливість керувала поступками всіх здебільшого чиновників. Щоб досягнути таких поважних результатів треба було довгих літ праці і виключно сприяючих обставин. Такими сприяючими обставинами був природжений дар Івана Карповича впливати на своє оточення і зєднувати собі віру і любов людей, а вдруге і сам дух часу, дух відродження, що обновляючи всі старі форми життя не минув і канцелярських кругів. Що до інших подій з кона урядової діяльності Івана Карповича то не можна не згадати, що познайомившись близько з сумними картинами порядків в городській тюрмі і арештантських домах, маючи приятеля в особі Ільчевича смотрителя тюрми, подбав про се, щоб відносини до в'язнів зробити яко мога більш гуманними і полегшити становище етапних, даючи їм то зібрану грошову заемогу, то харчеві запаси, то льготні предписання до інших пересилочних пунктів. Найбільше звертало ся уваги на хорих, старих і вагітних жінок. На сих етапних простоях каторжан доводило ся бачити дуже багато цікавих типів з усіх верстов суспільства. Придивляючи ся в поліції до типів безпашпортних і бездомних бродяг, які по етапу відсилали ся на „місто жительство“, Іван Кар-

пович бачив там таких людей і чув такі оповідання, яких і через двадцять літ не міг забути. Між иншими він тут бачив старого, немічного салдата ще миколаївських часів, який послужив йому темою для першої повісті: *Безталанна*. А через якийсь час в иншій партії бродяг впізнав і Софію Безталанну дочку того старого, що осліпши після пологів, утікла від свого лихого чоловіка і прийшла в город татка шукати. А не знайшовши, бо він сеї ночі помер в лікарні, відсилала ся етапом в своє село, і як у досвіта виходила з города з партією бродяг, то стріла ся з труною батька, що несли на кладовище, а не бачучи світа, серцем тільки запевно почула на мить одну обік себе друге рідне серце, що билось колись для неї єдиною щирою любовю... Житє пише свої живі трагедії складнійше від славних драматургів!.. Саме справжнє життя дало тоді і Івану Карповичу тему, на яку він написав свій перший драматичний твір під назвою *„Чабан“*,—а за ним і всі свої инші драми і комедії.

Пригадую, що в ті часи Іван Карпович їздив яко делегат від елисаветградського товариства до Київа. Ідучи Дніпром зустрів на палубі пароплаву старого українського бандуриста Вересая—і перший раз в житю почув народню стародавню думу в виконанню сего надзвичайного кобзаря, справжнього артиста. І сталось так, що старий співець народніх дум і молодий ще тоді чиновник поліції, майбутній письменник лиха народнього, зустрівшись познайомили ся і подружили ся. Вересай оповідав йому свої тяжкі пригоди, жалів ся на байдужність людей до художнього співу, на заборону адміністрації співати йому по ярмарках,—і показував царський подарок, який нерозлучно носив з собою, як талісман од всіх злигоднів і напастей.

Будучи у Київі, бачив там Антоновича, Рильського, Кониського, Житецького і багато инших. Висловивши насамперед причину приїзду свого сюди, Іван Карпович висловлюючи свої думки і переконання з причини деяких спільних питань, мав перед зібранням блискучу промову, яка на присутніх зробила велике вражіння,—і він почув тоді дуже багато прихильних для себе річей від громадян і громадянок. „Де ви взяли ся—спитала його Ольга Лисенкова, велика ентузіястка,—що так сміливо, наче справжній американець дивитесь у будучину? Звідкіля ви?“— „З вільних степів Ново-України!“—одповів Іван Карпович. — „Оті ваші степи виховають нам знову другу Січ запорожську!“—сказала сміючись.— І воно так і стало ся, бо коли після указу 76 року було на довго припинено всі обяви культурного і національного руху по всій Україні, херсонська степова Січ, що стояла весь час на варті, перша виступила в похід, згуртовавшись під прапором громадського діла, на якому стояло: *„український народній театр!“*. (Далі буде).

МИКОЛА ЗАЛІЗНЯК.

З новійшої літератури про національне питання.

II.

В шестім зошиті видавництва „Beiträge zur staats-und rechtswissenschaftlichen Fortbildung“, яке виходить у Гановері, уміщено два інтересні виклади професора віденського університету, Бернацка. Про один з сих викладів під заголовком „Rechtsstaat und Kulturstaat“ ми може поговоримо окремо. Другий—„Die Ausgestaltung des Nationalgefühls im XIX. Jahrhundert“ (Витворення національного почуття в XIX ст.) є інтересним і добрим доповненням до праці проф. Сеньобоса. Сей виклад складається з двох частин. В першій автор дає загальний огляд розвитку національного почуття, а в другій обговорює питання про відношення між сучасним державним правом і національною проблемою. Обидві частини, як бачимо, дуже інтересні, і тому варто їх зреферувати.

Почуття спільности, каже Бернацк, симпатії й дружби, яке єднає тих, що говорять тою самою мовою і тому первісно були того самого походження, є одним з великих фактів, що дуже вплинули на історію людскости. З сим почуттям мимоволі лучить ся відчуження, а навіть ворожнеча в відношенню до тих, що говорять иншою мовою. Однак на думку Бернацка се прастаре почуття в його первісній формі ще не є національним почуттям. Як і Сеньобос, він бачить початок національного почуття доперва там, де воно стає політичною потребою, себ-то перетворюється в домагання, щоби так злучені між собою люде були ще й відповідно організовані, себ-то творили громаду. Се домагання буде цілковито заспокоєне тоді, коли ся громада буде незалежною від инших, себ-то творитиме державу. Властиво навіть в сій випадку, додає Бернацк, справа ще не скінчена. Се тому що в кожній самосвідомій національності криється змагання панувати над иншими національностями. Національне почуття в сій перебільшеній формі вироджується вже в націоналізм або шовінізм, який не задовольняється незалежністю власної нації, але не хоче стерпіти свободи иншої національності, хоче за всяку ціну панувати над нею.

Сеньобос, як ми вже бачили, висловив думку, що доперва в XIX ст. національні почуття проявили ся з особливою силою. Про розвиток національного почуття й розуміння національних питань в попередні часи він нічого не говорить, хоч нема сумніву, що історія дає багато матеріалу для сеї справи. Сю прогалину виповнює Бернацк,

даючи короткий і загальний огляд проявів національного почування й відношення до принципу національності в різні часи.

Первісне правне відношення до чужого національно чоловіка було дуже просте. Його трактовано як ворога, себ-то як безправну особу, яку можна вбити або повернути в рабство. Але навіть в античній світі у окремих мислителів все ж існувало невиразне почування, що всі люди брати собі. В ті часи занадто всі терпіли від жорстокостей війни. Турбота: нині тобі, завтра мені — в старовину панувала над кожним. Прояв цього почування ми бачимо в оповіданні про будову вавилонської башти. Автор безперечно виходить з представлення про колишнє братерство людей. Лише наслідком зарозумілості, яка повела до будови башти, повстала між людьми різниця що до мов. Таким чином се оповідання веде повстання національного почування до зарозумілості. І треба признати, що в сім погляді лежить вірне спостереження дійсних фактів і значна частина правди.

Особливо виразно проявляється гуманітарна ідея ¹⁾ в посократівських грецьких філософічних системах. Школа циніків, стоїків і Епікур заперечують етичну вартість національності. В ще більшій мірі се треба сказати про християнство. Тут ідея людскости доходить до найвищого розвитку й осуджується всяке вороже відношення до людини, хоч би се й був иноплеменик. Відношення християнства до національної проблеми між иншим символізоване в оповіданні про Сошествіє св. Духа. Властиве значіння цього свята полягає в тім, щоби пригадати момент, в яким апостоли говорили мовою, зрозумілою для всіх націй, себ-то проповідували нову віру, яка стоїть понад усякими національними протилежностями й нищить їх.

Таким чином з цього погляду християнство є завершенням гуманітарної філософії старинного світа й займає відносно національних проблем таке саме становище, як Будизм або Іслам. На сході релігія й досі заступає місце національних почувань. В середніх віках так само було в Європі, що доводить існування релігійних війн. Ще нині одна полуднево-слов'янська нація ділить ся на дві національності, Хорватів і Сербів, хоч вони говорять тою самою мовою. Різниця між ними лише та, що Хорвати католики, а Сербі православні. Однак новішими часами й вони починають переймати ся модерною національною ідеєю й змагають до об'єднання. Ясно, як сильно мусять зростати антипатії, коли навпаки до національної протилежності прилучується ще й релігійна, як наприклад у відношенні православних Росіян до протестантів Фінів

¹⁾ Дуже інтересні узагальнення й уваги про розвиток і прояви ідеї людскости дає В. Вундт в четвертій розділі своєї книги „Elemente der Völkerpsychologie“, який має заголовок „Die Entwicklung zur Humanität“. М. 3.

або до католиків Поляків, або Поляків до греко-католиків Українців або Турків до християн Вірменів.

В середніх віках католицизм сильнійше переводив овою протинаціональну тенденцію, ніж яке инше християнське ісповідання. Коли моральна наука католицької церкви говорила про самовідречення і приниження, як про найбільші чесноти, вона мусіла осуджувати всяку зарозумілість, а значить і всякі прояви національного почуття, як вплив зарозумілості. Вона хотіла бачити всіх людей братами перед Богом, і тому мусіла придушувати прояви національних почуттів або бодай представляти їх як щось маловартне з етичного погляду. І треба признати, що се їй в високій мірі удалося завдяки заведенню папської зверхності в Римі і перетворенню римського цісарства в світову державу, що служила цілям церкви. Найважнішим чинником в цьому грандіозному процесі було становище латинської мови, яке витворилося ще в часах римської держави. Тут сама історія щасливо розв'язала проблему панування над багатьма націями за поміччю одної урядової мови. Правда, в середніх віках латинська мова стала мертвою, але все ж вона лишилася живою настільки, наскільки її уживав і цю говорив пануючий стан, клір. Але сей клір не творив ніякої національності, і таким чином мова культу й урядова мова церкви не була мовою якоїсь одної живої національності, а через се загальне уживання латинської мови не ображало почуттів різних національностей.

Значіння цього моменту, каже проф. Бернацк, особливо ясне для Австрійців, бо наша мова, за поміччю якої ми всі порозуміємося, німецька, не має сеї прикмети. Спосіб, за якого поміччю католицька церква потрапила в суворих і жорстоких часах звести національні протиставлення до мінімуму, завсіди лишилася одним з найбільших політичних творів усіх часів. Та хоч і як великою могла бути заслуга церкви в часи середньовіччя, однак не бракувало й негативних сторін. Той факт, що латинська мова була одинокою, в якій відображалося все високе, серйозне і святе, що виключно вона була мовою законів, судів, адміністрації, дворів, культу, науки і навіть поезії, сей факт перешкоджав усім націям культурно розвиватися.

Національні мови протягом середніх віків були мовою неосвічених, грубих людей. Сей факт на думку Бернацка пояснює, чому всі германські держави на полудень і захід зараз романізувалися і втратили свої германські прикмети, ледве тільки прийняли католицизм замість аристіанства. Тому, каже він далі, кожний національний рух мусів починатися з оклику—геть від Риму! І всяка опозиція проти католицизму, хоч би вона спочатку й виходила з інших мотивів, вела до розвитку і зміцнення національної свідомості.

Всі реформатори починали свою роботу з перекладу біблії на рідну мову, і лише через се або через сотворення поважних і великих поетичних творів являла ся можливість розвинути національні ідіоми до рівня літературних мов, а людей, що ними говорили, до рівня націй. Твір Данта сотворив умови для повстання італійської нації, переклад біблії, якого dokonав Лютер,—для нації німецької.

Данте спочатку розпочав Божеську комедію в латинській мові, одначе потім перервав писання і розпочав наново вже в матерній мові. Він почував ся до обов'язку сю зміну оправдати в дуже інтереснім писанню, яке він назвав „De vulgari eloquio“. Тут він викладає, що матерня мова має ту перевагу над латинською, що вона є природною; він каже, що мова, якою він написав свій поетичний твір, є „благороднішою“ (nobilior) від латинської, він навіть мав сміливість означити її, як „lingua illustris“, в якій можна краще, ніж в латинській, дати вираз найвисшим річам, наприклад прославляти хоробрість, любов і справедливість. Хоч ці думки й були написані в XIV століттю, одначе в них вже чується наближення реформації.

Одначе Дант все ще не був в стані зрозуміти все політичне значіння того, що він зробив. Він ще не був італійським патріотом, скорше Фльорентійцем, а крім того почував ся ще горожанином цїсарства, як про се свідчить його робота „De Monarchia“. За те його наступники, Петрарка, Бокаччіо, Коля ді-Ріенцо вже почували ся наскрізь Італійцями, поняте, яке цілковито сходиться з понятєм античного Римлянина. Далі Макіавелі в останнім розділі своєї книжки про Князя (1517 р.) вже вдарив в найголосніші національні струни, домагав ся прогнання Французів, Еспанців і Німців, представляв Медічі, що вони повинні сотворити з Італії одну національну державу. Взагалі Ренесанс і навіть сама римська Курія потрохи все більше й більше переймали ся національним настроєм. І сей процес знайшов живіший відгук також по другий бік Альпів. Віклев, Гус, Коменський, Ульріх фон Гутен, Цвінглі, Генріх VIII англійський, а також Лютер були під дуже сильними впливами національних тенденцій і в свою чергу дуже вплинули на їх дальший розвиток.

Правда, реформація спочатку не мала ніякої національної тенденції, що більше, вона хотіла навіть бути відновленням старого, протинаціонального християнства; одначе вона набула національного значіння сама з себе вже тому, що головним мотивом її агітації проти папства було зазначення того факту, що всі дари папі й церковні податки йшли на чужину, що осередок управи церквою був за границею, що провідники церкви належали до чужої національності. Далі велике значіння мав також той факт, що дуже важні області, якими завідувала досі церква,

просвіта й піклування про убогих, мусіли припасти державі, що зі скасуванням окремого стану кліру також латинська мова стратила своє значіння в культі, штуці і поезії, а також в науці. В окремих писаннях реформаторів можна знайти також безпосередні національні почування.

Однак загалом реформація все ж мала релігійний характер, і се пояснює, чому юридична й соціальна філософія XVII і XVIII століть, так звана природноправна школа, не розвивала далі поняття національності. Вона звернула свою зброю головно проти деспотичних державних форм і поліційної держави. При шуканню прав людини взагалі, при вистваленню основного принципу рівності між усіма людьми, національні різниці не викликали до себе жадного інтересу.

Ся національна байдужість школи природного права збільшилася ще через те, що її перші й найбільші представники належали до англійської й французької нації, а політичний розвиток сих націй так далеко пішов наперед, що в їх теорії поняття нації й держави цілковито сходилися. Через се в усіх підручниках природного права зовсім не згадується про поняття національності; характеристичним виїмком є лише Боден, який в 1576 р. проголошує правом суверенности—заборонити переможеному народови уживання його мови. Дперва австрійські Словяне по революції 48 року почали заводити національні права до каталогу людських прав.

В кінці XVIII і на початку XIX столітя національні почування й національна свідомість були на дуже низькім рівні. І справді, Гердер писав в 1774 році: „Ми Німці що правда не маємо батьківщини, зате ми є приятелями людей, горожанами цілого світа. Вже тепер говорять всі правителі Європи, а незабаром і всі ми будемо говорити по французьки“. І се зовсім не лякало його, ані не викликало в нім суму, бо він зараз додавав: „І тоді почнуть ся наново золоті часи, коли цілий світ мав одну мову, коли був один пастух і одно стадо“. Для Українців, що живуть в Росії, сі слова видадуть ся досить знайомими. Вони й тепер ще можуть чути й чують від усяких „поступовців“ російських балаканину про непотрібність національних поділів, про національну вузькість і національний шовінізм українського руху, повторяють навіть думки про те, що вони (Москалі) горожани цілого світа, але тут справа стоїть о стільки гірше, що замість рекомендувати Українцям якусь справді вже світову мову, як англійська або французька, і справді світову культуру, вони накидають їм виключно свою національну й далеко не світову мову й свою досить дрантивеньку, в порівнанню до західно-європейської, культуру. І тому найкращою відповідю на всі подібні закиди Москалів є рада їм,

щоби вони самі насамперед дали приклад—почали кидати свою мову й витворювання своєї національної культури й заводити у себе якусь иншу світову мову й культуру.

Характеристичним є також другий приклад, який наводить Бернацк. Навіть Фіхте свого часу, сто літ тому, в своїх промовах до німецької нації зовсім серйозно брав на увагу небезпеку цілковитого витиснення німецької мови французькою. Тоді ще писали цілі книги з приводу питання, чи побідитель має право заборонити переможеній нації уживання її мови. Тут знову бачимо ливну аналогію з нашими, українськими відносинами. Павловський в своїй граматиці української мови писав сто літ тому, що заняв ся уложенням сеї граматики, щоби заховати сліди української мови, яка на його думку, вже зникає зовсім, коли вже не зникла. Та з того часу, як він писав свою працю, українська мова не лише не загинула в устах простого люду, але в наші часи стала мовою інтелігенції, мовою висших кругів суспільности, мовою науки, літератури, публіцистики і т. д., здатною до чудового виявлення найніжніших вражіннь людської душі і до найвисших абстракцій філософічного розумовання. І досягла вона такого розвитку не зважаючи на те, що в Росії й досі не лише книги пишуть про те, що нарід—переможець має право заборонити переможеній нації уживання її мови, але теорію сю в житє переводять з цілою силою державної власти.

Загальний низький рівень національної свідомости пояснює, чому віденський конгрес 1815 року при зміні політичної карти Європи зовсім не числив ся з національним принципом. Метервіх багато разів висміював сей принцип в часах перед мартівською революцією.

І все ж власне на сі часи припадає розбудження національних почувань наслідком революцій 1789 р., 1830 і 1848. Хоч сі революції й мали почасти політично-демократичний характер, одначе все ж вони скінчили ся національно-визвольними рухами в Німеччині, Іспанії, Нідерляндах, Італії, Греції, Польщі, Угорщині й Австрії. Паралельно з сим іде в німецьких учених кругах опозиція теоретиків права проти давнішого природного права; сі учені, основателі так званої „історичної школи права“ розглядають нарід, як чинник, що творить право, і відповідно до сього погляду енергійно підкреслюють національний характер права. Майже рівночасно Фридрих Ліст зі своєю широко закровоною агітацією на користь „національної системи“ народного господарства й утворенням німецького цлогового союзу дуже багато зробив для розвитку німецького національного почування. Також пізнійші зміни європейської політичної карти, перегляд яких дає Сеньобос, були викликані головню національними рухами, і сі рухи ділали далеко інтензивнійше й глибше, ніж рухи демократичні.

В 1859 році італійський державний муж і професор, Манчіні, в одній зі своїх славетних промов висловив навіть твердження, що національна ідея повинна бути „основою нового народного права“, що кожда нація має природне право злучити всіх своїх членів в одну суверенну державу. Не підлягає сумніву, що ця ідея Манчіні є так само демократичною, як і національною, бо має в своїй основі ідею суверенітету народу, так зване в Росії „право кожного народу на самоозначення“. Одначе треба признати, що дійсність досі ще далеко стоїть від принципу, якій виставив професор Манчіні. Державні організації і в наші часи дуже часто не сходять ся з границями національностей, і з огляду на се, на думку проф. Бернадіка, стає задачею політики, як науки, погодити між собою обидва принципи — принцип держави і принцип національності. Поки одначе ми перейдемо до поглядів проф. Бернадіка на те, якими способами можна розв'язати сю задачу, спинимо ся ще на одній інтересній сторінці з австрійської нової історії.

В 1855 році заключила Австрія конкордат з Римом. Австрійське правительство і цісар сподівали ся, що за помічю церкви можна буде наново здушити в монархії всі прояви національних почувань, що се дасть можливість утворити з Австрії суцільну централізовану державу й таким чином забезпечити їй провідне становище в німецькій Союзії. Одначе сі надії завели.

Правда, в кінці 1849 року був зїзд австро-угорських єпископів, які знову в цілком середньовіковому дусі виводили національне почування з часів будовання вавилонської башти і тому проголосили його гріховним. Австрійське правительство з радістю прислухало ся до сих висновків, одначе успіх був короткотривалий, бо протягом XIX століття національні почування дістали ся до самої церкви, так що вона мусіла змінити своє становище в сій справі.

Правда, деякі церковно настроєні люде ще й досі тримають ся старих поглядів на національне питання, так що кілька років тому професор теології на віденському університеті назвав німецьку мову „lingua barbarica“ й казав, що вона далеко гірша від латинської, а один єзуїт в 1908 році в своїй брошурі зовсім серйозно доводив, що національну програму „виробили в Женеві романські масони“. Одначе не зважаючи на се, в провідних кругах католицької церкви все ж видно велику зміну в справі національного питання. В 1848 році навіть сам папа, що правда лише на короткий час, виступив був на чолі національно італійського руху! І з того часу все частійше католицькі духовні займають провідні становища в національній боротьбі, особливо у австрійських Слов'ян. Пригадаємо справді, що до недавнього часу в українському національному руху в Галичині духовенство відігравало найважнішу роль. Пригадаймо

також виступи польських і українських єпископів в справі виборчої реформи до галицького сейму, коли вийшла справді інтересна й варта уваги сатирична картина: польські єпископи в ім'я Христа й принципів католицької церкви закликали всіх віруючих Поляків вибирати до сейму лише противників виборчої реформи, а українські єпископи в ім'я тих самих принципів рекомендували Українцям боротьбу за виборчою реформою.

Характеристичною є також причина, за для якої останніми часами довго не скликувалися австрійські католицькі зїзди. Їх скликання розбивалося тому, що не німецькі католики не хотіли, щоби на зїзді офіційною мовою була німецька мова. Навіть окремі члени ордену Єзуїтів, який найбільше попрацював для придушення національного почуття і завжди дбав про те, щоби в своїх колегіях перемішувати між собою членів можливо багатьох національностей, останніми часами значно уступили перед силою національного почуття. Наприклад в писаннях відомого Єзуїта Катрайна (стаття „Національність“ в „Herderschen Katholischen Staatslexikon“ і в його „Moralphilosophie“, т. 2) ми вже не знайдемо нічого про гріховність національного питання і вавилонську башту, навпаки, там національність представляється як твір провидіння, вихвалюється як важний елемент культури, а навіть певні принципи признаються „природним правом“ національності. І вже з чисто єзуїтською моралю часопис „Kath. homileth. Wissen und Praxis“ (1912) пише: „Лише незнання історії або злі наміри показують ті, що кажуть, ніби то католицька церква минулими часами виступала проти принципу національності; вона завжди з поважанням відносила ся до національної свідомості“. Таким чином ми бачимо, що з католицькою церквою в національних справах сталося те, що сталося і з соціально-демократією. Сила національного руху, хоч і проти їх волі, змусила їх признати права національностей і втягнувала їх у вир національної боротьби.

Переходимо тепер до другої частини праці проф. Бернацька, в якій він спочатку розглядає питання про те, як ставиться до національної проблеми сучасне державне право, а потім ширше обговорює головніші проблеми, які висунула наперед практика національного життя народів Австрії.

Державне право сучасності дає багато способів, які виробилися історично, з одної сторони під впливом території на політичне життя, а з другої сторони під впливом спостереження, що національні питання тим легше розв'язувати, чим меншим є число національностей, що входять у рахунок. Однак це спостереження має свою вагу лише до певної міри. В одній державі, що має 70 або 100 національностей, як на-

приклад теперішня Росія, легше справу полегодити, ніж в державі, що має 5 або 10 національностей.

Для розв'язання національного питання можуть служити форми або складної держави або держави суцільної. Форми складної держави—се союзна держава, унія і колонія.

Союзна держава, що складається з різних національностей, відома досі лише одна—се Швейцарія. Правда, політичний поділ її не відповідає національним границям, бо там існує три національності і 25 кантонів, з яких деякі заселені двома національностями. Однак не підлягає сумнівови, що там федеративна форма дуже облекшує справу, бо в жаднім кантоні нема більше, як дві національності. „Сим і пояснюється, каже проф. Бернацк, той факт, що у Швейцарців належність до держави цілковито сходиться з належністю до нації. Німецький Швейцарець на питання, до якої нації він належить, ніколи не відповість, що він Німець, але завжди скаже, що він Швейцарець, зовсім не розуміючи, що нема нації без мови і що нема швейцарської мови“. Нам здається однак, що се не зовсім так. Не підлягає сумнівови, що історія Швейцарії виробила у всіх трьох народів, що заселяють Швейцарію, почуте спільности, солідарности і прив'язання до своєї держави. Особливості швейцарської історії пояснюють нам також, чому в Швейцарії замешкали там частини народів німецького, французького й італійського всеж творять з політичного погляду одну націю. Се однак ще не говорить, щоби вони не мали національного почуття взагалі, щоби Німець там не відрізняв себе від Француза або Італійця і т. д. З другої сторони, буває й так, що якась національність не має власної мови—стратила її наслідком страшних репресій. Приклад сьому маємо в Ірландцях, що говорять не ірландською, а англійською мовою. І все ж, не зважаючи на се, вони творять окрему і націю в розумінню політичнім, бо хоч живуть в англійській державі, однак воліли би мати свою державно-національну організацію, і національність в розумінню культурнім і економічнім. Таким чином твердження проф. Бернацка, що без окремої мови не може бути нації, є хибне. Він каже, що нема швейцарської мови. Се так. Але ж нема й американської мови, і всі Американці розмовляють англійською мовою, однак ніхто не скаже, що існує лише англійська нація й нема американської. Таким чином справа представляється в різних формах в залежності від цілого ряду чинників—історичних, державних, економічних, територіальних, культурних і т. д. В Швейцарії існує швейцарська нація, хоч там живе властиво чотири неоднакові народи. А в Австрії вже нема австрійської нації, як нема й нації російської. Се тому, що коли під нацією розуміти різні національності, злучені в одну державну організацію, якої вони не хо-

тять кинути й вартість якої цівять і ставлять над усе, то що до Австрії дуже тяжко означити, чи існує австрійська нація, хоч скорше можливо, що існує. Натомість у Росії російською нацією була й є лише національність московська, а всі інші нації зовсім не почувують ся до обов'язку солідаризувати й ототожнювати себе ні з московською нацією, ні з російською державою і, як можна думати, з розвитком суспільного й державного життя Росії сепаратистичні тенденції її окремих народів будуть зростати все більше.

Кольоніальна форма управи теж зменшує труднощі національного питання. Кольонія лежить далеко, за морем, має свої спеціальні інституції, так що з національно-правного погляду в кольонії легко можуть бути інші форми, ніж в метрополії. Таким чином в Канаді Французи, в в Подудневій Африці Голландці мають національну рівноправність з Англійцями. Се очевидно не відносить ся до тубильців.

Третою державно-правною формою складної держави є унія, себ то таке злучення кількох держав, яке полягає в спільности особи монарха. Що при такій формі розв'язання національної проблеми може бути легшим, се зрозуміло, бо число національностей звичайно зменшується. Але унія також має свої небезпечні сторони. Історія дає нам численні приклади уній навіть в самім ХІХ столітті, не говорячи вже про давніші часи. Наприклад Фінляндія була злучена унією з Росією в 1809 р., Польща з Росією в 1815 до 1832 року; Швеція з Норвегією від 1814 до 1905 р., Данія до 1864 р. була зуніювана з Гольштайном і Шлезком; в 1908 р. до Данії прилучила ся унією Ісландія. Проект німецької державної конституції з 1849 р. вимагав, що коли німецька країна має спільного монарха з країною не німецькою, як було тоді з Люксембургом і Гольштайном, то вона мусить мати свій „власний окремий устрій, правительство і адміністрацію“, й коли монарх не є в німецькій країні, то в ній має бути регентство. Подібне регентство для відсутного короля існувало тоді в Норвегії, а також Невшателю, який до 1858 року був зуніюваний з Прусією. Нарешті воно було проєктоване для Угорщини в 1848 році.

Теперішня австро-угорська унія датується 1867 роком й мала на цілі заспокоїти національні змагання Малярів, хоч і коштом інших національностей. Також відношення між Хорватією й Угорщиною, як його встановлено в 1868 році, трактується звичайно як унія, очевидно лише не зі сторони Малярів, які хочать бачити в ній лише звичайну провінцію.

Усі ці унії полягають почасти на принципі рівноти, як наприклад унія шведсько-норвезька й австрійсько-угорська—остання принаймні що до прав—почасти на принципі нерівности. При шкутильгаючій унії, яка

була наприклад в Фінляндії—Росії, Польщі—Росії, й є досі в Ісландії—Данії, Хорватії—Угорщині, одна держава має перевагу — що найменше відносно заграничних і воєнних справ. Що до иншого, то державне горожанство, парламент, законодавство, військо, суд і адміністрація, а також фінанси можуть бути відосібнені, і се очевидно зменшує нагоду до конфліктів і незадоволення.

Одначе досвід показує, що унія має також свої лихі сторони. Так само рівність, як і нерівність дає нагоду до спорів. Особливо інтересним є приклад Норвегії, яка зірвала унію зі Швецією, хоч ся унія й була основа на принципі рівності. Се пояснюється природним явищем, що чим більше прав має яка національність, тим більше зростають її домагання. Національне почуття знаходить своє цілковите задоволення лише в цілковитій державній незалежності, а сього не може дати унія. Сим пояснюється також, чому Англія так довго вагала ся дати національні права Ірландії, чому Росія напружує всі сили на боротьбу проти всіх проявів національного руху своїх національностей.

Далеко тяжшим є розв'язання національної проблеми в суцільній державі. Найпростіше представляється ся справа в деспотії або абсолютистичній монархії. Се власне й є причиною, чому в Австрії свого часу Метерніх, а в Росії ще недавно Побідоносцев остерігали й противили ся заведенню конституції. Так само в Туреччині, Персії й Китаю конституційний устрій заведено би скорше, як би не побоювання перед національними рухами. В абсолютистичній монархії всі в рівній мірі політично-безправні. Натомість з заведенням конституції зараз являється на сцену національне питання, як се можна бачити на прикладах Австрії, Італії й Угорщини в 1848 році і Росії, Туреччини, Персії й Китаю в наші часи. Молодо-турецька партія дуже помилила ся, коли думала, що в Туреччині знайдеть ся лише одна „османська“ нація, як миять ся в Росії конституційні демократи, коли думають, що там довго буде існувати „общерусская“ інтелігенція й що різні національності Росії схотять злитися в одну „російську“ націю. І молодотуркам і конституційним демократам можна порадити, щоби вони вибрали ся довший час на науку до Австрії—се би їм дуже придало ся.

В конституційній державі принцип рівноправності стоїть в різкій суперечності з обмеженням або виключенням певних національностей від політичних прав—виборчого права, права бути вибраним і права займати уряди.

Правда, деякі держави проголосили в конституціях принцип національної рівноправності, наприклад Швайцарія, Бельгія, Австрія. Угорщина також проголосила його в законі про національності з 1868 року, але вже в сїм законі, а ще більше в практиці скасувала сей принцип. В

Угорщині політичні права фактично мають лише Маляри або ті, що признають ся до них. В Швайцарії теж італійська національність, а ще більше рето-романське плем'я! з упереджені в порівнянні з Французами або Німцями. Та найгірше справа з національною рівноправністю стоїть в Австрії, не зважаючи на весь поступ Австрії від 1867 р. Тут ми знаходимо велику різноманітність, і се є причиною тої завзятої національної боротьби, яка останніми роками цілковито загальмувала роботу і парламенту і окремих соймів, а в Чехах довела до завішення крайової конституції.

На думку Бернадіка для Австрії розв'язання національних питань найкраще перевести дорогою послідовного застосування принципу автономії національностей. Існуючі сойми країв можуть бути задержані, але з поділом на національні курії, так само принцип національних курій треба перевести і в інші галузі адміністрації, шкільництва і т. д. Ширшим обговоренням різних трудностей, які при цьому можуть повстати, і кінчить проф. Бернадік свій виклад. Однак думки, які він при цьому висловлює, не мають особливого інтересу й оригінальності в порівнянні з роботами інших австрійських політиків, що займалися розв'язанням національної проблеми в Австрії, і тому ми можемо лишити їх на боці.

ГР. ЧУПРИНКА.

Рондо.

Ти вмерла. Більш нема кого мені любить,
Нема в душі моїй божественного перла.
Прилинь до мене в сні хоч на єдину мить!
Ти вмерла.

Моя нудьга в мені вже серденько зажерла.
Як тяжко кращий, дивний перл душі згубить
І знать, що не найти душі такого перла.

О, ні! Я буду з раною на серці жить,
Щоб смерть хоч споминів об ній в душі не стерла.
Я буду сам вночі при зорях ворожить.
Ти вмерла.

Август Бебель.

(1840—1913).

31 іюля старого стилю, в Швейцарії, там де хвилі Рабюсси спадають в гірну долину, на курорті Пассуга помер отаман німецьких робітників і Нового Інтернаціонала Август Бебель. Звістка про смерть сього геніяльного борця за соціалістичні ідеали, права і кращу будучину всіх працюючих мас і людства, громом облетіла всю земську кулю, невимовним жалем відбила ся в серцях пролетаріата всього світу і примусила навіть ворогів його побожно схилити голову перед великою поштою.

Житє Августа Бебеля і вся його діяльність,—се єсть житє і історія робітничої класи цілої Німеччини за останні п'ятьдесят лїт і трудно відшукати в житю Августа Бебеля такі моменти, котрі-б не переплітали ся тісно з робітничим рухом. Його книга „Мое житє“, написана останніми роками, розкриває перед нами одну за одною картини тої великої боротьби, яку він, як отаман, вів спільно з робітниками, і дає нам можливість познайомитись ближче з ним яко з діячем і людиною.

Народив ся Август Бебель 1840 року 22 лютого в місті Дейц-Кельні. Його батько Йоган-Готліб Бебель був унтер-офіцером і служив в той час в Прусії при 25 піхотному полку 3 роти. Описуючи в своїй автобіографії перші моменти свого житя, Август Бебель іронічно каже зі слів своєї матері: „Родив ся я в казармі саме в той час, коли пробіла дев'ята година вечора. Сей момент до певної міри „історичний“, бо в сей час перед казармою дудар награв вечірню зорю, котра, як відомо з найдавніших часів була для салдатів знаком того, що вони можуть іти на спочинок. Люди з забобонами могли-б в сьому вбачити натяк на мое будуче опозиційне відношення до існуючого державного ладу; бо, правду кажучи, се-ж йшло проти військових правил, що я, син пруського унтер-офіцера, своїм криком оглушаю стїни королівської казарми в той саме час коли дали наказ спочивати“. Світ божий, на котрий перший раз глянув після народження Бебель, був сірий, його розливав каганець лойовий по стїнах казарми. І світ сей до певної міри символізував дитячі роки будучого проводиря робітничої армії.

Сірі вони були аж занадто—умови житя, все оточення, а найпаче матеріальна сторона занадто сумними були в родині Бебелів. Взагалі в ті часи пруському унтер-офіцерови жило ся не солодко. Платня була така мізерна, що тяжко було вижити на неї одній людині, а вже про ці-

лу родину нема чого й говорити. А сім'я Йогана-Готліба Бебеля складалася з п'яти душ (крім Августа були ще два сини) і на унтер-офіцерську платню не було змоги задовольнити найголовніші потреби родини. До того-ж ще батько Августа втратив на службі своє здоров'я. Щоб хоч трохи зарадити своєму горю мати Августа Бебеля, одержавши дозвіл, відкрила торгівлю річами потрібними для салдатів, а разом з тим і харчувала салдатів. Звичайно се великих прибутків не могло давати і доводилося ледви кінці з кінцями зводити.

В році 1843 батько Августа Бебеля помер, а мати одружилась з його братом Августом, котрий був відданий серцем дітям брата. Ся подія мала наслідком те, що родині довелося переїхати з казарм військових Дейц-Кельна в Браунвеймр до тюрми, де вітчим Август обняв посаду надзорчого за в'язнями. Звичайно, се не могло забезпечити матеріально родину, а про моральну сторону вже нема чого й казати. Ізольований високими мурами від широкого світа, Август Бебель тільки й міг бачити як карають на тіло в'язнів та як поводять ся з ними. Але й таке життя тривало не довго. В 1845 році вітчим Бебеля помер.

Родина мусіла забратись з тюрми і переїхати до Вецлеру, звідки родом походила мати Бебеля, уроджена Сімон. Тут Август Бебель провів свої дитячі роки, тут же він і скінчив вчення в школі, хоч ходити до школи почав ще живучи в Браунвеймрі. Вецлерська школа славилася широкою постановою справи навчання, а Бебель своїми незвичайними здібностями, старанням та любов'ю до науки завоював тут собі любов учителів. Особливо визначався він в математиці, історії та географії. В сій же школі застали його і революційні 1848 та 1849 роки і захопили всього Бебеля.

Як не дивно, а треба сказати, що в сей час весь він був перейнятий поглядами реакційними, монархічними. Сього він не крив ні перед ким і навіть постраждав за такі свої переконання. Про сей період життя Бебель в своїх мемуарах пише: „Революційні роки—1848 і 1849 викликали в мені велике зацікавлення. Під впливом старих традицій більшість Вецлерців мала республіканський настрій. Сей настрій перейшов і на учнів. І ось підчас політичних дебат, які відбувалися між нами досить часто, виявилось, що тільки я та ще один мій товариш являємось монархістами.

Нас за се таки добре побили. І коли тепер мій „антипатріотичний“ спосіб думання доводить до злоби моїх супротивників,—каже там же Бебель,—то хай вони не забувають того, що я постраждав за „отчизну“ в той час коли батьки і дядьки їх належали до „антипатріотів...“

В 1853 році померла мати Бебеля і він лишився на життя у своїй
ЛНВістник 1913, кн. IX.

тїтки. Через рік Август Бебель скінчив вченне в школі. Се йому було не на втіху, бо починалась пора шукати заробітку на протижитє.

Найбільше лежало серце Бебеля до гірничого діла і він заявив своєму дядькови, що хоче сим зайнятись, але матеріяльне становище направило його на инший шлях. Мусїв вступити до токарної майстерні за учня, яку скінчив в 1858 році і пішов подорожувати по Германії, Австрії і Швайцарії. Так вступив в самостійне житє будучий отаман німецької соціал-демократії.

І в той час про те, що Бебель вийде на соціал-демократа, ніхто не міг думати. Не дивлячись на свій природний великий розум, на постійну роботу над своїм духовим розвитком, на постійне перебування серед робітників, Бебель не міг позбавитись тих реакційно міщанських поглядів, які були прищеплені йому за дитячих років. Підчас своїх подорожей, а на довший час він нігде не лишав ся, він вступав майже в кождім міс-ті свого перебування членом католицьких робітничих союзів, які у всякому разі нічого спільного з світоглядом с.-д. не мали.

А проте вже в ті часи наступила пора соціалістичного руху в Німеччині і тому сприяли, як нігде в иншій державі, соціально-економічні умови з одного боку, а з другого і невдаість революції 1848 року, після якої ліберальна буржуазія думала скористуватись в своїх інтересах пролетаріатом, опершись на нього як на фізичну силу, що не мала ще стало виробленого світогляду і не визнавала клясової ріжниць. Та в своїх надіях буржуазія спізнилась. Сили робітничої кляси вже формували ся.

Август Бебель в сей час оселяєть ся на довший час в Лейпцігу і приймає тут участь в робітничому рухови. Перший раз він понадає на велике зібранне, що було скликане для засновання „Товариства самоосвіти“ і виступає з промовою 19 лютого 1861 року, а також становить ся членом сього товариства. З сього часу і починаєть ся кипуча праця його на користь робітничим масам. З перших же років своєї активної участі в робітничому рухови Бебель становить ся учасником тої боротьби, яка вела ся між ляссальцями і ейзенахцями. На се йдуть перші роки його політичної діяльності і се властиво видвігнуло його в перші ряди соціалістичного руху.

Але до переконання марксістського Бебель приходить не зразу. Спочатку він являєть ся сторонником робітничих спілок, заснованих з просвітною метою. Він бореть ся з втяганням робітників в політику; являєть ся навіть ворогом загального, рівного, тайного і безпосередного виборчого права. Взагалі в сей час іде він поруч з прогресивними буржуазними діячами, вірючи їм, як вірили в той час і взагалі робітничі маси.

А тільки пізнійше, а власне по зближенню з Вільгельмом Лібкнехтом, переймаєть ся він ідеєю соціалізму і вже на робітничому конгресі, що відбув ся року 1859 в Ейзанасі, Бебель спільно з Лібкнехтом проводять програму цілком соціалістичну.

Безперечно Лібкнехт мав на Бебеля великий вплив, але й без того він, як се зазначає і в своїх мемуарах, дійшов би до світогляду соціалістичного.

В 1855 році Бебель одружив ся з лейпцігською швачкою і прожив з нею у великій згоді все життя. Матеріальне становище від одруження звичайно погіршало. І хоч Бебель мав власну токарню, але його політичні переконання і його діяльність стояли на перешкоді тому, щоб міг він з неї жити. Як і сам він каже, його просто бойкотували ті люде, проти котрих він виступав в обороні робітничих мас. Звичайно, се не тільки не спинало Бебеля в його політичній діяльності, а навпаки, як раз на сі роки припадають його найсильніші виступи з приводу ріжних політичних подій, не тільки в Німеччині, а і в інших країнах.

Популярність його серед робітників зростає остільки, що в 1867 р. обирають його за посла до північно-німецького рейхстагу, де він займає місце на крайній лівій й відразу визначаєть ся яко першорядний промовець і політик.

Своїми крайніми лівими поглядами обурює він пануючі буржуазні і бюрократичні сфери. Особливо завзято бореть ся він проти виникшої франко-прусської війни і проти шовінізму, що охопив всю країну. Звичайно, сим ще більше обурює проти себе ворогів і його судять за державну зраду і засуджують на два роки до тюрми. Але з таким „ворогом“ боротись було вже запізно і не легко. Робітничі маси лишають ся на його боці і висловлюють йому повне довіре вибравши зразу ж за посла до рейхстагу.

З 1867 року і до останніх днів своїх Август Бебель був майже безмінним послом в рейхстазі, виключаючи ті часи коли він сидів в тюрмі, а їх було досить. На кожду репресію правительства проти нього робітники відповідали збільшенням голосів за його при виборах.

Такою являєть ся біографія сього великого оборонця прав працюючих мас.

Трудно дати в короткій журнальній статі повну характеристику діяльності Августа Бебеля і змалювати у весь зріст його постать. Уже з біографічних даних про його можна зробити той висновок, що життя Бебеля—се єсть життя партії. Вийшовши з народніх мас Бебель як ніхто розумів психологію і інтереси народу і те знання, яке дало йому життя робітничих мас, він повернув сторицею тим же робітничим масам

на їх користь. А природний ум, невтомність в праці і кристальова чистота душі зробили його улюбленим проводирем німецьких робочих мас. Він являєть ся першим інтелігентом, що вийшов з робітників, першим вченим і політиком.

На всіх його промовах, і інших проявах діяльності, лежить одзнака самобутности, незалежности в думках і тільки сим можна пояснити той етап, який пройшов він од монархізма до соціалїзма. На всіх його працях, як незаписаних, так і записаних лежить одзнака глибокого розуміння тих питань, які його займають, глибока віра в перемогу дійсних творців житєвих цінностей і тільки сим можна пояснити те що він зробив ся відомим працюючим масам всього світа і заняв місце проводира сих мас.

В найглухїйших куточках, де тільки єсть робітники, імя його відоме, як відомі його думки і праці. Майже на всі мови перекладено його твори, як напр. „Жінка і соціалїзм“. В найглухїйших куточках, де тільки єсть робітники, будь то чоловіки чи жінки, смерть його відбилась великим сумом, а його похорони, що зібрали сотні тисяч робітників, ще раз показали, оскільки виросла і увійшла в справжнє житє та ідея, за котру він боров ся через все своє житє.

М. ЄВШАН.

З приводу другого всеукраїнського зїзду студентства.

В днях 2—4 липня н. ст. відбув ся у Львові другий всеукраїнський зїзд студентства, скликаний центральною організацією української академічної молодїжи—„Українським Студентським Союзом“. Зїзд скликано в ювілейний рік Франка і переривано академією та концертом в честь ювілянта. Як учасник того зїзду хочу дати тут декілька своїх уваг та помічень. Докладнїйші справоздання подавали свого часу щоденні українські газети, текст резолюцій видрукували „Шляхи“—орган Союзу—і я не хочу спиняти ся на подаванню інформацій. Не хочу також входити в критику резолюцій, винесених зїздом та в їх глибокий підклад, а користаю з нагоди, аби сказати дещо про саму українську академічну молодїж відповідно до того вражіння, яке вона зробила і могла зробити на зїзді на кожному з учасників.

Перед кількома роками я був також пильним учасником першого всеукраїнського конгресу студентства. Мимоволі порівнуєш його з другим, хочеть ся знати: як далеко пішла молодїж за ті роки, о скільки змінила ся її фізіономія, як змінила ся. Насуваєть ся багато порівнянь та аналогій.

Другий зїзд був численнїйший від першого. „Український Студент-

ський Союз“, дитя першого зїзду, видно зробив своє: зорганізував академічну молодіж, взяв її в свою евіденцію, згуртував, о скільки се було в його силах. І на отвореннє конгресу явила ся молодіж численно, поприїздила з найдальних закутин краю. Рух, гамір, стихійний підєм духа, як все коли зійдець ся більший гурт. Серця росли в ожиданню хвилі урочистого отворення, відтак при привітах делегатів, телеграм. Далі реферати, матеріал для пізнійшої дискусії, обрахунок того, що молодіж зробила за останні роки. В вечер святочний концерт в честь Франка. Молодіж постарала ся дати все, що мала найкрасше в скарбниці своїх почувань,—і концерт з 2-го липня, се поки-що Höherpunkt ювілейних свят.—На другий день дальші наради, читають ся реферати про теперішнє політичне положеннє нації, духову культуру народу і становище молодіжи в тих справах, поополудни святочна академія в честь Франка. На третій день не можна було покінчити всього і вичерпати порядку дневного зїзду—і резолюції голосовано аж на четвертий день. Заінтересованнє було до кінця велике, неослабаюче, ніхто не жалувал, що нарушив свій порядок життя і цілими днями сидів серед натовпу на кріслі, слухаючи рефератів. Накінець пішли на гріб Коцка, жертви з 1 липня 1910 року в боротьбі за свій університет.

В результаті картина зїзду уявляєть ся широка, програма його богата, виявило ся багато запопадливости молодіжи коло справ не лише своїх, станових але загально-національних. Але те все було в мінорних тонах. Бракувало нерву, замало енергії в словах бесідників, за мало огню, запалу, переконання. Пригадую собі перший конгрес: там люди скакали собі до очей, йшли формальні баталії за слова, за резолюції, виявили ся індивідуальности, які уміли форсувати свою думку, резолюції меншости переходили під якимсь психічним примусом, який вони були здібні виконати на масі. Тут, на другому зїзді того не було. Молодіж суятила ся, але сильного слова не уміла сказати. Були моменти, коли вона виявляла навіть брак відповідної орієнтації, ждала неначе якогось слова з боку. Були місця зовсім порожні,—були нарешті ексцеси думки і темпераменту, але не ті, на які здібні молоді Drauflosgänger а ексцеси заблуканих посеред дороги..

Те все багато дає до думання. Я розумію: на зїзді більшість молодіжи була „новиків“, навіть таких, які ще не знають академічного життя. Старі ветерани поуступали поволі з арени, нові генерації кінчать скорше свої студії,—і те, що було на зїзді—в головному нарід без досвіду, без відповідної орієнтації. Вони ще не вжили ся в давні традиції академічного життя, не перейшли хрестного огню і на власній шкірі не відчули того, що їх старші товариші. Одним словом—не навчили ся ще читати тих сумних, кривавих букв, якими записана історія боротьби українського студентства за духові і національні свої інтереси.

Але не та молодість і недосвідченість тривожать і тривожили в часі зїзду. Щось иньше. Щось, що можна зрозуміти і відчути, знаючи життя тої молодіжи за останні роки.

Серед самої молодіжи що раз частійше відчувається нота, яка переходить в сум та безпорадність: ми переживаємо якусь кризу. Щось урвалося в нас; наш розгін спинився. Кривавий рік 1910—се найвище напруження енергії. Після памятного, „процесу 101“ реакція захопила молодіж, роздробила її, якось поволі і непомітно утікала з неї сила, наступало розчарування. В чому? Не знати. Ніхто не думав про се, але кождий відчував. Апатія почала обгортати і всмоктувати в душі найкрасших одиниць. І навіть час, коли справа українського університету, за котрий молодіж кров свою проливала, здавалося, ввійшла в останню, конкретну стадію, коли пішли балачки і викидання відручного письма цісарського про основання окремого університету в найблизших роках, а польська молодіж почала знов свої провокації,— навіть тоді українське студентство не пробудилося з своєї апатії, хоч чуло, що треба щось робити, починати якусь акцію, чимсь задокументувати своє становище. Доброї волі не бракувало—але сили і ясної гадки не було...

Деякі факти останнього часу все таки відкривають нам рану того становища молодіжи, кидають на нього світло. І коли говорити про зїзд, то про них в першій мірі треба згадати, бо вони нам багато чого пояснять...

Власне найважнійший факт—нещире, коли не сказати більше, відношення до студентства всеї української суспільності в Галичині. З початком 900-их років студентство знаходилося зовсім в иньшому положенні. Молодіж ділала в своїх справах на власну руку, рішала сама про себе і уміла піти навіть проти загальної opinii, против „батьків народа“ (як під час свята панщини). То були часи самостійності молодіжи, вся увага суспільності була на неї звернена, акція її в справі самостійного університету тішила її спочуванням цілого громадянства. Але в міру того, як справа наближалася до конкретної стадії, коли звільна почала переходити на парламентарний ґрунт, отже в руки парламентарних послів—положення молодіжи також почало мінятися. Запал ослабав, ослабало й „темпо“ життя молодіжи. Посли щось ніби робили в Відні, вели якісь переговори що раз з новими кабінетами, справа комплікувалася, молодіж раз у раз доставала накази уважати і не робити ніяких „промахів“, аби не погубити справи. Студентство все таки робило ті промахи, на польські провокації відповідало, в 1907 році прийшло навіть до кривавої бійки. Ті виступи були не милі для опікунів молодіжи, бо вони самі не знали як оправдувати ся за них в Відні. Але з другого боку мали в тім своє оправдання перед самими собою,—

мовляв, через свою горячу кров молодїж попсувала свою справу, яка була вже „на добрій дорозі“. Взагалї—молодїж тепер мусїла бути дуже чемна і послупна. Наші репрезентанти в Відні дали до пізнання, що не думають покривати ексцесів молодїжи і помагати їй тоді, як сотки з поміж неї стратять надїю на карїеру. Коли треба буде якої акції, яка би поперла їх старання в Відні—то вони найлїпше се знають; поки що нехай молодїж бореться „легальними средствами“. Крім того нехай учити ся, веде просвітну організацію по селах, а в потребі йде на політику і агітацію. Се значило те саме,—що стати наймитами панів послів, які потребують мати в часі виборів добрих агітаторів. Молодїж дійсно пішла в найми, в 1907 році кинула ся з цілим запалом в виборчий вир і від того часу не обходить ся нїяка кампанія виборча без „академіків“. Справу університетську пересунено з „арени прїнципїальної академічної борби“ на арену „реальної політики всего (?) українського народа“—як називає се проф. Дністрянський ¹⁾. Такою формулкою може й можливо зацїтївати своє сумлінне, але дійсного змісту не мала та „реальна політика всего українського народа“—се були маленькі, дрібонькі торги, бундючні виступи дома, а страх перед власною тїню в Відні.

„Pojechali gross und wild
na wiedeńskie szlaki—
Przyjechali klein und mild—
Zgadnijcie: kto taki?“

Се стара сатирична пісенька на двох „польських послів: Гроса і Вільда; але вона дуже добре підійшла й до нашої парляментарної презентації. „Реальна політика“ аж надто добре показала свої наслідки,—бачимо, які плоди вона принесла. І за той маразм суспільно-політичної думки мусїло галицьке громадянство бити поклони своїм представникам, а молодїж мусїла відслужувати їм агітацією за „горяче попиранне“ університетської справи. В додатку—ніхто не вдоволений тою службою. Фактично „академік“ потрібний тільки на час виборів, тоді йому платять, дають їсти і пити, ходять як коло „збитого яйця“. Але потім вже його не завважають, бо всі заняті важнїйшими справами. А коли дадуть нужденне місце в якому бюрі чи інституції, платячи 50 корон в місяць, то вимагають аби мав гарне, калїграфічне письмо, умів писати на машинї, стенографувати і т. д. Наслідки сього: крайна матеріальна нужда та необезпеченне молодїжи, як се найкрасше виявило ся недавно на анкетї. Але, коли на тїй анкетї в справі матеріальної підмоги молодїж почала жалувати ся перед репрезентантами старшої громади—батьки не дали нічого, а тільки вилаяли добре молодїж: зле служите, нічо нам не дасте, за що вам будемо помагати? Молодїж настільки була пририта, що не здобула ся на гідну відповідь.

¹⁾ „З нагоди другого всеукраїнського студентського зїзду“. „Шляхи“ ч. 7.

Але молодіж відчуває своє положення наймитів. Ще минулого року, на загальних зборах Українського Студентського Союзу піднесли ся острі голоси, перейшла навіть резолюція (чомусь не видрукована в газетах) того змісту, що пора перейти до праці для себе, подбати про якусь самостійну культурну роботу, а не бути наганячами. Мотиви тої резолюції були зовсім ясно поставлені, а власне: ті, котрим ми служимо—занадто мало нами опікують ся, занадто використовують наші сили не даючи взаїну майже нічого.—Резолюція перейшла, але дуже скоро прийшли події, які викинули її з пам'яті: гроза європейської війни після того як на Балкані загреміли армати. Правительство раптом стало ласкаве, послали попали в захват і почали ширити австрофільську орієнтацію, вигукуючи на весь голос. Знов молодіж пішла за ними, і почала висміювати ті самі „культурні цінности“, які сама ухвалила проводити в жите. Були гуртки зовсім п'яні від своїх власних комбінацій; їм здавало ся, що вони вже вступають на шлях безпосередного здійснення ідеалу Самостійної України. Тепер поволі протверджують ся від того „орієнталізму“. Але треба сказати—він сильно її „здезорієнтував“. Се показало ся на конгресі. Одна і та сама молодіж здібна була ухвалювати резолюції протилежні по змісту. Делегати, які не вміли сказати кілька слів привіту, силували ся на високі ноти, а разом з тим не розуміли змісту читаних рефератів. У своїх власних справах молодіж заплутана, сторонні впливи ще більше причинили ся до дезорієнтації, кожесі хвилі той, хто пильно слідив за нарадами мусів бачити і чути, що в життю нашого студентства немає ніякого організуючого центра, ніякої провідної думки, організації, опертої на ширших підставах, що нема навіть досвідчених одиниць, які уміли би репрезентувати її, бути її річниками і тішити ся її довірем.

Те все наслідки „політичного“ виховання молодіжи, засад „реальної політики“, якою її кормлено в останніх роках. До політичної діяльності на власну руку вона не доросла, тим більше коли взяти під увагу брак старших, досвідчених одиниць серед неї,—і до нинішнього дня вона робить ту саму безглузду „політику“, яку їй подають деякі „прихильники молодіжи“ з верху, з посольських кругів. Поза trom-ta-drata! та „політика“ не йде, очевидно, не дає ніякого національного ані горожанського виховання та світогляду, бо вона не має ніяких національних ідеалів—а деморалізує тільки молодіж, загулює її, притуплює „орієнтацію“. З другого боку вона віддалила молодіж від найближчих справ, які повинні і мусять її найбільше обходити. Вона має в першій мірі свою справу університетську, про яку не сміє забувати. А прецінь забула і то—в останні часи—ґрунтовно, так само як її забули послідуть, поки розплутають ся справи балканські. Правда, конгрес ухвалив цілий ряд резолюцій в справі університетській, поставив цілий ряд

жадань до правительства, попробував урґувати парламентарну репрезентацію і т. д. і т. д.—але те в се діяло ся і стало ся неначе рго форма тільки. Представники тої репрезентації на конгресі могли заховати повний спокій, коли пробували їх „критикувати“. Молодіж дала себе переконати, що справа університетська перейшла вже в останню стадію, конкретну, спустила ся на те, що університет все одно буде,—лишасть ся справа обсадження катедр. Сотні студентів вже мріє про катедру,—тому ліпше не виявляти свого темпераменту, аби не псувати собі виглядів на карієру.

Але про темперамент можна бути спокійним: його у теперішньої молодіжи майже нема. Се теж показав конгрес. Студентство удає, що круг інтересів його поширшав, і се вповні можливо. Але, що внутрішнього огню та запалу до ніякого з тих інтересів нема—се факт. Запал солом'яний, дискусії паперові, слова високі та круті, виголошувані нераз аж дишкантом, але без енергії, без переконуючої сили, і молодечого патосу; вони не йдуть з досвіду життя, не виявляють самостійної думки, не мають безпосередности, душі. Взагалі - нудно було сидіти три дні на конгресі, хоч кождий чув свій обовязок тут сидіти і слухати, бо тут рішали ся важні справи.

Але студентство все таки суєтить ся, шукає собі виходу якгось, відчуває своє ненормальне положення. Вистане поговорити з першим-ліпшим з поміж молодіжи, аби переконати ся про се. Думка керманічів студентства не перестає працювати в напрямі двигнення загалу з тої „мертвої точки“. Вони напружують свої сили, шукають за способами і за тим „пунктом“, який би за живе взяв думку молодіжи і привернув її до нормального життя. Чи се вдасть ся?—Мусимо в те вірити. Але санація тих нездорових відносин мусить почати ся від скинення з себе опіки, про яку я висше говорив та пошукати иньших самостійних і незалежних підстав свого життя і розвою. Мусять скріпити ся основи чисто особистого життя. Ніякі організації, товариства, гуртки не сміють бути тільки чимсь офіціальним; не сміє бути ніякої диференціяції, виплеканої штучно, не повинні дробити ся сили тільки на те, щоби більше людей могло верховодити. Тут жива, молода кров, чиста душа і незрадливе, товариське серце повинні бути тими елементами, як і еднають всіх до одної акції. Дальшим поколінням молодіжи треба дати стяг несплямлений. На конгресі молодіж повинна була се відчути. Треба сподівати ся, що відчула, бодай кращі одиниці з поміж неї. Зійти ся разом хочби лиш на те, аби побачити свою безсильність та загулюканість—також багато значить. Тому конгрес, який-би він не був, повинен принести добрі наслідки.

Ли́хим шля́хом.

(Далі).

Зимова ніч була ясна та холодна. Місяць осяював подвіре, на котрому сапи та леміші блищали мов срібні. Церковний годинник продзвонив години і луна розійшла ся тремтючим звуком. Все було мовчазне і холодне. Тільки бентежне серце Петро горіло.

Він вхопив велику колоду покриту примерзлим мохом, підняв її на груди і одніс в пекарню. Сей рух наче б його трохи заспокоїв. Він сів далі, в своїй звичній мальовничій позі, ударив руками, щоб струсити з їх мох, що поприставав і скинув шапку. Але не знав, що сказати.

Він думав, хоч і не виразно, що легко було б схопитись, кинутись до молодої хазяйки і взяти з її уст поцілунок, котрого він жадав, як жадає хворий на гарячку свіжого овочу; але не осмілював ся зрушити з місця.

Який час обоє мовчали. Потім Марія, бачучи Петро близько біля себе, сказала одну річ, котра дуже його стурбувала.

— Слухай, Петро, я маю тобі щось сказати.

Він підняв голову і глянув на неї. Але вона як і ранійше шила не одводючи очей від голки і не бачила блискучого наймитового погляду.

— Слухай, Петро. Я ще ранійше хотіла поговорити з тобою, але ніяк не можна було. Тільки ти мусиш мені обіцяти, що щоб ти там не думав, а нікому не скажеш про ту річ, про яку я тобі казатиму. Ти мені се обіцяєш.

Він хитнув головою, вже вгадуючи про віщо вона хоче з ним говорити. Потім відказав:

— Гаразд! Заклинаю ся тобі на свою совість, що нікому не скажу.

— Слухай Петро! Що ти думаєш про Сабіну? Ти говорив з нею? Може тобі що сказали про неї? Чого ти її занедбав? Вона тебе кохає... Що ти мені скажеш?

Марія не кидала свого шитва. Вона говорила спокійно і видно було, що її не дуже вже так цікавить те, про віщо вона зняла річ. Коли Петро довго не відповідав їй, то і се не стурбувало її.

Він не знав, що казати. Здавало ся, що його дуже вразило її пиганне. Він не відводючи очей дивив ся на полумє в печі, котре обпалюючи мох на колодах, починало обхоплювати саме дерево.

Що казати? Сабіна його кохає? Хто про се згадував? Те кохання було для його наче те хвиливне полумє, що опалило мох, теж чуттє, що обхоплювало його тепер, обхоплювало його так, як той огонь, що міг загаснути тільки тоді, коли все дерево обернеть ся попілом.

Нарешті Марія підняла голову, але без великої цікавості. Взяла клубок розмотала, пропускаючи між пальцями нитку перекусила її і втягаючи голку, спитала:

— Що ж ти мовчиш, Петро? Кажі!

Петро з одчаєм глянув на неї. Сього вечора вона була ще краща ніж завжди, або принаймні такою здавала ся наймитови. Полотно, яке вона зшивала, покривало їй коліна і падало аж до долу; її сорочка була біла як сніг. На тлі білого її шия здавала ся ще ніжнішою, а личко ще чарівнішим: світло каганця та полум'я з печі освітлювало її надзвичайно гарно.

Кутки пекарні зникали в півтемрямі, з окола, за мурами була мовчазна ніч. Все здавало ся таємничим. І в сьому таємничому околі Марія здавала ся Петро такою, якою уявляла ся у мріях: така любя і така його, тільки його!

Йому тільки треба простягти руки, щоб пригорнути її до себе.

— Так ти мовчиш? Чого ти на мене так дивиш ся? — спитала вона трохи вже турбуючись.

— Що ти хочеш, щоб я тобі сказав? Що хоче від мене твоя родичка? — вимовив він якось надзвичайно щиро. — Я її не кохаю. Що їй від мене треба?

— Петро! — погордо скрикнула багата родичка ображена за убогу. — Так не кажуть про порядну дівчину! Та й не бреши: я сама бачила там у винограднику, що ти залицяв ся до неї. Ти їй щось потайки казав...

Але Петро став хитрий, як і всі закохані.

— Щось потайки казав? Ну, правда казав! — вимовив він спускаючи очі і беручи у руки кочергу.

— Правда? Ну, бачиш, Петро. .

Він щось малював кочергою на попілі.

— Я казав Сабіні, що хочу .. що хочу сказати про моє кохання .. що я кохаю... тільки не її, а иншу... Хотів прохати у неї поради...

— В кого? У Сабіни? Чому ж у неї? — спитала здивована Марія.

Петро намалював хрест на попілі. В сю хвилину парубок був хитрий, але соромливий, мов дитина.

— Чому? Тому, що Сабіна приходить ся родичкою тій иншій.

— Иншій! — сказала за ним Марія.

Обоє замовки. Її очі потемніли і руки спустили ся без руху на полотно.

— Родичка... родичка Сабіни!..—спитала вона наче самої себе, замислено похиливши голову та приложивши палець з наперстком до уст. Петро почув, що йому страшно і турботно. Але в ту мить він зовсім забув про дядька Николу та тітку Луїзу, забув також, що він наймит

тієї дівчини, котрій от-от мав сказати про своє божевільне кохання. Марія тричі стукнула наперстком по зубах.

— Родичка? Родичка? Родичка?

— Ну, се ти! — сказав він майже роздратовано.

Вона глянула на його, але без дивування, без гніву, почервоніла і засміяла ся.

— Ти жартуєш?

Він раптом згадав всю дійсність: згадав хазяїна, хазяйку і ту безодню, що була між ним та глузливою дівчиною, котрій він нарешті розкрив свою душу. Але тепер йому вже не було страшно.

Тепер між ними вже не було таємниці і дикий інстинкт опанував Петро, як повинен він був опановувати першобутніх юнаків перед жаданою дівчиною.

Але до цього інстинкту едали ся почуття, які почував Петро тими довгими днями, що перебував він на самоті у полі: гордощі, бажання перемоги та мрії про щире кохання.

— Се ти! Чого ти смієш ся? Що я убогий наймит? Хіба я не можу тебе покохати, хоч я убогий наймит? Навпаки Маріє! Інші можуть, дивлячи ся на тебе, думати про те, що можуть тебе узяти, а з тобою та кож і твоє багатство. Я ж на тебе дивлю ся так, як дивлять ся на те, до чого не можна торкнутися... Я тебе кохаю не маючи иншої мрії, як щоб ти мене покохала, зрештою, може ж стати ся, що і я колись буду хазяїном, що і я колись буду багатим...

— Слухай, — сказала Марія серйозно, занадто серйозно — се все божевільство! Я засміяла ся, не для того, щоб образити тебе, а... ти мені те сказав, якось так чудно... Коли ти убогий, то хіба ти в сьому винен? Ми всі рівні перед Богом!

Він зрозумів, що вона тому казала так, бо бояла ся роздратувати його. Він став сміливішим.

— Ну, коли так, то чому ..

— Не кажи нерозсудливо, Петро. Подумай, що як би навіть я схотіла, то другі б не згодили ся...

— Але ти?.. Як ти сама?..

— Я не можу тебе кохати.

— Кохаєш иншого?

— Ні, я нікого не кохаю. І не думаю нікого кохати.

— Ти так кажеш, бо не знаєш, що то таке те кохання, — вимовив він з безнадійною сміливістю. — Але ти можеш мене покохати... Тепер, коли знаєш, що я тебе кохаю. Ти тепер дивитимеш ся на мене иншими очима.

Марія, обхоплена невиразним жахом, скося справді подивила ся на його. Він занадто хвилював ся.

Може він збожеволів? Чого він хотів від неї? Вона слухала його прихильно через те, що і бояла ся його і почувала деякий смак в таких речах, але тепер вже було досить з неї. Він говорив красно,—се правда, ніхто ще ніколи так палко і так щиро не говорив їй про коханье. Але вона добре розуміла своє становище і не могла дозволити собі далі слухати такі речі, які їй чути було не подоба, хоч би вони її здавали ся приемними.

Навмисне нешвидко вона згорнула полотно, встромила голку в клубок, скинула наперсток і збрала ся іти геть.

Очі Пстро наче темна памітка покрила. Марія йшла геть і він вже ніколи не побачить її на самоті, як тепер сієї мовчазної темної ночі.

Він схопив ся і сівши біля неї стиснув її руку.

— Пострівай! Я тобі ще щось скажу!

— Не займай!—скрикнула Марія, обурена і горда, аж здригнувшись від гніву.—Пустити мене, а то я покличу маму. Сядь на своєму місці!

Його наче хто вдарив батогом по обличчю. Він одразу випустив руку Марії почувши, що сльози стиснули йому горло. Може б він скорив ся і попрохав би вибачення, коли б Марія раптом не схопила ся та не кинула ся тікати.

Він теж схопив ся, нагнав її і майже грубо обняв.

— Не кричи—сказав він благаючи.—Я не хочу зробити тобі нічого лихого! Я хочу тільки, щоб ти мене вислухала. Я тебе вдержую тільки для того, щоб сказати тобі, щоб ти мене не бояла ся... Бач, я міг би з тобою зробити, що схочу, але я тебе не скривджу, навіть не думаю про се.

— Так пусти мене, пусти мене, Пстро—сказала вона погрозово, пручаючись.

Він увесь тремтів і тільки, мов крізь сон, чув як вона плакала і казала:

— Проклятий, проклятий... Я все скажу татови... Я тебе вижену...

І коли він опинив ся сам у мовчазній пекарні, де велике полумє, що палахтючи, палило колоду і здавало ся чимсь живим, він голосно вимовив слова, сказані Марією:

— Проклятий, проклятий... Я все скажу татови... Я тебе вижену...

Все пропало. Може було краще одразу самому покинути, ніж чекати поки виженуть з хати, як собаку. А що він робитиме потім? Куди він піде? Тепер ні для чого було і жити...

Він поскладав шитки Марії, що вона тікаючи розгубила долі, і сів на ослін. Чекав поки вернеть ся хазяїн.

— Як тільки він вернеть ся, я йому все розкажу та й піду геть. Мо-

же він мені простить. Я йому скажу: я теж людина. Кохання відібрало у мене розум. Ви бачили світа, хазяїне. Ви самі сього вечора вчинили гріх, вибачте мені, що я поцілував вашу доньку. Поцілував! Я її поцілував!—уявив собі несподівано він.

Він здригнув ся від жадоби, якої не зазнав цілуючи дівчину. Тоді, не зважаючи ні на яку турботу, ні на непевність свого становища, покрити лице руками і віддав ся мріям кохання: тепер йому було що згадати. І між спогадом та бажанням, що однаково були безнадійні, його кохання ставало все дужчим і жерстокійшим.

VIII.

Марія поплакала від гніву та пониження але потім глибокий молодий сон переміг її і втишив її серце.

Прокинувшись рано на світанню, вона одразу ж згадала все що стало ся з вечора і їй здавало ся, що все те їй приснило ся.

Та то таки справді стало ся, а сніло ся їй ніби вона пішла у виноградник, де Петро стеріг виноград. Було душно, але весняна рослинність покривала згіре і трава та квітки так розростали ся між виноградом, що ховали вже зовсім чорні грона. Вона лаяла Петро:

— Щож ти тут робиш?! Чому ти не вириваєш осієї трави? Бач, треба нахилати ся та шукати грона, наче яку загублену річ...

Вона нахилила ся, і коли нахилила ся, дві дужих руки обвили її, підняли і стиснули. То був Петро. Так як у вечері, він нахилив ся до її обличчя і придержавши рукою її голову, поцілував в уста... Один раз поцілував, другий, третій, без краю!.. Вона хотіла крикнути, але не могла, та й все одно ніхто б не почув її крику в самоті пустинної долини. Він мовчки, заплющивши очі, цілував її. Її було страшно, але поволи від гарячих уст Петро жар переходив у її кров. Її коліна стали гнути ся. Її здавало ся, що вона вмирає...

Прокинувши ся і згадавши, що Петро її поцілував і у дійсності, вона змішала вражіння дійсності з вражінням сну і якесь ніжне почуття, якого вона ніколи не зазнавала, опанувало її серцем. Але зараз після сього прийшла реакція.

Петро Бену її наймит її поцілував! Її поцілував якийсь наймит! Боже, який страшний сором! Не було такого прокляття і такої ганьби, якої вона не сказала в своїх думках нависному, нахабному наймитови. Як їй перед ним показати ся? Він тепер міг дивити ся на неї очима владаря, міг що хвилини зневажити її. Ні! Ні! Треба його вигнати як паршиву собаку! Проте він може помстити ся. Він може набріхувати на хазяїнів, робити їм усякі неприємності та шкоди, наприклад порубати виноград або спалити урожай або порізати волів. Ображена людина страшнійша від бурі, від огню. І потім хто його знає, що може стати

ся... бувають же такі необережні та невтримані... Що може зробити батько почувши, що... Ой, боронь Боже! Він міг би зчинити цілу історію, навіть дійти до злочинства!!

Краще мовчати та бути обачною обминаючи лихо. Та зрештою приятними словами можна зробити більше, ніж гнівом та зневагою.

Їй пригадували ся слова Петро: „Бач, я тобі не хочу зробити нічого лихого. Як би я схотів“...

І справді, вона була в його владі. Він же вдовольнив ся тільки одним поцілунком. Та наприклад, там у винограднику (він же сказав, що ще тоді був закоханий у неї) скільки разів він міг зробити з нею все, що йому схотіло ся б. Скільки разів вони бували тільки у двох у тій пустинній долині, у різних закутках, куди не могло сягнути людське око.

Він завсїгди її шанував... Тепер треба його не зачіпати, а тим часом шукати приводу, щоб випроводити його без історій.

Марія встала, одчинила вікно і довго стояла біля його дивлячись на тихе подвіре. Темні хмарини вставали на обрію і покривали ясне та холодне небо. Співав півень, на подвірю загавкав Малафеде.

Марія почула смуток і дратування на часину забуваючи неприємну пригоду та пригадуючи, що як раз сьогодні треба було прати білизну. А погода така ж препогана! Хоч би вже прийшли гарні днини! Подвіре знову б стало чепурне та веселе наче яка саля, знову заувіли б кручені паничі. Петра б не було у містечку, він би мусів пробувати у полі, треба б було косити та молотити. Запевне б вона ніколи не ходила одвідувати його.

Вона зітхнула згадуючи вчорашнє і щоб розігнати неприємні згадки, стала слати постіль та прибірати свою хату нервово тупаючи ногами.

— Чи ти не здуріла сьогодні?—крикнув дядько Никола з сусідньої хати.

Тоді вона вийшла і спустила ся на подвіре. Віконечко в дверях пекарні було відчинене, але відтіль не чулось ніякого руху. Може Петро куди пішов? Думка, що може парубок, не дожидаючи поки його виженуть, як сказала йому вона, сам пішов геть, дуже звеселила її. Але коли вона увійшла в пекарню, то побачила Петро, що спав сидючи долі, прихилившись головою до ослінчика. Він очевидячки не спав усю ніч і дуже за неї перемучив ся. Постеля лежала навіть не розгорнута. При сиястому світлі, що проходило у пекарню крізь віконце, його обличчя здавалось таким блідим, мов він був тяжко хорий.

— Він не спав—подумала Марія і проти власної волі пошкодувала його.

Знову згадалися слова Петро: „Хіба я не така ж людина, як і інші? Тільки через те, що я убогий!..

— Він мене поцілував отут, як раз отут—думала вона.—Він мене поцілував тому, що я хотіла втекти... А що він тепер зробить, коли прокинеться і побачить мене? А що коли він схопить ся та буде мене цілувати та пригортати як мені ото снило ся?

Дратування, пониження, жаль, бажання помсти, бажання не роздратовувати наймита, а також трохи задоволеного самолюбства хвилювали дівчину. Вона призириливо поглядала на бліде обличчя парубка, але її очі самі собою зупинялися на його устах і тоді вона чула на своїх смак поцілунків, котрі їй снили ся.

Тимчасом вона поралась в пекарні. Їй не хотілось будити парубка, але сама не знала чого, чи того, що їй було соромно, чи того, що шкода не давати йому спати..

Але певне Петро почув, що вона прийшла, бо коли вона роскидала попіл, шукаючи жарини, він одразу прокинувся і злякано подивився на неї.

— Навіщо ти погасив огонь? — спитала Марія не дивлячись на його.

Він підвів ся і став навколюшки, щоб роздмухати огонь.

— Ще не давно горіло... Не знаю, як воно погасло... Ось я зараз розпалю, почекай, не клопочись—вимовив він ще сонний, але покірливий, майже зляканий.

— Ще не давно горіло... Значить до недавнього часу він не спав... — подумала Марія, стоячи біля печі.

Він розпалив дерево, потім устав і увесь здригнувся.

— Маріє,—сказав—прошу тебе простити мене, коли я був збожеволів... Нічого не кажи своєму батькови. Я сам піду геть, як тільки знайду для сього привід. Ти маєш добре серце і простиш мене... Я на тебе більш і очей не зведу...

Вона повернулася до його плечима. Він більш нічого не сказав.

* * *

Але він не додержав своїй обіцянки, а тим паче не мав і на думці покинути господа Ноїна. Кілька тижнів він справді не осмілював ся звести очі на Марію і ніколи не казав їй ні слова, хіба тільки, коли вона його що питала. Він працював у винограднику і часто не вертав ся до дому навіть у вечері.

Однієї неділі в кінці карнавалу він опинив ся на самоті з Марією на душному та веселому від сонця подвір'ю.

Обоє вони збирали ся іти з дому. Марія прибрала ся, щоб іти

у церкву. Петро надів нове червоне убрання і був надзвичайно хороший.

— Куди ти йдеш?—спитала його Марія заплітаючи корсетик. Нуорські жінки та дівчата дома ходять у незаплетених.

— Іду подивитись на мапикари.

— Краще б ти пішов до церкви та послушав проповіді.

Петро подивився на неї пильними жадібними очима, що, здавалось, горіли як огонь. Вона почервоніла від його погляду.

— Коли хочеш, я піду до церкви... Що мені до того карнавалу, Маріє! Де тебе нема, я там наче не живий...

— Час кінчати тобі отсе, Петро...

Він все дивився на неї такими очима, котрі причаровували її. Вона швидко пішла геть від його і йому здалося, ніби вона тікає...

Минуло кілька часу. Надходила тепла, бадьорлива весна. Після тієї розмови в неділю Петро кілька разів звертався до молоді хазяйки палкою мовою. Користувався завжди тим часом, коли вони опинювались на самоті. І тепер вона не обурювала його і не тікала. Здавалося, що вона стала вважати Петра одним з звичайних закоханих і вже його не бояла.

Зрештою вона ні з ким досі не гуляла. Усім багатим парубкам в Нуоро було відомо, яка гордовита і пишна та прехороша Марія Ноїна. Всі казали:

— Вона хоче вийти за пана. Може за якого адвоката, або що. Простого вона не хоче.

Убогі парубки не зважувались і думати про неї, а для адвокатів та міщан вона була не досить багата.

Тільки один землевласник хорошого роду, Франческо Розана, багатий і розумний, але досить таки негарний з лиця, не зводив очей з хорошої доньки Николи Ноїна. Вона се бачила і вже більш року дарма чекала, що він її свататиме. Тепер вже й не чекала. Окрім того парубок їй зовсім не подобався. Їй більше подобався один високий та ставний син багатого пастуха, котрий однак мусів узяти одну дівчину сироту, що була не така хороша, як вона, а за те багатша від неї.

Одного разу сей парубок, що вже був заручений, прийшов по якійсь справі до дядька Николи. Марія уважно придивилася до його і він зробив на неї чудне вражіння: їй здалося, що він схожий на Петра. Сама не знаючи чого, вона зітхнула і увесь день їй чогось було сумно.

Часом і вона, що мала спокійну, не палку вдачу, відчувала владу весни та молодості. Тоді її ночами турбували сни: снів ся Петро, або,

тільки не так часто, ставний заручений, пастухів син. Вони, ніби палко пригортаючи, без ліку цілували її. Майже завжди тоді снило ся, ніби вони у винограднику, мовчазному та зеленому, далекому від людських забобонів, наче на острові, де царює саме тільки кохання, кохання котрому треба лише краси, лише сили, лише втіхи, а не багатства та иншого додатку людського.

Одного вечора вона дожидаючи, поки вернеть ся дядько Никола з гулянок по сусідських шиночках, почула, що хтось постукав у ворота. Вона вийшла і спитала хто там стука.

— Се я—відказав голос Петро.

Марія думала, що Петро вернеть ся у вечері в суботу і несподівано почувши його голос, стурбувалася. Вона зараз одчинила і він увійшов.

Ніч була темна, але тепла і зоряна. До подвіря не досягав ніякий шум, ніяке світло.

— Чого ти вернув ся?—спитала стримано Марія, майже вгадуючи відповідь.

— Вже три дні, як я тебе не бачу...—відказав він, непорушно зупинившись біля неї.—Я прийшов, щоб тільки глянути на тебе. Коли хочеш, я зараз піду назад.

Вона не знала, що відказати і несвідомо попрямувала до сходів. Він пішов за нею, покірливий і стриманий.

— Слухай, покажи мені своє личко, Маріє! Вийди на хвилину в пекарню. Потім я піду геть...

Вона промовчала. Тоді Петро в друге переможений коханням обняв її і потяг до дверей, що були неприємні. Вона мовчки злегка пручалася.

— В пекарні нікого нема?—спитав він тихо.

— Нікого—так само тихо відказала вона.

Вони увійшли. Він став дивити ся на неї мов божевільний. Вона була так близько, була майже зомліла, але він не осмілив ся поцілувати її; навпаки пустив і вимовив:

— Тепер мені досить! Коли хочеш, я піду...

— Ні, краще щоб ти zostав ся. Може тебе хто й бачив. Відчиниш, коли тато вернеть ся. На добраніч!—Вона вийшла, але ледви опинилася в своїй хаті, як, сама не розуміючи чого, стала вся тремтіти.

Ніч їй видала ся дуже неспокійна, все щось снило ся, а прокинулася тоді, коли ще було зовсім темно і не могла вже більш заснути. Але якась втіха, якої вона досі ніколи не зазнавала, обхоплювала її при думці, що незабаром вона побачить Петро.

Вона не розуміла гаразд сієї втіхи і не питала себе, що з того

буде, але їй і на думку не спадало, що вона може покохати молодого наймита. Тільки... дозволити себе кохати... Але ж що тут поганого? Петро поводився так покірливо, так шанував її: вона тепер його не тільки не боялась а навіть почувала щось гостро приємне, коли він був біля неї.

Досить було поводитись з ним приязно, щоб він став покірливий та боязкий мов ягня. Чому ж не давати йому тієї втіхи, яка була і їй самій дуже приємною?

На світанню вона одяглася, чепурненько розчесалася і вийшла. Її серце билося від бажання та сподівання, хоч вона в тому не хотіла і сама собі признатися.

Петро вже встав і приготувався йти, але, здавалось, ждав її.

— Я іду—сказав він.— Сьогодні чудова днина! Чому ти туди ніколи не приходиш, Маріє?

— Чого мені туди тепер ходити?—відказала вона вдаючи з себе сувору.— Прийду, коли буде треба що робити там.

— Тоді прийдеш?

— Запевне прийду. Чому ж мені не приходити?—Розмовляючи вона поралася біля хазяйства.

— Гаразд! Бувай здорова!—сказав він, збираючись іти.

Вона нічого не сказала, але майже не примічаючи того, повернула ся до його.

Він наблизився до неї захоплений коханням.

— Маріє, дай мені принаймні руку.

— Іди собі! Ти справді божеволієш! Залиш мене, не займай!

— Не гнівайся, Маріє! Я ж не хочу тебе дратувати! Мої руки, Маріє, чисті... Тільки, що вони руки убогого... І ти через се...

— Мовчи, мовчи та йди собі!—вимовила вона показуючи на двері та одходячи від його.

— Ну, хоч глянь на мене! Чому ти не дивишся? Глянь хоч разочок, Маріє! Того, що я убогий?—казав він підходячи до неї.—Я знаю, того, що убогий! Але я вже тобі казав, Маріє: хто знає, чи не розбагатію я!? І потім... що я тебе прохаю? Нічого! Але не цурайся мене, глянь хоч разочок! Підніми голову.

Марія здавалась зачарованою. Отсе втіха, про яку вона мріяла: як любо знати, що тебе так щиро і так вірно кохає парубок і так палко благає тільки глянути на його.

Петро взяв її руку і міцно стиснув. Обоє вони здригнулись.

— Бувай здорова! Прийдеш у виноградник?

— Хто те знає!

Він пішов. Але даремне він її чекав; в суботу у вечері він вер-

нув ся до хазяйського дому з такою жадобою та тугою на серці, мов голодний, що прийшов украсти хліба. Хазяїни ще не спали і всі разом пішли лягати.

Він чекав світання. Спав дуже погано і часто схоплював ся у сні. Ні, він не міг так змагати ся, не міг більше так жити. Або нехай Марія кохає його, або... а що він зробить?.. Він не знав, але зважувавсь на все.

Вона прийшла пізнійше, ніж завсїгди.

Вона здавала ся спокійною та недбалою; і ледві увійшла, узяла кофейницю, лагодючись варити каву.

— Чому ти не прийшла? Я ждав тебе, я завсїгди ждав. Погода була така гарна... Ти боялась приходити?

— Не мала часу—відказала вона холодним голосом. Але зараз одразу глянула на його, збентежила ся і, здавало ся, їй скотїлось подратувати його і показати йому, що вона його не боїть ся.

— Прийду на тїм тижні. Там мусять бути вже фінокі і я прийду парвати їх. Виноградник вже обкопаний?

— Отсе обкопую. Ні, ти не прийдеш, я вже бачу...

— Але чого ти хочеш, щоб я туди приходила?

— Щоб бачити тебе. Щоб нам бачитись... бо і ти мене любиш, я знаю... Знаю, що любиш... Скажи мені, що любиш!

Вона хитнула головою разом і обурено і сумно.

— Хоч би я навіть тебе і любила.

— Ну, так що ж?

— Нічого.

Він встав. Вона підійшла до дверей і глянула на подвірє. Сонце вже осяювало мур, що огорожував двір. Тітка Луїза що хвилини могла увійти. Петро тихенько підійшов до Марії і обняв її.

— Коли б ти мене і любила... що ми тоді? Що? Яке тобі діло до інших? Але ти... ти мене кохаєш?

— Пусту мене, Петро, пусти!.. Нас можуть побачити.

— Я зараз тебе пущу, але спершу ти мені скажи, що кохаєш мене.

— Пусту мене, Петро!..

Вона так казала, але вже не пручала ся. Тепер вона зовсім не була схожа на горду Марію Ноїна і Петрови здавалось, що то все йому сниться ся.

— Я пущу... зараз пущу. Але скажи... то зараз пущу.

— Ну, щож, я люблю тебе...

Але він не додержав обіцянки.

IX.

Кілька місяців Петро жив наче у якому сні, а потім таки привик. Особливо перші дні він був наче одурманений, наче в гарячці. Здавалось, він опинився десь в просторі між небом та землею. І вставав і лягав з такою радістю у серці, якої ніколи не зазнавав, ніколи не був таким щасливим і ніколи навіть і не мріяв про таке щасте.

Після першої розмови, вони зустрічалися на дуже короткий час, на кілька хвилин і Марія завжди була такою ласкавою та палкою. Вона всією істотою віддавалася своєму щирому та певному довіря кохання. Петрови вона цілком доймала віри і не сумнівала, що він її справді любить. Він те ж вірив їй, ні до кого не ревнував, але завжди був трохи неспівчливий, мов ніколи не забував, що він її наймит. Зрештою іноді минали тижні коли вони не могли побачитися, а потім зустрічаючись перед чужими, здавалися байдужими один до одного і навіть, часом, ворожими. Марія користувалася кожним випадком, щоб пожалітись на його, та вилаяти його за яку небудь дурничку. Він на те огризався і вони заводилися сварити так ніби щиро, що в їх сварку втручався дядько Никола і майже завжди починав боронити наймита.

Одначе се все затемнювало щасте Петро. Йому здавалось, що Марія, така чарівна та ніжна на таємних стріваннях, завжди потім хотіла нагадувати йому усіма способами хто він і хто вона.

Та він добре знав, що він є наймит, але все таки сподівався. Коханче робить часом дива.

— Моя тітка нарешті записала мені своє майно — сказав він однієї ночі Марії, коли вона тремтюча і обережна, вийшла до його в пекарню. — Вона така вже стара. Ох, як би ти згодилася ждати мене! Я зараз продам хату, землю і все чисто та почну крамарювати. Ось побачиш! Побачиш!

Марія давалася цілувати, але нічого не казала Петрови. Вони ніколи не говорили про шлюб, але у всякім разі Марія обіцяла бути вірною своєму коханому. Іноді турбота смутила їхні стрівання; Петро робився сумним, Марія якоюсь байдужою.

— Що тобі, моє серденько?

— Нічого, Петро. Щось мені невесело стало... Ти на се не зважай.

— І мені так само невесело...

Вони не осмілювалися висловити те, що думали, а тільки цілувалися і в тих поцілунках були і втіха і страждання. Потім забували свій сум і втішалися дійсними хвилинами, що минали і ніколи не могли вернути ся.

Вони бачилися майже завжди тільки у ночі і з їх двох більше

бояв ся впіймати ся Петро, а не Марія. Час від часу він підходив до дверей і прислухав ся. В сі недовгі хвилини Марія завсїгди, здавалось, цілком відчувала дійсність, бо одразу ставала сумною і навіть кілька разів плакала.

— Ні, я ніколи не піду за його — думала вона — що отсе я тут роблю? Навіщо я його дурю?

Але він вертаючись до неї, знову зачаровував її своїм поглядом та палкими словами.

Вона добре бачила, що Петро був зовсім не з тих, що люблять зводити з ума дівчат, бачила, що і він сам був захоплений коханням, котре опанувало ними обома з невимовною владою. Але все таки иноді вона повставала проти сієї таємної влади і обвинувачувала молодого парубка, що він принадив її до себе і примусив себе покохати.

— Що він від мене хоче — питала вона сама себе. — Я ж не можу піти заміж за наймита... Він сам се знає, навіть про се не осмілює ся й говорити. Але він не добрий парубок, не добрий! Не гаразд дурманити голову дівчині хорошого роду. Він би залицяв ся до мене, коли б я мала й чоловіка...

Він не того шанував її, що кожного дня у його більшала надія одружити ся з нею. Він хотів узяти чисту дівчину, або, принаймні, ціловану тільки ним одним. Він не зважував ся говорити про шлюб ще й тому, щоб вона не подумала, ніби він хоче її через багатство.

Де далі, в той самий час, коли його кохання робилось глибшим і спокійнішим, коли його душа осяювалась сяєвом сподіваного щасливого майбутнього, примха Марії обертала ся в нечисту та гарячу пристрасть.

Цікавість знати, що то таке кохання, звернула її увагу на молодого та хорошого парубка. Те кохання обхопило її, але не досягло до серця.

Вона не знала, або не хотіла знати, який буде кінець їхньому кохання. В глибині її серця царював каламутний туман.

Одного дня вона прийшла у виноградник, де Петро кінчав роботу. Вони зустріли ся під грушами, де він у перше звернув увагу, яка вона гарна.

Небо було блакитне, міжгіре зелене та пишне здавало ся оксамітною люлькою. Все кликало до кохання і на хвилину Петрови здало ся, що він тратить самовладу. Марія привела його до скелі, біля якої він колись мріяв цілувати Сабіну. Пахло плющем, на дереві цвірінькали горобці. Очі Марії стали затуманені. Петро увесь тремтів, але памятав свою обіданку: „Я тобі нічого поганого не зроблю“.

Ні, він не хотів, щоб вона каялась покохавши його, він се їй дав зрозуміти.

Марія пішла геть і коли була вже на шляху і сама, то аж здригнулась, подумавши, від якої небезпеки втекла.

— Він завсїгди сподїваєть ся, що може колись одружитись зо мною. Він хоче, щоб мої батько та мати полюбили його. Я ж не смію йому сказати, що він божевільний. Ох, Боже мій, Боже мій, я й сама божевільна! Ох, бідна моя голівонько, що се я роблю?! Чого я сьогодні прийшла сюди? Чи не час вже се скінчити? Сїєї ночі я йому скажу: „Петро, покинь всі надії, не муч мене більше“. Через кілька день він піде далеко, піде переносити уголь та попїл з лісу, що аж над морем, потім почнуть ся жнива. Ми будем бачити ся раз, або двічі на три місяці і він мене забуде. Час се все скінчити!

Увесь вечір вона була схвильована та сумна. Потім кинулась на ліжку, і дожидаючи поки батько та мати поснуть, плакала від кохання і гніву. Вона кусала собі уста і все таки чула на їх гарячі поцілунки Петро; стискала руки так, що вганяла нігті в долоні, але все таки згадувала його палкі пригортання.

— Ні, іди відсіль Маріє, Бога ради іди геть! А то буде погано!

І вона пішла геть та тепер хотїла б ніколи не бачити його. Але треба було ще раз побачитись.

— А то буде погано...

А хїба вже не було погано? Хїба то було добре, що вони полюбили ся отак, без ніякої надії? Нарешті вона зауважила, що чинить гріх та шей не один: Нечисте бажання, брехня, неслухняність—бо вона ж не слухала своїх батьків, і обдурювання, бо вона обдурювала наймита. Але Бог милостивий і добра сповідь очистить душу, як очищає вода потоку забруднену одежу. Але треба скінчити з сим коханням, котре понижає її. І зараз, зараз! Вона встала і вийшла. Стала на сходах. Петро чекав її в пекарні такий щирий, такий зажурений. Бідний Петро! Марія з хвилину вагала ся і стояла схилившись на поруче, осяяна приязним сяєвом місяця.

Потім вернулась в свою хатину і стала плакати. Чому він був наймит? Як він зважив ся звести очі на неї? Коли вони обоє будуть мучити ся, то в сьому винен тільки Петро. Розвіяний! Божевільний! Дурний! Нехай гріх пада на його самого! Час з усім сим скінчити тай годі!

Марія обхоплена гнівом вийшла знову з хатини і по сходах спустила ся у пекарню. Петро чекав її, ще й досі зворушений тим, що вона приходила одвідувати його і тим, що вона дозволила так себе цілувати там, біля скелі. Ледві вона увійшла, як він пригорнув її і поцілував. І вона забула всі свої заміри. Але з сього вечора змагання між її розумом і чуттем стало ще могутнійше, ще лукавійше.

Прийшов час, коли вона вже себе не питала, чого хоче, не осмілювала ся заглядати в найглибшу глибину свого серця і віддавалась далі без змагання, сподіваючись, що майбутнє якось само собою вияснить ся. Петра вона вже зовсім не бояла ся. Він був дитина, а не парубок; навіть власне він був тільки наймит, слухняний та покірливий і наймит.

Марія марніла, блідла і вже не була такою завзятою та чепурною хазяйкою, як ранійше. Якись невиразні почування робили її руки безсилими, темнили її очі...

Дядько Николо часто дорікав, що вона тепер не записує як слід рахунки і що там у неї нема ладу. Тітка Луїза згадувала свою молодість і думала:

— Марії час заміж іти. Час би кому доброму посватати.

Але позаяк адвокати і багаті міщане не збирали ся сватати Марію, тітка Луїза судила їх і вихвалювала багатих селян.

— От адвокати старці та дурисвіти; що продають душу за жменьку грошей. Хто з них зрівняєть ся з Франческо Розана? У доброму хазяйстві треба грошей, а не красномовства та блискучих черевиків з драгими підшвами. Франческо Розана та ще де які, то хазяйські сини: все у їх є, і розум в голові і гроші в кешені. А ті адвокатчата та міщане вмірають з голоду тай годі.

Такі розмови тітки Луїзи доходили до Розана, що не зводив очей з Марії, коли зустрічав її на вулиці або в церкві.

Сего року Марія не ходила навіть сповідати ся, бо бояла ся, що священник не одпустить їй гріха любити та цілувати парубка з котрим вона не думала побратись.

— Я двічі чинила гріх—думала вона—я дурю моїх батьків і дурю Петро.

Тимчасом прийшли жнива. Петро мав кілька тижнів перебути далеко від дому, але Марія йому обіцяла одвідати його. Вона додержала слова і Петро побачив свою прехорошу дівчину, що наче огнева маківка зявила ся на золотій ниві. Долина пишала ся нивами у захисті під дикими темними горами, небо палало. Женці втомлені, але захоплені майже релігійною втіхою, мовчки зрізували повне колоссе. Иноді де-не-де сміяли ся і співали дівчата і їх голоси та сміх єднали ся з голосами перепелят та цвірінканнем коників.

Марія перебула там кілька день і на своїй землі здавала ся живою квіткою, котру осяювало і голубило сонце.

Між дівчатами, що робили на полі, була також і Сабіна, котра в сі чася стратила останню надію на кохання Петро.

В полудневій тиші, коли коси покинуті на снопах блищали мов

срібні, увесь краєвид, золотистий від нив та сонця, здавалось, німів від сонливої гарячки. Далекі гори зливалися з туманною блакитою обрію, жінці спали в холодку під деревом замучені втомою та спекою.

Одного дня Сабіна, що спала разом з іншими дівчатами, одразу прокинулася і подивилася навколо. Марії не видно було.

Невиразна думка пройшла в голові закоханої дівчини. Помалесеньку Сабіна встала і пішла по згірю, обережна як ящірка, ховаючись за деревом та кущами. Її ніхто не побачив, але вона побачила Петро та Марію, що сховавшись за курінем, палко цілувалися, забувши про все на світі. Здавалося, що вони туди прийшли, бо там був гарний холодок і саме одні в околі розкішного краєвиду забирали один в одного поцілунки, як забирали жінці повне колосе від землі.

X.

У ночі з смого на восьме сентября гурток нуорських дівчат йшов ледві протоптаними стежками, що вели через пасовиска та діброви від Нуєро до гори Джіонаре.

Дівчата йшли пішки до каплиці, що стояла на верхівлі гори Джіонаре. Одні йшли, щоб вимолити собі яку небудь милість від Бога, другі випрохати прощення, треті просто щоб розважитися. Другого дня там мало відбутися свято і люд з усієї околиці збирався на гору. Там було на що подивитися, можна було натанцювати і навеселитися до сходу.

Кожна з дівчат несла з собою пакуночок з харчами і святкову спідницю, котру можна було надіти тільки там, на місці. Де які йшли босі, бо такий дали зарік. У одної було росплетене волосся і мальована свічка в руці. То була Марія Ноїна, що виконувала давній зарік.

Довге чорне волосся, вогке від роси, хвилею слалося по плечах, ранішній вітрець розвіває його, одкидаючи їй на личко. Се заважало дівчині, але за те вона мала втіху чути, як подружки вихваляли її.

— Ти наче русалка, Маріє...

— Маріє, у тебе волосся наче у Марієдди.

Марієдда, то казкова дівчина, котру вкрав лихий. Її коси були такі довгі, що вона спустила одну у вікно і короленко по ній виліз аж до його.

— Нехай Бог береже твої коси, Маріє; дай мені доторкнути ся до їх, щоб тебе хто не наврочив.

— Давайте молити ся Богу,—пропонувала „колюща“ Роза, котрій було заздрісно, що дівчата так вихваляють Марію.

Марія глянула на зірку, що тремтіла над каплицею на горі Джіонаре і голосно почала співати молитву.

Роза одразу ж почала сміятись як дурна і дівчата не могли далі співати. Тоді Марія пропонувала, щоб кожна сама собі молила ся Богу мовчки. Запанувала тиша.

Місяць освітлював пустинний широкий краєвид і великі пасовиска випалені душним літом, а де-не-де і недавними пожежами. Де-не-де блищалиognища пастухів наче полумє, що виривало ся з середини чорної землі. В отдалі від маленьких болот, що зформували ся після перших сентябрьських дощів, підіймала ся синяста мла. Навкруг широченим колом видніли ся гори, котрі зникали в тумані, осяяному місячним промінєм. А над усією землею таємно й мовчазно в ясному глибокому небі палахтіли живі тремтючі зорі.

Дівчата йшли та йшли білі від місячного сяєва, мовчазні і замислені. Вітрець розвіває Маріїне волосє, котре, здавалось, хотіло летіти за ним, що так пестливо обхоплював його. Але потім вони знову падали на плечі молодої дівчини наче втомившись, чи каючи ся за своє хи-мерне бажання.

Дівчата одразу зупинились і прислухались. В глибокій тиші, що настала перед світаннем, чув ся стуків кінських копит і вітрець доносив згук людських голосів. Хто ж то їде? Он на синястій смузі долини з'являєть ся довга чорна пляма, котра все наближаєть ся і ділить ся. Тіні від коней та людей простягають ся по землі осяяній місяцем.

— То їдуть на свято—сказала Марія.

Чоловіки та жінки в національних убраннях, перші з рушницями через плече, другі на сідлі за ними або просто верхи на невеличких конях наблизились і обступили дівчат, що зупинились на дорозі.

Поміж верхівнями відрізняв ся один молодий селянин, що їхав верхи на великому білому кові з гарною головою та густим хвостом. Парубок був не вродливий, але в йому було щось гордо-шляхетне. На йому був чорний оксамитний плащі вишитий пояс; його рушниця блищала, а на ногах він мав чоботи з острогами, що надавало йому вигляд колишнього лицаря або гордовитого еспанського гідальго.

То був один з тих селян, що належать до багатого хорошого роду, що пишають ся своїм походженням і своєю де якою освітою.

— Здорові були, нуорські дівчата!—почали вигукувати верхівні зупиняючи своїх коней.

— Здорові були, дівчата! Чи хочете, щоб ми вас підвезли? Може хочете пити?—спитав один старий джигун витягаючи з сакви тиковку з вином.

— Спасибі!—жваво відказала Марія.—Ви вже самі пийте вино, або дайте своїм жінкам, що сидючи за вашими плечима, можуть попадати з коней. От коли будете вже вертатись, тоді заберете нас.

— Чи бач яка! — крикнув старий. — Бач, я роблю, як ти мені порадила. — Він підніс тиковку до уст закинувши голову назад, щоб краще було пити. Жінки, що сиділи на конях, шпарко міняли ся з Марією веселими та гострими словами.

— Здорова була Маріє Ноїна, і ти йдеш на храм? — спитав парубок на білому коні нахилиючи ся з сідла і тихо вимовляючи слова. — Який чудовий плащ покриває твої плечі. Мені було б до вподоби доторкнути ся до його.

— Здоров був Франческо Розана! — сказала вона піднімаючи личко та одкидаючи волосе, що спускало ся їй трохи не до колін. Вона наче б то тільки тепер побачила парубка.

Він дивив ся на неї жадібними очима, але зустрівши її погляд трохи не прихильний і глузливий, став стриманнішим і підтягаючи уздечку, випростував ся на сідлі.

— Франческо — сказала Марія зачіпаючи його. — Чи візьмеш мене до себе на коня як будеш вже вертати ся?

Франческо раптом повернув ся і палко скрикнув:

— Хоч і зараз! Поїдеш?

— Тепер не поїду, а як будемо вертати ся.

— Гаразд! Бувайте здорові, дівчата! — сказав він аж сяючи від щастя.

Кінь бив хвостом по боках, синав ся, гриз уздечку і Франческо мусів доганяти своїх товаришів. Але ще довго він, усміхаючись, оглядав ся на Марію.

— От уже й скінчили справу, — лукаво сказала Роза.

— Яку?

— Та справу з шлюбом. Хіба ти не бачиш який він закоханий?

— Він поганий — сказала Марія.

— Хто ганить, той купує.

— Він багатий.

— Він хорошого роду.

— У його аж три пасовиська. От незабаром будемо переходити одно.

— Він поганий, поганий. Очі у його гарні, тільки він ніколи не дивить ся у вічі, а ніс у його наче у яструба...

— Хто ганить той і купує.

Марія думала про Петро, котрий був тепер сам у тому далекому винограднику. Вона чула, що прийшов час пожертвувати ним і їй було його шкода, як буває шкода жертви, яку треба віддати на згубу. Хіба вона була винна в тому? Хіба вона знала, що Франческо Розана зявиться перед нею сеї ночі, наче його послала їй сама доля?

Вона йшла та йшла. Так ідеть ся в житю і ніколи не знаєш з ким зустрінеш ся в дорозі.

За далекою вершиною Ортбена стало точити ся перлове світло ранку. Гори поволі стали займати ся рожевим відтінком. На траві заблищала роса. Вітрець зати́х і заспівали жайворонки.

Дівчата мовчали. Вони ще раз зупинили ся біля старої таємничої церковки Святого Духа, що стояла серед похмурої рівної місцевости. Де-які вмили ся у ставку поміж вогкими лозами і пішли далі, такі самі мовчазні, обгорнені ранішнім непевним сяєвом.

Йшли та йшли. Марія все думала про Петро і Франческо; Петро відходив від неї все далі, все далі кудись у мовчазний простор; Франческо наближав ся до неї, кликав її, ждав її там на горі жадібний і дужий мов яструб.

Розмислюючи вона йшла за дівчатами, не звертаючи уваги на саму подорож. Вони перейшли рівнину, на котрій росли гайки шовковиць та диких слив, потім пройшли поміж величезними скелями з зруйнованими верхівками, які тепер осяювало ранішнє сонце. Марія тільки тоді схаменула ся, коли вони підійшли до згір'я покритого лісом, що тепер золотів від сонця. На самому вершечку гори малював ся сірий обрис каплиці, що стояла поміж рожевими скелями на тлі блакитного неба.

Дівчата стали навколяшки і проказали коротеньку молитву.

Марія витягла з кешені гребінець і з допомогою подруг розчесала своє волосє. Потім всі разом рушили на гору лісом з невеликих та рідких дубків.

Тільки тоді вони почали зустрічати людей, цілими гуртками йшли чоловіки, діти та жінки з Орене, з Біті, йшли пішки, їхали верхи. Вони вислухавши ранню обідню вертали ся до своїх далеких сел, що губили ся між горами на північ від Нуоро. Чоловіки з темними обличчями і гордими горними очима були одягнені у шкури та грубі тканини, жінки мали теж дуже прості убрання, але здавали ся досить красиві.

— Здорові були, Нуорці — сказали Бітезці з своєю латинською мовою.

— Здорові були, Бітезці, здорові були Оринці! — відказували дівчата. Ще вище вони зустріли людей з Ользаї, з містечка, котре було відоме релігійністю своїх мешканців.

Одна Ользайська жінка, бліда та сувора наче черниця, оповідала прегарній дівчині з Гавії легенду святої Варвари.

— Мадонна з Джіонаре і наша свята Варвара (во імя отця і сина і святого духа) — сказала ользайська жінка перехрестившись, — зустріли ся як раз отут. Вони подивили ся одна на одну, подали одна одній руку, потім Мадонна сказала:

— Варварочко з Орзаї, нас розлучать і ми ніколи не побачимо ся.
І справді, з каплиці джіонарської Мадонни видно всю околицю, не видно тільки Орзаї, де стоїть церква святої Варвари.

На горі поволи збирав ся народ. По стежках йшла різнокольорова юрба. Селяне, жінки та пастухи з Оране, найближчого села, зформували щось схоже на справжню процесію.

Під молодими дубками чули ся тисячі голосів. З гори долітали дитячі голоси, вигукування продавців та гомін веселого люду.

Марія опинили ся в самій гущі, посеред гурту парубків, що любуючи ся занадто безцеремонно її красою, звертали ся до неї з речами та жартували з приводу її росплетеного волосся.

— Наче хвіст моєї чорної коняки. Подивіть ся! Подивіть ся!

— Ся дівчина справді схожа на твою коняку, як її допікають овади.

— Шкода, що не дає собі надіти уздечки

— А ну, поспитай ся ще осідлати її.

Марія червоніла, але ніби не чуючи всего того, намагала ся молити ся.

Юрба більшала. По кожній стежці наближали ся верхівні і піші, вози запряжені волами, собаки та старці. Були то люде з Барбаджії, були гордовиті нуорці, гарні оранські дівчата, такі рожеві в своїх білих хустках, жінки з Мамонди в червоних корсетиках, були пастухи з оргозою у вовняній стародавній одежі. Були ще оргалезці з довгими кучерями, були жінки з Олїєни, що і сюди приїхали кіньми наваженими вином. Ішли баронезці у шкуряних чоботях і в юрбі видніли ся жінки з Гачеани, бліді і чорноокі, схожі на арабок та компіданські молодіці з жовтими незавязаними хустками на головах, що своїм золотисто-рожевим кольором обличчя нагадували візантійських мадон. Сонце підняло ся вже високо і вже заглядало у ліс, коли Марія з подругами дійшла до курінів, біля яких розташували ся крамарі.

Спершу нїж рушити на гору аж до самої церкви, дівчата положили свої клунки на землю і посїдали в холодку під деревом. Марія оглянула ся, чи не видно Франческо, але поміж численними кіньми, попривязуваними до дерева, не було видно білого гарного коня.

Тодї вона одкинула назад волосє і стала роздивляти ся навколо.

Місцевість не була гарна. Дерево кидало негусті тіни на згірє, на якому то там, то тут видніли ся невеличкі гайки і сіруваті кущі. По всьому згірю хвилював народ, котрий веселив ся вже тільки тому, що збирав ся тут.

Крамарі вигукували ціни свого краму і кидали не зовсім звичайні жарти дівчатам, що проходили поуз. Тонарські жінки стягнені і замота-

ні в своїх грубих убраннях, байдужі до сонця і до шуму юрби, одважували оріхи та різали білі солодкі ласощі, котрі ростили на сонці.

Під навісами зробленими з свіжо нарубаного клечання крамарі розгорнули усякі тканини: червоні червоніли як кров на сонці, золототканні виблискували як чисте золото; якісь невидані квітки розцвітали на хустках та шалях.

Навкруг барил з вином згуртувалися чоловіки, старі і нові привателі зустрічалися і вітали там. Де-не-де виднілися постаті в панській одежі. Вино та наливки розвеселявали гордих селян, а горілка мала дух якоїсь нечистої і зловісної квітки.

Марія і дівчата підживилися своїми харчами; потім всі вони, понадівавши святочні спідниці, рушили знову до церкви.

Стежка розширилася, стала крутішою. Треба було йти по сходах, вирубаних у скелі поміж величезним камінням та деревом, що робилося де далі все більш покрученим та диким. Барвисте убрання ярило на освітленому тлі згіря. Голоси затихали в незайманій тиші гірських вершин повитих блакитю.

Але навкруг себе Марія все таки чула зальотні, а іноді і незвичайні речі. Парубки бігли, щоб подивитися на неї, зупинялися перед нею і не одводили очей від її личка. То була суцільна хвала, що ображала і втішала молоду хорошу дівчину з расплетеним волоссям.

Дехто питав:

- Відкіль ся дівчина?
 - З Нуоро.
 - Ні, з Орани.
 - Ні, з Оротеллі.
 - Відкіль ти, вродлива?
 - З чортового селища, — відказала Роза роздратована і заздрісна.
- Всі засміялися і почали вигукувати:
- Слава Нуоро!

Старці, що сиділи біля хрестів над стежками, простягали руки і співали жалібними голосами щось схоже на тужіння. Ніхто не слухав їхніх слів, але майже всі кидали гроші у шапки, що лежали на землі.

Марія також кидала гроші кожному старцеві. Ледви тільки нуорські дівчата вийшли на саме верхівє, як зараз увійшли у стару церкву, де вже було багато народу. Марія ледви могла протиснутися в юрбі, щоб дійти до вівтаря.

Було дуже душно і личко молодої дівчини палало. Вона здавалася надзвичайно хороша в рямці чорного волосся.

Франческо Розана, що стояв прихиливши ся до поруча біля вівта-

ря, побачивши її, увесь здригнув ся і зупинив її тихенько доторкнувши ся до її плеча.

— Ти отсе тепер тільки прийшла, — спитав він помаленьку.

— Тільки тепер, — відказала вона і не глянувши на його, пішла далі.

Вона поставила свічку, стала навколюшки і почала молити ся.

— Мати Божа, ось я виконала свій зарік, що дала, коли мій батько впав з коня. Ти його врятувала, пречиста Маріє, і я прийшла боса і расплетена несучи тобі свічку... Причиста Діво хай святить ся...

Але вона не знала, що далі казати, хоч і в її серці тремтіла жадоба молитись. Вона не зважувала ся висловити бажання, які і опанували нею. Вона хотіла б благати Мадонну, щоб та допомогла їй зараз забути Петро і покохати того, що так палко дивив ся на неї, стоячи за кілька кроків за плечами. Але бояла ся...

Три священники одягнені у біле та золоте, почали служити обідню. Хлопець в червоному став недалечко від Марії держучи в руці кадило, котре коливало ся і курило.

Тоді юрба збила ся біля вітваря і Марія мусіла була устати. Хтось доторкнув ся до її руки: вона оглянула ся і побачивши Франческу, усміхнула ся. Тоді він наблизив ся і став біля неї і майже обняв її.

Юрба все більшала. Повернувшись назад, Марія бачила як хвилювали людські голови, а крізь одчинені двері було видно безліч народу, що збивав ся на рівному біля церкви та на скелях навколо. Вона ніколи не бачила такої пишної картини, більш кольорової, більш світляної.

Такої не бувало навіть на храм у катедрі в Нуоро. Тут були убрання і типи з п'ятнадцяти або двадцяти сел; старі поважні голови пастухів, обличчя шляхтичів, аристократичні як обличчя справжніх герцогів, бронзові профілі гірців, довге волосе, сарацинські очі, чорні та глибокі як ніч, червоні уста і бліді обличчя, голови зап'яті чорними, білими і жовтими хустками, голови завязані на східній зразок, голови покриті шаллями з франжею, покриті плетевом або дебелими очіпочками.

В юрбі було ще кілька дівчат з расплетеним волосем, але ні одна не мала такого пишного, як Марія. Коли вона стала навколюшки, її волосе лягло аж до долу.

Франческо і на хвилиночку не зводив з неї очей і часом їхні погляди зустрічали ся. Вона все думала про Петро і хвилинами, замислюючись, бачила перед собою його ясні закохані очі, котрі дивили ся на неї так, як ні чий парубочі очі не могли дивити ся. Потім вона повертала ся назад і зустрічала чорні виразливі очі Франческо, котрий дивив ся на неї сумно і захоплено.

Ну, що ж! Мрія зникала, вертала ся дійсність. Їй було сумно, але не дуже. Франческо хоч і був поганий з лица, але такий славний та добрий.

Не можна ж мати все разом, в життю треба вдовольнятись тим, що Бог послав.

Люде, що зібрали ся в церкві, почали співати і той спів був такий сумний та жалібний, мов він був співом покинутого народу.

XI.

Марія, ледви вийшла з церкви, заплела волосе у дві великих коси, зложила їх на потилиці і запяла ся темною хусткою.

Франческо скрізь йшов за нею і бачучи, що її подруги десь порозходились, сказав:

— Ходім зо мною туди у низ між скелі. Всі Нуорці там. Подивим ся як там їздять на конях.

Марія згодилаь, і коли він почав залицяти ся до неї, вона усміхнула ся. Вони разом дійшли до скель і там побачили гурток Нуорців, що дивили ся на верхівнів, які гнали ся на випередки у низу, на рівному. З високости коні здавались завбільшки з пацюків, а ті, що на їх сиділи, маленькими ляльками. Юрба зібрала ся і на скелях і на рівному. Дике вигукування лунало навколо. Всі говорили про надгороди, що мало ся дати тим, що випередять всіх; надгородами були шматки оксамиту та парчі, воли, гроші...

Марії було весело. Біля неї кілька жінок з Оротеллі передавали одна одній якусь пляшку, в котру кожна всовувала мизинець, а потім побожно мазала собі повіки.

— Що то таке?—спитала Марія.

— Се чудотворна олива з лямпadi Божої Матері, що захищує від хвороби на очі,—відказав насмішкувато Франческо. Але Марія не засміялась, а щей покликала одну з жінок.

— Що тобі треба?

— Даси мені трошки тої оливи? У моєї матері часто болять очі.

— Ні, дівчино, не можу. Коли хочеш, то помаж собі отсе зараз...

— Її очей не треба гоїти,—сказав Франческо.—Хіба не бачиш які вони гарні? Ти сліпа, чи що?

— Я дам тобі ліру,—знов почала Марія.

— Хоч би ти мені дала й тисячу, той то б я не взяла.

— Ну, як хоч...

— Маріє,—сказав Франческо,—хочеш, щоб я попрохав біноклю у того пана? Подивим ся на Нуоро.

— А попрохай, Франческу,—сказала вона усміхаючись. Він попрохав

і взявши бінокль, наблизив його до її очей. Коли вона дивилась, він обняв її одною рукою за плечі і сказав:

— Дивись: ото село у низу, то Сарильо. Бачиш, он там лісок? Два роки тому назад, я жив аж три місяці у йому; там пасли ся мої корови. А подивись у той бік, туди он далеко. То долина Макомеру. Шкода, що сьогодні є трохи туману... погода щось гіршає... Але у друге ми прийдемо сюди у купі, адже ж так, Маріє?

Вона нічого не відказала.

В сей час прийшли подруги і почали жартувати та натякати на їхнє залицянне. Потім увесь гурток Нуорців спустив ся у лісок. На півдороги Марія зупинила ся біля великого каменя, до которого прихилилось кілька жінок з Али, кілька інших загортали в папірці і побожно ховали трошки пороху, що вони нашкрибали з каменя.

— Тут,— сказала одна бабуса сліпа на одно око, — схилила ся Божя Мати, коли сходила на гору. Коли схилити ся до сього каменя, то не будуть боліти плечі, а той порох гоїть гарячку.

— Коли я не помиляюсь,— сказав Франческо,— то певне вся ся гора чудотворна.

— Гріх так казати!— скрикнула Марія, схилившись до каменя.

Але бачучи, що і він схилив ся до його біля неї, почала сміятися і сказала:

— Скажи ж мені по правді, чи ти віруєш, чи ні?

— Вірую в тебе, Маріє, і піду куди ти підеш.

Се їй дуже вподобалось. Франческо був такий розгульний, такий славний!

З сеї хвилини вони вже не розлучали ся.

Нуорці вернули ся назад у лісок і стали дивити ся як там танцювали сардський танок. Потім купили, що треба і рушили в дорогу, порішивши зупинити ся на спочивок на півдороги, у маєтку Франческо Розана.

Марія, як обіцяла, сіла на коня за плечима Франческо і обняла його одною рукою. Нуорці рушили. Молодий парубок чув, що груди Марії злегка налягають йому на плечі. Він стискував кожную ручку і чув себе таким щасливим, яким не чув себе ніколи.

— Мені здаєть ся, що я няний,— сказав він одразу, — гаразд, що ти мене придержуєш...

„Колюща“ Роза сидючи на коні за якимсь старим селянином, час від часу поглядала на білого коня Франческо і лукаво кривила ся.

Не доїзджаючи до церкви Святого Духа, Нуорці стали і отаборились обідати в дубовому ліску.

ЛНВістник 1913, кн. IX.

— Дивись,—сказала Роза одній з подруг, показуючи на Марію та Франческо.—Так вже горнуть ся один до другого, що аж ніяково.

— А ти що ревнуєш?—спитала та.

— Кого? Оту свиню?

— Хто то свиня?—спитав один з гурту.

— Ти,—відказала дівчина.

Марія зрозуміла про кого говорило ся і почервоніла від гніву. То правда, що Франческо був поганий. Чим більше вона на його дивила ся, тим менше він їй подобав ся: такий блідий, такий аж чорний, з випнутими кістками під очами, з ріденькою борідкою, з низьким, поораним зморщками чолом, з вигнутим носом, що надавав йому вираз хижого птаха, ой він зовсім не принадний! Але очі у його такі ніжні, а усмішка така щира! І потім він вбіраєть ся дуже гарно, чоботи у його панські, а в кесені біла хусточка з вишитими літерами. Та ще ж у його є й годинник. Се парубок хорошого роду, багатий і Роза гине з заздрощів.

Ті величезні пасовиська, що слали ся навкруг церкви, належали Франческо. Його ж був і ліс, де спочивали Нуорці, його був потік, його були корови, що пасли ся навколо. Все се було прегарним оком для негарної постаті молодого парубка.

Сонце починало хилити ся на захід, як Нуорці знову вирушили в дорогу. Смачна їжа, вино та гарна доба зробили їх дуже веселими, а дівчат та парубків шей до того сантіментальними. Дівчата чуючи себе втомленими мляво схиляли ся на плечі парубків, котрі ніжно стискували їм руки.

Сонце спускало ся по синьому небі, якась горяча ніжність чула ся в пустинній природі. На золотистому тлі неба виразно темвіли обриси окремого дерева та гаїв. Потоки та ставки відбивали кущі та дози, що росли по берегах.

Франческо давав остроги своїому прегарному коневі і їздив завсїди поперед усіх. Потім під приводом, що він чекав, покi інші надїдуть, зупиняв його і оглядав ся назад.

Його очі завсїди зупиняли ся на личку Марії, такі палкі та жадібні. Вона спускала вії, але часто сміяла ся і її ямочки на щоках без краю чарували закоханого парубка.

Нарешті Франческо, у останнє зупинившись перед тим як вїхати в Нуоро, сказав дівчині, що кохає її.

— Маріє,—вимовив він,—я хотїв тебе щось спитати. Сьогодні ти була така приязна до мене, що я хотїв би сказати тобі все, що є у мене на серці.

— Кажі,—просто відмовила вона.

Проте її голос трошки тремтів, а смуток туманив очі.

— Слухай, Маріє, вибачай, коли я вже так сміливо говорю до тебе... Ти нікого не кохаєш?..

Вона подумала про того, котрого вона зрекла ся і котрий все таки вертав ся до її серця. Її обхопив жаль і призи́рство. Жаль до його і призи́рство до себе, що почала коханти ся з наймитом. Щоб то сказав Франческо Розано, коли б те все знав?

Позаяк вона мовчала, наробок стиснув її руку, аби прискорити відповідь. Марія кусала губи і дивилась кудись далеко. На мить в її голові промайнула думка щиро признати ся та розказати про своє нещасливе кохання. Але зараз вона аж почервоніла від сеї небезпечної думки.

— Нікого,—нарешті відказала вона.

— Коли так, то чи схочеш піти за мене? Я зараз скажу твому батькові.

— Франческо,—сказала вона поважно,—я дуже тобі дякую, що ти мене так шануєш, але ти сам розумієш, що зараз я не можу тобі нічого сказати. Дай мені трохи подумати. Через два тижні я тобі скажу.

— Через два тижні!—скрикнув він.—Ох, як довго ждати! Ну, нехай буде й так!

Він більше нічого не сказав, а тільки міцно стиснув її руку і кілька разів зітхнув.

Ох, правда, він її дуже кохав, може навіть так саме щиро та палко як кохав її той безталанний наймит... Вона похилила голову і дві сльози упали на її схвильовані груди. Але се була одна хвилинка. Вже було видно перші хати Нуоро. Селяне, що переходили шляхом, зупиняли ся і витали Франческо з пошаною як пана. Нуорці підганяли коней, щоб всім гуртом вїхати у містечко.

Марія хитнула головою, наче одганяючи сумні думки і гордовито підняла личко. Верхівні тріумфально вїхали у містечко і Франческо пропонував одвезти жінок до їхніх домів. Так він міг переїхати усім містом і проїхати поуз свій двір.

— Бачиш,—сказав він, показуючи Марії білий будинок з чотирма одчиненими вікнами,—ти знаєш, що то моя господи. За будинком є город з гарним мідальним та гранатовим деревом. Тобі подобаєть ся?

— Ніколи не була у твому будинку,—відмовила вона дивлячись на вікна.

— Літом в саду є гарний холодок,—зауважив він і додав тихенько.—Будемо там гуляти, Маріє; адже так?

— Ще не знаю...—насмішливо відказала вона.

— Але господа тобі подобаєть ся? Улиця гарна; коли буває карнавал, то на ній завсїди повно веселого люду...

— Здорові були, хазяїне!—вітали ся сусідки Франческо, виходючи з хат.—Щож було вам там веселого? А чи привезли ви нам відтіль якого гостинця?

— Ой, кумо, ми його загубили дорогою, бо миші попроїдали дїрки у наших саквах,—відказав жартуючи молодий парубок.

Марія, усміхаючись, хитнула головою, вітала своїх майбутніх сусідок.

Тітка Луїза дожидала Марію сидючи на воротях із пряжою.

Хтось проходячи повз, сказав, що Марія вертаєть ся до дому сидючи на коні Франческо Розана. Жовтаве обличчє тітки Луїзи злегка почервонїло. Вона подивилась, чи заплетений у неї корсетик, потім вирівняла хустку навкруг обличчя, стиснула уста і чекала дочку поважно, аж урочисто. Ледви вона загледїла, що рука Франческо держить Марїїну ручку, як одразу зрозумїла, що про шлюб вже умовлено і почувла величезну радість та втіху.

— Здорові були!—привітала ся вона, вимахуючи веретеном.—Хіба ти не зайдеш, Франческо Розано?

— Ні, бо вже пізно,—відказав він, помагаючи Марії злазити з коня. Я потім зайду.

— Ну, так почекай хоч хвилиночку! Випеш шкляночку вина?

— Хоч і дайте!

Тітка Луїза пішла у пекарню, а Марія на хвилинку знову опинилась на самоті з Франческо.

— Через два тижні, адже ж так?

— Через два тижні...

XII.

Минуло два тижні.

Франческо Розано ходив одвідувати Ноїна, часто проходив поуз гуляв з дядьком Николою. Він був дуже закоханий і всі се примічали; тай він з сим не таїв ся.

Коли минуло два тижні, Марія попрохала, щоб він їй дав ще один тиждень на розмислюванне.

— Ще?!—сказав Франческо, майже образившись.—Але се ж для мене мука!

Він подумав, що Марія тому все одкладає, що хоче вивірити, чи він їй справді дуже кохає і нетерпляче чекав. Багато усяких подарунків слало ся з дому Розано до Ноїна: майже що дня сусідки та цікавий шинкарь бачили, що до Ноїна йшла наймичка Розана несучи на голові ліш покритий білим рушником.

— Мабуть то овочі,—казав шинкар одганяючи мухи від себе.

— Ні, мабуть то тісточка покриті цукром, — відказала сусідка з хати через дорогу.

— Данаї закладем ся!

— Шкода, що Петро Бену нема дома, він би міг пам де що розказати. Бо, власне, ніхто ж нічого не знає. Ніхто не знає, чи вони думають побрати ся, чи ні.

— Марія сказала, що їй треба місяць на думання,—зауважував шинкар, який, здавало ся, усе добре знав.—Не розумію, чого ще вона там думає. Треба буде їй сказати...

Одного дня він справді пішов до Ноїна купити мірку зерна і спитав Марії:

— Тітко, коли ви маєте вінчати ся?

— Господь те відає!

— Як Господь? І ви се мусите знати. Франческо Розано зовсім змарнів, чекаючи вашої згоди.

— А як се ви знаєте?—спитала вона здивована.

— Мені сказала одна пташка! Те вже і птахи знають. Хто ж не знає таємниць? Давайте мені добру мірку зерна, тітусю!

Вона подумала про Петро, що був у винограднику. Чи і він знав новину? Їй стало трохи страшно.

— Ні, ні,—відказала вона, висипаючи закурене зерно в мішок шинкаря.—Я не думаю іти заміж, я ніколи не піду! Люди так собі балакають, а я нічого не знаю.

— Якого ж ви ще чоловіка собі хочете, коли Франческо Розано вам не до вподоби? Він же такий багатий, такий розумний, такий славний! Здаєть ся, ніби він справжній пан, — почав підлещувати тосканець. — Він як раз вам до пари, тітко Маріє! От буде гарна пара! Надумуйтесь швидче!

Сусіди, а особливо сусідки, теж усе вихвалювали Франческо і радили Марії іти за його.

Тимчасом Петро дослужив строку і наняв ся на другий.

Марія намагала ся переконати батька, щоб він не наймав Петро, але той подивив ся на неї з призирством та дивуванням і сказав:

— Ну, які такі дурні бувають дівчата! Тай всі вони дурні! Чого ж ти хочеш одправити наймита? Де ми знайдем кращого? Петро кращий від усіх наймитів на світі. Ти як отой, що шукав хліба кращого від пшенишного...

(Далі буде).

Я. КРАЄВИЙ.

Другий всеросійський кооперативний зїзд у Києві.

(1—7 ав. 1913 р.).

Кооперативний рух є в житю Росії явище не аби яке. Особливо тепер, коли громадська енергія в Росії майже не знаходить виходу на поверх, кооперативна робота набуває великого значіння. Як же взяти на увагу, що кооперативний рух є рух масовий, демократичний, то громадське значіння його ще збільшується.

Коли кооперативний рух має не аби яке значіння для Росії взагалі, то для України — ще більше. Коли державна нація—Великороси мають користь від кооперації, як руху визвольничого, то Україна, як нація недержавна, повинна мати від кооперації ще більшу користь. Кооперативний же рух є потік, через котрий виходить не тільки енергія громадська, але і національна.

Коротко кажучи, кращого над кооперацію чинника громадсько-національного життя в Росії зараз не маємо. От через що кооперативний рух в Росії взагалі і на Україні зокремо, набирає все більшого та більшого значіння. От через віщо до кооперативного руху пильно придивляються, за кооперативним рухом пильно стежать і навіть „опікують“ і наші праві політичні партії, і навіть правительство.

З сею опікою з боку правительства і правих партій мусять завжди рахувати ся як російські кооперативні діячі взагалі, так і инородчеські особливо. Але що до инородчеської кооперації, то вона, опріч казенної та чорносотенної опіки, мусить рахувати ся ще з одною опікою,—страшнішого за дві попередні. Се—опіка так мовити своя, кооперативна, опіка громадська, котра виходить з самої кооперації, з бажання централізувати кооперативну справу в Росії. Всі три опіки — дуже небезпечні в державі реакційній, а третя особливо небезпечна в державі ріжноплемінній, якою є Росія.

Між російською інтелігенцією нації державної і інтелігенцією націй недержавних, на наш погляд, та ріжниця, що в національному відношенню вони не однаково виховані. В політичному відношенню інтелігенція нації пануючої цілком демократична, бо її політичні інтереси спільні з інтересами инших недержавних націй, бо вся, і великоросійська і инородчеська інтелігенція однаково поневолена бюрократією. Там же, де починається своя хатня, національна справа, інтелігенція великоросійська і інтелігенція инородчеська часто починають балакати на ріжних мовах, не розуміючи одна другу. Тоді вже інтелігенція держав-

ної нації, несвідомо для себе, починає дивити ся на національну справу недержавної нації—крізь окуляри пануючої нації, крізь окуляри централістичні. Вона вже вважає свою опіку—за опіку потрібну для націй поневолених, бо мовляв, „централізована робота надає загальному визвольничому рухови сили“, бо „з сим рухом мусить рахувати ся бюрократія“ і т. и.

І от, дивна річ, позиції бюрократії та великодержавної демократії тут зближують ся: вже вони—не абсолютні вороги, але у них є „точки дотикання“, вже инородець у них обох під підозрінням—у перших—в політичній лояльності, а у других в щирости та глибині демократизму.

Таке самісіньке явище ми бачимо тепер в кооперативній справі Росії, як держави, в котрій багато націй, як в державі, де кооперативна праця є майже єдиний легальний вид громадської роботи. Коли таке явище помічається в кооперативних стосунках між російською інтелігентною масою і, напр., польською, грузінською, то се ще не так кидається в вічі, бо до прав польської нації, до її змагань більш призвичаїли ся. Коли ж се явище помічається між такими націями як російська з одного боку і українська з другого, то тут вже справа стоїть зовсім инакше. На нації українській, котра по кількості—дуже численна а по національній свідомості стоїть досить низько, таке становище повинно відбивати ся погано. Тут усякі опіки відчують ся особливо тяжко, особливо гостро.

У всякім разі, ознайомленне з російським кооперативним рухом має тепер значний інтерес. Одним з найкращих засобів для сього являють ся російські кооперативні зїзди. Сі зїзди являють ся найкращим засобом і для того, щоб самі кооператори могли роздивити ся, що уявляє з себе кооперативна справа. Коли кооперативні зїзди губернські та краєві дають дуже цікавий матеріал для спостережень, то безумовно ще цікавішими мусять бути зїзди імперські, всеросійські. Коли ті перші є невеличкі „смотри“, а часом і невеличкі колотнечі, то всеросійські — є великі смотри, великі, рішучі бої, від кінця котрих залежить дальший напрям, дальший темп кооперативного руху в Росії.

Другий всеросійський кооперативний зїзд, що відбув ся в Київі 1—7 августа, був тим великим боем, від котрого залежить доля цілого руху на довгий час. Вже й по кількості учасників зїзду (1500 ч.) можна було сподівати ся, що на сьому зїзді буде рішучий бій, але воно так і справді вийшло. Зїзд був жвавий, інтересний. Серед цілої низки зїздів, що відбули ся сього року в Київі, ми не бачили иншого, де так жваво йшла-б робота, де-б кулуарні дебати мали такий великий розмір, де-б працювало стільки комісій та підкомісій, де б відбуло ся стільки

нарад, та виникло стільки розмов. Головним моментом в життю зїзду був бій між „Северянами“ та „Южанами“, між централістами в справах кооперативних та федералістами, між ідеологами кооперативних інтересів нації державної і націй недержавних,—фактично, між Росіянами та Українцями.

Мабуть, змагання Українців що до національного самовизначення здають ся Росіянам занадто новими, мабуть Україна являєть ся дуже визначним полем діяльності для російської кооперації, коли до українських виступів Росіяне ставлять ся з особливим інтересом. Отже не дивно, що центром уваги для кооператорів-Росіян майже переважно були Українці.—Ще до зїзду централісти мобілізували усі свої сили, так наче збирали ся на війну, наче справді йшли війною на инородців—южан. Ще зарані до зїзду, в Москві, головному осередкови російського кооперативного централізму, відбували ся наради, писали ся в лейб-органі централізму „Союзъ потребителей“ та инших подібних органах гарячі заклики.

В значній мірі се було не підготовкою до великого кооперативного свята, а — маневрами до бою. Самий той факт, що зїзд мав відбутися в центрі южан—у Києві—дратував „Северян“, примушуючи пильно стежити за справою. Северяне вжили й дипломатичного засоба. Так, правління „Моск. С. О. П.“ виробило нову, трохи змінену порівнюючи з попередньою тактикою, програму союзного будівництва споживчої кооперації... Але серед южан було тихо. Тим більше тихо, що і в Києві було кому доглядати за настроєм южан. Так „Кієвлянинъ“ заздалегідь умістив статтю, в котрій показував южанам кулака і нагадував про кулузку...

І от бій зчинив ся. З одного боку—„Северяне“, багаті інтелігентними силами, матеріальними коштами та ліберальними традиціями, а з другого боку—сильні безпосереднім ентузіазмом, але молоді в справах кооперативних, як і взагалі—молоді та зелені—южане, тоб-то українські кооператори. Тільки оден-два були сиві поміж южавами, а то все—юнаки. Бій розгоряв ся. „Северяне“ всіми силами запевняли зїзд, що кооперативну міць в Росії треба централізувати, „в пилу страстей“ навіть забувши, навіщо її централізувати. Южани всею душею відчували, що від кооперативного централізму не тільки для самої кооперації, а і для всеї культури поневолених націй буде шкода.

Стріли ся дві різні психології, два історично виховані погляди. Молоді южане з чисто юнацьким запалом („істерично“ по виразу „Союза потребителей“) ішли в бій, а досвідчені „северяне“ повагом, систематично пускали в хід свою тяжку артилерію. На боці „северян“ було знання, на їх боці факти життя в виді міцних організацій: фінансової

(Москов. народній банк) та споживчої (Московскій Союзъ обществъ потребителей“), на їх боці й традиції ліберальних демократів,—„стовпів російської кооперації“. На боці южан навпаки тільки, „істеричні викрики“ (як пише „С. П.“), тільки крах Київського союзу споживчих товариств, тільки брак організацій,—коли не рахувати молодого т-ва „Наша кооперація“.

Що до сього останнього т-ва, то за повним браком інших центрів, інших кооперативних організацій, і ся молода організація морально впливала на об'єднання українських членів зїзду і таким робом відіграла свою роль.

Коли в програмі споживчої кооперації северяне, як ми казали вище, ще до зїзду пішли на деякі уступки, виставивши доклад, в деякій мірі наближений до вимог южан, то в програмі фінансовій северяне пішли, задерши голову та забувши про всі принципи кооперації.

В такому напрямі вели северяне атаку на южан. От вже вони захопили позицію на секції споживчої кооперації (по прогр. Моск. С.), взяли кредитну секцію (по прогр. Моск. Н. Б.) і тільки в запалі страсти северяне не помітили, як невеличкий гурток южан захопив позиції в секціях сільсько-господарської та ремісничої кооперації. Оглянули ся, кинули ся, де-що одібрали назад („Отдѣленія Моск. Нар. Банка“,—на сїл-господ. секції), але моральне значінне поразки в сих секціях трохи пригнобило централістів. Взагалі ся перемога Українців в секціях сїл.-господарській та ремісничій відіграла не тільки моральну, а і реальну велику роль.

Така баталія під кінець зїзду, перед засіданням загальних зборів, нарешті захопила й нейтральних членів зїзду, примусивши їх подивитися круг себе. Такими нейтральними „спокійно-взираючими“ були єврейські делегати. Правду кажучи, євреї не випадково мовчали, а свідомо, для демонстрації стримували ся від усяких активних виступів.

Цікаво було дізнати ся причини сього явища. Тоді, як центральний фінансовий орган „северян“—Москов. Нар. Банк—кредитує всякі кооперативи, видатна з фінансових кооперативних організацій Юга—„Київський Кредитовий Союз“—не приймає до себе торгових фактично єврейських кооперативів. Отже „в-піку“ ніби-то юдофобській політиці Київ. Кредитового Союзу єврейські делегати й почали пасивно підтримувати позиції централістів...

Наближав ся останній день,—рішучий день загальних зборів зїзду. Євреї зрозуміли, що можна загубити репутацію демократичного народу і схаменули ся. Свіжими силами вдарили євреї несподівано на централістів, захитали ся позиції централістів і „іже з ними сущих“ і пройшла не московська і не українська, а середня, поміркована, але близька до

української резолюція. Впали централісти згори, куди були забрали ся при допомозі кредитової секції, але—не зовсім. Морально потерпіли поразу, але вдержали ся, не попадали і встигли ще провести кілька резолюцій дрібних, в котрих досягли признання заслуг Моск. Нар. Банка.

Бій скінчив ся. Невеличка „армія“ южан захопила деякі позиції, виявила свою силу, показала, що з нею треба рахувати ся. Багато деяких несвідомих „рівнодушно взираючих“ членів зїзду захопили ся сим явищем та й стали на певний бік,—чи централістів, чи децентралістів. Южане виявили себе за справжніх демократів, хоч і не московського типу... Треба було, після зїзду, бачити, як цілували ся однодумці-спільники, треба було бачити, як сходили ся северяне та южане — „учителі й учні“, протягуючи одні другим руки, щоб сказати, що се справді був великий акт, що се був момент глибокого змісту, великого значіння.

Найкращі, найвидатніші російські лідери московської споживчої та кредитової кооперативної фортеці д.д. Коробов та Перелешин після зїзду почали дивити ся на „распрю“ иншими очима, ніж до зїзду. На жаль, деякі дрібні централісти-підголоски і досі не зрозуміли всієї глибокої справи, і як і до зїзду, заводять свої „волинки“ в „Союзі Потребителів“, в „Київській Мислі“ та инших подібних централістичних органах. Але зїзд показав, що питання, поставлене на чергу южанами про децентралізацію російської кооперативної справи, буде вирішено житєм в напрямі позитивному для инородців..

Сього досить, щоб сказати, що другий всеросійський кооперативний зїзд був дійсним „смотром“ кооперативного руху в Росії. Сього досить, щоб визнати київський зїзд за великий акт в громадським житю Росії.

Сей же зїзд між ин. наочно показав, яку велику виховуючу і практичну роль мусить відігравати кооперативна справа для поневолених націй Росії.

Переказаного досить, щоб впевнити ся, що кооперативний рух має велике значіння і для України. Треба іти в кооперацію треба теоретично й практично вчити ся кооперації, треба займати всі можливі позиції. Моральна та матеріальна сила, яка криється в кооперації, мусить мати велике значіння для української справи.

За сим головним моментом в Київ. кооп. зїзді блідніють инші пункти програми зїзду, напр. кооперативний закон, кооперативний інститут, робоче питання в кооперації та ціла низка питань практичних. До того-ж, се вже речі більш цікаві для кооператорів-професіоналів; се вже речі, котрим місце—в спеціальному кооперативному журналі, а не в журналі загального характеру.

М. ДАНЬКО

Другий акт балканської трагедії.

Sic transit gloria mundi! Горда побідниця Туреччини — Болгарія, що увільнила Балкан від турецького ярма, сама тепер прикижена, пригноблена і пограбована віроломними союзниками при діяльній заповозі Румунії і Туреччини. Але сумні балканські події останнього часу не були випадковою катастрофою Болгарії, а лише логічними наслідками поведення її політичних проводирів. Засліплені перемогами над Туреччиною і не менш блискучими дипломатичними перемогами панове Данев, Гешов і К^о. просто не обчислили, що може досягнути Болгарія зі своїми силами і чого її, а до того розпочали цілу акцію на таких хистких підвалинах як договори з Сербією і симпатія Росії.

Затуманені легкими перевагами над Турками і величезною територією, захопленою майже без бою, Сербі показали остільки своєрідне розуміння своїх союзницьких прав і обов'язків, що провадити з ними переговори було лише марною тратою часу. Лишила ся ще надія на російський суд на Балкані, — суд „скорий, правий і милостивий“; гучні фрази про важність слов'янської справи для Росії і грізний тон по адресі ворогуючих „слов'янських братів“ дозволяли припустити, що російські дипломати серйозно ставлять ся до справи поділу Македонії. Але Болгарія дуже скоро розчарувала ся в російським арбітражі: скорим російський суд міг показати ся лише Сербам і Грекам, котрі не гаючи часу зміцнили свої позиції в Македонії. Чи міг бути сей суд правим, сказати досить трудно, бо російські дипломати не поставили виразно навіть тих засад, на яких мусів би бути переведений поділ Македонії. Сі дипломати показали лише похвальне бажання догодити обом сторонам, обіцяючи теж саме одночасно і Сербам і Болгарам. Перед Болгарією Росія готова була поділити Македонію на підставі сербсько-болгарського договору, а Сербів повідомляла, що сей договір буде змінений і доповнений в їх користь, відповідно до фактичного стану річей. Симпатії російських урядових політичних кругів недвозначно схиляли ся на бік Сербії, отже можна було чекати, що російський суд буде милостивим лише для Сербії, та і не міг він бути милостивим для обох держав... А не бажаючи втратити популярності у жадної з слав'янських держав Росія не дуже-то і спішила ся рішати їх спір. Був він рішений пізнійше в Букарешті, і не без участі Росії, хоч і не тої участі якої чекали балканські слов'яне перед братовбийчою війною... Значінне Росії на Балкані від того може й не зменшити ся: Сербі вдячні Росії, що дістали безмірно більше того, на що могли числити перед другою війною, а Болгарія буде вдячна Ро-

сії за те, що оборонила її від Туреччини, але ми не будемо попереджати подій, а розглянемо лише ті, що вже відбули ся...

Болгари не дочекали ся російського арбітрансу, спровоковані Сербією захопленням території, яку вважали своєю, Болгари з великою зручністю перекинули свої сили від Чатаджі в Македонію, щоб розрубати тут Гордіїв вузол поділу Македонії. І перший напад Іванова і Савова на зрадливих союзників не був нещасливим. Погром Сербів на Овчій Полі доводить, що Болгари з успіхом могли-би бороти ся з самими Сербами і Греками. Але після сього першого успіху болгарської зброї, що відкривав перед ними далекосяглі перспективи походу на Білгород, почалось щось незрозуміле. Болгари не використали часу, дали можливість Сербам сконцентрувати свої сили на вигідних позиціях і почали обмежувати ся самою обороною; а болгарська преса почала всіми силами доводити Європі, а головним робом Росії, що не Болгари перші напали на Сербів і Греків а навідворот. Сі виправдування кидають світло і на зміну болгарської тактики на полі бою. Софійські москвофіли з Даневим на чолі просто перелякали ся удару Савова на „словянських братів“, чекаючи кари з Петербургу, і зробили все можливе, щоб сей удар ослабити, і осягли се, перенесши спір поміж прихильниками і противниками русофільської політики з Софії на поле бою; єдність поміж начальниками зникла і болгарське військо почало повільно посувати ся назад стримуючи напруженням всіх сил невпинні напади Сербів і Греків.

Але жертва болгарської слухняности прийшла запізно і не була принята Петербургом. Болгарія зробила б ся занадто сильною після перемоги над Сербами і Греками і впливати на неї було б тоді затрудно, а тсму її треба було завчасу зробити більш слухняною. І не лише мобілізація Румунії, а навіть перехід через Дунай румунських військ і захоплення значної частини чисто-болгарської території не викликали найменшого протесту з боку Росії; мимоволі згадують ся газетні відомости про те, що ціла акція Румунії була переведена за згодою а навіть по ініціативі Росії, щоб зломати упертість Болгарії і прискорити мир поміж „словянськими братами“. Безмежне довіре Данєва до Росії і його злочинне недбальство в відносинах до Румунії і Туреччини, зробили завдання російських дипломатів дуже легким. Правительство Данєва починаючи боротьбу з „союзниками“ не подбало навіть про забезпечення нейтралітету Туреччини і всі змагання австро-угорської дипломатії в сїм напрямі болгарський уряд стрінув мовчазним призи́рством. Решта болгарського війська до останнього часу лиши́ла ся на тім боці лінії Мідіа-Енос, означеної льондонською конференцією, дратуючи Турків і даючи Порті добру нагоду розпочати наново боротьбу з Болгарією; а, яких жертв

коштуватиме сей новий напад Турків Болгарії покаже близька будучина.

Також апатично заховував ся болгарський уряд і в відносинах до Румунії. Незрозуміле проволікання урегулювання болгарсько-румунської границі можна було зясувати лише тим-же самим безмежним довірем Данева до Росії, яка мусіла-б не допустити до мобілізації Румунії. Але болгарсько-румунський спір про те, де починається новий кордон від центру чи периферії Сілістрії був рішений переходом румунських військ і захопленням болгарської території; і не саму лише територію з чисто болгарським населенням втрачає Болгарія, а і оборона її проти Румунії і на будуче робить ся дуже трудною, бо Болгарія примушена зруйнувати свої фортеці Руцук і Шумли, на румунським кордоні. Замість фортеці Болгарії зістається покласти ся далі, що її оборонятиме Росія, котра завсїгда може зашахувати Румунію, а Болгарія за те мусить завжди бути вдячним і слухняним вассалом Росії. Ся слухняність робить ся таким робом обовязковою, навіть тоді, коли на чолі болгарського уряду стоїть менш русофільськи настроєна людина ніж Данєв.

Для розвитку в собі сеї слухняности Болгарії треба було пережити напад чотирьох, а коли числити Чорногору то і п'ятих противників. А провадити боротьбу проти Сербів і Греків Болгарії було дійсно дуже трудно: болгарське військо виставлене проти Сербів і їх спільників, складало ся вже головним робом з молодих жовнірів, ціле військо було змучене тяжкою і довгою боротьбою з Турками і мусіло витримувати напади свіжих військ Сербів і Греків; непевне політичне положення і війна без оповіщення війни проти недавніх союзників не могли звичайно дуже піднести настрій болгарських вояків, а нерішучість болгарського уряду і брак єдності поміж болгарськими генералами робили неможливим скорий і успішний кінець війни. Напади Румунів і Турків з тилу хоч і не мали безпосереднього впливу на хід боротьби в Македонії, все ж відбирали відвагу у Болгар і робили становище їх просто критичним. Серби ж і Греки цілком свідомо чекали на кінець румунської мобілізації і оминаючи небезпечних для них великих боїв з Болгарами, повільно, але невпинно посували ся наперед і розвинули особливо енергічну акцію з початком румунського походу. Греки таки дуже добре використали відсутність здібної до бою болгарської фльоти і захоплювали один за другим важні пункти на Егейським морі. „Герої Еяди“ показали не аби який практичний змисл і постарали ся оскільки можна усунути небезпечних конкурентів з берегу моря. Суперниця Салоник—Коволя дуже скоро дістала ся в руки Греків і нема надії, що вона буде повернена Болгарії. Щоб виперти Болгарів з Егейського побережа, Греки навіть порозуміли ся з „ворогами християн“ Турками, віддаючи їм

міста, котрі не могли вдержати після букарештського миру. Поспішність з якою Греки очистили напр. Дедеагач, а Турки заняли його, доводить недвозначне існування порозуміння поміж Греками і Турками.

Мир в Букарешті не був звичайно наслідком того, що на Балкані нарешті була osiąгнена політична рівновага і не через те він був закінчений, що нарешті були зачовольнені сербські і грецькі апетити; а через те, що деяким державам а в першій мірі Австро-Угорщині і Румунії було не вигідним безмірне пониження Болгарії і завеликий зріст Сербії, а до того ж і Росія зрозуміла, що вже крайня пора показати ласку Болгарії і не дати зробити сього иньшим. З ревізії букарештського миру нічого не вийшло тай не могло нічого вийти, бо Росія не захотіла-б нарушити інтереси Сербії, в питанню ж про Коволу Росія не була підтримана навіть її дипломатичним васалом Францією. Ся справа ревізії букарештського миру мала лише один наслідок, вона показала, що в балканських питаннях нема вже єдності не лише поміж європейськими державами, а навіть і поміж членами обох політичних груп Європи. австро-Угорщина також не була підтримана в своїх домаганнях Німеччиною як і Росія Францією. Яка найбільш пікантна подія з життя Балкану буде напевне записана літописцями то та, що Росія разом з Австро-Угорщиною домагалися перегляду букарештських договорів, а єдність поміж Австро-Угорщиною і Росією в балканських питаннях останнього часу належить як відомо до рідких явищ... Згадана подія викликала серед журналістів здогади про охолодження відносин поміж Німеччиною і Австро-Угорщиною та про зближення останньої до Росії. Але австро-німецькі відносини зогрів знов цісар Вільгельм своєю промовою, а про зближення Австро-Угорщини з Росією взагалі не було чого говорити, бо Росія хотіла зробити ласку Болгарії коштом Греції, а Австро-Угорщина хотіла її оборонити проти Сербії.

Тепер щаслива доля російської дипломатії дає їй спроможність „рятувати“ Болгарію від одвічного ворога „християнства і словянства“ не порушуючи ні сербських ні грецьких інтересів. Там де всі відривали по кавалку від Болгарії, Турки не могли лишати ся спокійними і не гаючи часу захопили не лише Адріанополь з гробами турецьких святих, а і значну частину побережя Егейського моря, відданого після букарештського миру Болгарії, і перейшли стару болгарську границю. Після букарештського миру Болгарія мусіла перевести мобілізацію, а з 30—40 тисячами війська, що лишило ся ще зі зброєю, Болгарія не може і думати боронити ся проти тих 200—300 тисяч Турків, що стоять на її кордоні. Інші балканські держави також демобілізують своє військо і чекати від них допомоги Болгарія звичайно не може. Озброєною лишається ся сама лише Туреччина і вона безперечно використає вигоду

свого сучасного положення. Туреччина не вдержить звичайно всієї тої території, яку вона тепер фактично має, в своїх руках, та турецький уряд і розуміє се дуже добре і захоплює все нові обшари земель приречених в Букарешті Болгарії лише для того, щоб гарантувати собі Адріанополь і територію поміж Адріанополем і лінією Мідія-Енос. І немає майже сумніву, що Туреччина досягне те, чого хоче. Правда, болгарський уряд уперто спростовує відомости про початок болгарсько-турецьких переговорів, і все ж таки ці переговори вже почалися чи мусять незабаром почати ся, бо Болгарія знаходить ся в безвихіднім положенні. Апелъ Болгарії до Європи зістаєть ся „гласом вопіючого в пустині“. Європейські держави бажали б звичайно, щоб постанови льондонської конференції були виконані Туреччиною, але коли так і не буде, то Едвард Грей від сього не посивіє, а до демонстрацій європейської фльоти Туреччина вже давно призвкла.

Не справили ся і болгарські надії на Росію. Правда, Росія рішучими хоч і дипломатичними заходами примусіла Туреччину вивести її військо з старої Болгарії, але залишаючи Болгарію в однім місці Турки попереходили її границі в другім місці, стараючи ся сим „істинно-турецьким“ способом примусити Болгарів до переговорів. Але Болгари передчуваючи цілковиту втрату Адріанополя не спішають ся з переговорами. А втрата Адріанополя Болгарами зробила ся майже неминуною. Росія і не має щирого бажання передати Болгарії Адріанополь — сей ключ до Царгороду — і не має фактичної можливости перевести його. Для того щоб одібрати у Туреччини Адріанополь, Росія мусіла б перекинути на Балкан майже півмільйона війська — поминаючи небезпечність такої військової операції для європейської Росії, вона просто не має ціли для Росії, бо час плятонічних добродійств давно вже минув в Європі. А до окупації Арменію, що могла би бути початком поділу Азійської Туреччини, Росію не допустила б не лише Німеччина, а і член тридержавної згоди Англія. Зваживши все те російські дипломати повідомили занепокоєну Європу, що жадної сепаратної воєнної акції Росія в Туреччині не почне, і розпочали проти неї фінансову акцію — славнозвісний „бойкот Туреччини“. Чого хоче досягнути Росія отсим пропонованим нею фінансовим бойкотом Туреччини: чи виконання всіх постанов льондонської конференції, чи повороту Адріанополя Болгарам, чи його поділу — сього ще російські дипломати ясно не висловили. Можна лиш сказати, що переведення фінансового бойкоту Туреччини в розмірах пропонованих Росією зістаєть ся утопією, хоч французький уряд і висловив свою принципіальну згоду з російським проектом. Переведення фінансового бойкоту Туреччини стрічає найбільше перешкод саме в Франції, головного кредитора Туреччини. Окрім тих трьох мільярдів, котрі Франція дала Туреччині в формі позички, в різних підприємствах Туреч-

чини, напр. залізниця, бруки, газ, водопроводи і т. д. — вложені величезні французькі капітали, і фінансова руїна Туреччини зовсім не в інтересах Франції. Окрім того, коли французькі капіталісти не дадуть грошей Туреччині, то вони не можуть бути певні, що се не зробить якась иньша група капіталістів, викираючи французькі капітали з Туреччини. І повідомлення турецького заступника на фінансовій конференції в Парижі про те, що переговори про нову позичку ідуть добре, звучить досить правдоподібно. Отже—чекати кінця фінансового бойкоту Туреччини Болгарії властиво кажучи немає чого, справді лишається лише почати переговори і кінчити так сумний для неї другий акт балканської трагедії.

Наслідки першої і другої балканської війни можна обчислити тепер вже. Порівняння втрат балканських держав в боротьбі проти Туреччини і в „спорів славян між собою“, зроблені одною французькою часописом дуже інтересні і ми подаємо їх.

	Число населення.	Число війська.	Число вибих. В 2-й війні.	Число вибих. В 1-й війні.
Сербія	2.900.000	400 000	30.000 (7.5%)	41.000 (10.2%)
Болгарія	4.445.000	600.000	73.000 (12.1%)	83.000 (13.8%)
Греція	2.435.000	300.000	23.000 (7.1%)	25.000 (8.3%)

Числа можуть бути звичайно дуже неточні, до того ж ще і не розв'язано цілком питання про Адрианоуполь. Але коли наведені числа навіть приблизно відповідають дійсності, то всякі коментарії до них являються цілком зайвими. Розуміється, самими втратами не визначається право воюючих сторін на здобуті землі, але вони поділені поміж бувшими спільниками як раз у відворотній пропорції не лише до понесених ними втрат а і до виконаного поодинокими членами бувшого балканського союзу. Болгарія, що винесла на своїх плечах цілий тягар першої війни, дістала відносно найменше після другої війни, як се видно з наведеної нижче таблиці.

Болгарія мат. більше ніж перед перш. війн.	о 33.000 кв. кіл. з 800.000 меш.
Сербія	„ 32.000 „ „ „ 1.110.000 „
Греція	„ 45.000 „ „ „ 1.520.000 „
окрім того ще більшість егейських островів.	
Чорногор.	„ 7.000 „ „ „ 230.000 „

Чисельні відносини держав Балкану побільшених коштом Туреччини і Болгарії будуть таким робом виглядати так:

Румунія	—138.000 кв. кіл. з 6.260.000 мешканців.
Болгарія	—139.000 „ „ „ 4.600.000 „
Сербія	— 80.000 „ „ „ 3.600.000 „
Греція	—110.000 „ і понад „ 4.000.000 „
Чорногоря	— 16.000 „ „ „ 480.000 „
Албанія	— 32.000 „ „ „ 880.000 „

коли до сього додати ще

Туреччину з	— 20.000 „ і „ 1.400.000 „
---------------------	----------------------------

які її з певністю ще лишать ся в Європі а може і значно більше, коли питання про Адріанополь буде розв'язане в бажанім для Туреччини напрямі, то перед нами буде приблизна картина відносин матеріальних сил держав нового Балкану. Мрія Сербії про рівновагу на Балкані таким робом більше ніж справдила ся. Болгарія не лише ослаблена на довгий час, але судячи по газетним відомостям, проти неї творить ся ще спілка Сербії та Греції з Румунією, яка мусить одібрати у Болгарії всяку надію на реванш.

Що мрія про реванш є у Болгарів і мусить бути, про се не може бути найменшого сумніву. Для здійснення її Болгарія може не лише наблизити ся до Туреччини після полагодження питання про Адріанополь, а і шукати заповоги поза межами Балкану. Становище македонських Болгар в Сербії, а почасти і в Греції буде хронічним *casus belli* для Болгарії. Сербія, збільшена більше ніж о половину, буде разом з тим безперечно ослаблена внутрішнім складом населення держави: після букарештського миру вона перетворила ся в державу національностей, в якій Серби лише незначно переважатимуть всі иньші нації разом. Після букарештського миру Сербія дістає окрім 600 тисяч Болгарів ще сотні тисяч Куцовалахів, Албанців і менші групи Турків, Греків, Жидів і т. д. З них Албанці і Болгари будуть для Сербії безперечно елементом антидержавним, та Серби і не готують для них якихсь особливих способів, щоб привязати їх до держави, покладаючи всі надії на примусову їх асиміляцію.

Як мало доброго обіцяють сербські політики в національнім питанню показує між иньшим розмова Пашича з кореспондентом „N. Fr. Presse“. „Про національне питання в Сербії“, каже Пашич „властиво кажучи не може бути мови, бо всі горожане чи Серби вони, чи якоїсь иньшої нації після конституції рівні перед законом. А через те і Албанці зможуть користати з прав уділених красними законами“. Трудно звичайно припустити, щоб міністр народу, котрий має свій сойм в Австро-Угорщині, не міг не знати, що сума національних прав передаєть ся не особі, а національній групі, отже лишаєть ся припустити, що сербський політик лише ховає асиміляторські заміри за маскою політичної наївності. Впрочім ся наївність сильно росповсюджена поміж сербськими достойниками. Іованович напр. несе підбитим народам цілу китицю сербських свобод, так по арт. 7 всі сербські горожане рівні перед законом, арт. 16 і 17 охороняє всі релігії визнані державними законами. Арт. 18 проголошує волю школи і т. д. Але зовсім не так задивляєть ся на будуччину підбитих македонських Болгар проф. Александр Балобанов: „Війна почата для визволення македонських словян з під турецького ярма кінчилась для них досить несподівано; Болгарам

Македонії забрана всяка надія на національний розвиток, їм забрана навіть на будуче всяка можливість показувати себе в чімсь Болгарами. Їх школи і церкви засновані і утримувані на національні гроші замкнені і забрані у власність Сербії. Хто захоче на будуче виховувати своїх дітей Болгарами, буде зруйнований або забитий. Без жалости винищується в Македонії все що було болгарським. Для Болгарів в державах національностей—Сербії і Греції немає вже місця. Що скаже Європа на таке насильство?.. Греки дістали 350.000 Болгарів і Сербі 600.000, не питаючи про се самих Болгарів, не давши їм найменшої запоруки, що вони не будуть знищені національно“.. Таких-же приблизно поглядів на справу македонських Болгар тримаєть ся і проф. Георгієв, який приїхав до Відня разом з проф. Болабаном, щоб протестувати перед Європою проти сербських насильств.

Але самими протестами перед Європою македонські Болгари здається не задовольняють ся; газети вже повідомляють про бійки поміж болгарськими бандами і грецьким та сербським регулярним військом. Можна думати, що ся боротьба македонських Болгар проти нових гнобителів матиме систематичний характер. В одній із французьких газет уже уміщений покликання до повстання і проголошена війна Сербам: „Македонцям лишається тепер лише одно“ пише автор сього відклику, „проводити криваву боротьбу проти нових грабителів. Македонські організації не лише не припиняють своєї революційної діяльності, а навіть поширюють її, щоб звернути увагу Європи на ту неправду, яка була зроблена букарештським договором“.

Другий акт балканської трагедії кінчив ся, але не можна сказати з певністю, чи буде він останнім... Друга балканська війна не розв'язала національного питання в Македонії, більше того—се питання тепер значно більш скomпліковане, аніж після першої балканської війни, а навіть і до неї. Питання про автономію Македонії знов поставлено македонськими Болгарами на порядок денний, але тепер Македонія розірвана поміж трьома державами і питання про її автономію має в певній мірі утопічний характер, хоч се зовсім не зменшує гостроти сього питання для македонських Болгарів. Поділ Македонії переведений досить нещасливо, маси болгарського населення передані Греції і головним робом Сербії, але і на болгарській території лишається не мало Греків і Турків. А як їм хочеть ся лишати ся під болгарським пануванням яскраво показує розпачливий вчинок мешканців Мельніка, що зруйновавши місто в числі 77.000 перейшли на грецьку територію. Але часи великого переселення народів минули і переселення може лише не в значній мірі вплинути на національний склад частин розірваної Македонії. Характер македонського питання тепер міняється лише в тім значінню, що

воно робить ся питанням суто-болгарським. Трудно припустити, щоб Болгарія, безмежно знесилена двома війнами, в ближшій будуччині захотіла оружною силою увільнити македонських Болгарів, але досить сумним явищем вже і те, що Болгарія замість заняти ся культурним розвитком краю примушена буде готувати ся до нової війни.

Непевність політичного становища на новім Балкані побільшується тим, що і Туреччина лишається після здобуття Адріанополя в числі балканських держав і на межах Греції та Сербії утворений новий політичний організм — Албанія. Європа, яка показала таку апатичність в справі букарештської згоди, буде покарана тим, що матиме знов на Балкані жерело нових заколотів і непокою для цілої Європи.

Бібліографія.

Записки Наукового Товариства імени Шевченка у Львові, наукова часопись присвячена українській історії, фіольології і етнографії під редакцією проф. Мих. Грушевського. Том CXIV (Рік 1913, кн. II), ст. 234, вел. 8^о.

Книжка розпочинається коротенькою розвідкою д. Вадима Щербаківського про „Церкви на Бойківщині“ (ст. 5—24). Загально український, або краще сказати середньо-український тип церков, каже автор, досить вияснений в літературі. Менше досліджені відміни цього типу, особливо галицькі. Одну з цих відмін і розглядає автор в своїй статі, на місці приглянувши ся і простудіювавши церкви на Бойківщині. Не буду спиняти ся на тих досить численних характеристичних рисах цих церков, які зазначає шан. дослідник.

Відмічу тут тільки одну загальну його увагу. А саме, д. Щербаківський рішучо заперечує погляд Ігоря Грабаря на бойківські церкви, що буцім то вони своїм типом ближше підходять до московських, ніж до українських. Треба не знати, каже автор, сути великоруської штуки, ні українського будівництва, щоби висказати такий погляд. Бойківські церкви щироукраїнського типу, заховали бо вони всі риси глибокої нашої старовини. Літ 300—400 назад усі церкви по цілій Україні мали більше-менше такий вигляд, який мають старі бойківські. До статі додав автор 16 знімків цікавіших бойківських церков.

Далі йдуть нескінчені ще розвідки д. Федора Срібного. „Слудії над організацією львівської Ставропігії“ (ст. 25—56) і Василя Герасимчука „Чуднівська кампанія 1660 р.“ (ст. 57—80). Д. Срібний оглядає матеріальні відносини братчиків, а д. Герасимчук оповідає про угоду, яку заключили Поляки з козаками під Слободищами, та спиняється на „афері Цицюри“, котрий передчасно покинув табір Шереметєва та перейшов до польського війська.

По сім маємо початок великої статі д-ра Івана Франка „Азбучна війна в Галичині 1859 р.“ (ст. 81—116). Поки що шан. автор не приступаючи ще до самого предмету статі, подає дуже широкий вступ до неї може навіть за широкий. Др. Іларіон Свенціцький пише про

„Бойківський говір села Бітля“ (ст. 117—153). По короткій фільольогічній характеристиці сього говору подає шан. автор чималий лязиковий матеріал, цікавий не лиш для фільольога, а й для етнографа.

В відділі „Miscellanea“ маємо замітку д. Вадима Модзалевського, „Полковницькі оборонні універсали“ (ст. 154—156) з трьома документами (1696, 1699 і 1701 рр.); д. П. Зайців публікує „Шевченків лист (з р. 1844 го) в справі „Живописної України“ (ст. 157—158), а проф. Мих. Грушевський подає некролог Івана Филевича (ст. 156—161). В „науковій хроніці“ поміщений широкий огляд праць XIV археологічного зїзду в Чернигові пера д. Володимира Гребеняка („Чернигівський археологічний зїзд і його „Труди“, ст. 162—193).

Замикає книжку як усе незвичайно багатий рецензійний відділ (обговорено ряд праць з преісторії, археології, історії штуки, історії політичної й культурної, історії літератури і мови, ст. 184—234).

Вол. Дорошенко.

А. Шніцлер. Останні маски. Переклала М. Грушевська. Стор. 24
Ціна 10 коп.

А. Шніцлер. Література. (Комедія) Переклала М. Грушевська.
Стор. 32. ціна 15 коп.

Інтелігентний, художній смак керував перекладчицею, що обрала для перекладу сі дві речі короля драматичної техніки, — А Шніцлера. В сих двох речах як в двох фокусах переломило ся найяскравіше промінне творчих засобів Шніцлера: глибоке знання душі людської, оточення життя своїх героїв, лехкість розвитку драматичної інтриги і могоуча сила контрасту, якою так дотепно оперує Шніцлер і яка дає йому можливість без слів вводити глядача в настрій його героїв.

„Література“ переносить нас в коло життя літературної богеми. Безодню юмору розсипав Шніцлер в сьому конфлікті між „крупателями“ бульварних романів і віршів і вузьколюбим представником віденської аристократії, що все своє духове життя поділив між стайнею і принціпом — „choking“! Самі несподівані ситуації підтримують весь час в напруженню увагу глядача, клубок інтриги розмотуєть ся все швидче й швидче і нарешті вся песка кінчаєть ся несподіваним, веселим вибухом.

Зовсім иньшу річ виявляє з себе мініатюр „Останні маски“. — Ся річ лишає глибоке вражіння, яке довго не стираєть ся з душі. Психологія умираючої людини... і Шніцлер зумів примусити нас перейняти ся нею. Лікарня холодна, казенна хата, в кріселку біля свого ліжка сидить Радемахер бідний журналіст, він умирає, живе в ньому ледви блимає, як маленький вогник в лампадці без масла. Доглядачка, звикла до картин смерти, сидить біля столу і з холодною байдужістю записує якісь „вѣдомости“, і весь охоплений жахом смерти, палаючий, в пропасниці блукає по кімнаті як болотяний вогник Фльоріан Якверт-актор. Він почуває, що смерть вже в ньому і хоче одурити себе і одурити других; він не може лишатись сам з своїми думками і кидаєть ся сюди й туди, щоб забутись; боїть ся Радемахера і з жахом придивляєть ся до нього. Постать його мимоволі нагадує постать цигана з „Семи повѣшенихъ“ який не міг іти просто назустріч смерті, а хотів зустріти її, хоч в бійці, в спільній боротьбі.

І в се холодне кубло смерти, в се місце останніх рахунків життя уліходять лікарі, спокійні, здорові і дужі, — їм ходить о те, щоб

швидко зробити огляд слабих і піти до кавярні. Ось могучий мазок! Жадного слова від автора, а тимчасом глядача мусить вразити ся непереступна прірва, що впала між сими засудженими до передчасної смерті і здоровими дітьми життя.

Палаюча уява підказує Фльоріянови Якверту непевний план боротьби з смертю; він запалює ним і Радемахера. Піднести свою енергію злобою, помстою тим щасливішим, що користують ся добрами життя. І Радемахер викликає свого колишнього приятеля, щоб перед смертю зірвати з його очей заслону і показати йому, що і його жите, жите обранця долі, нічого не варте! Обов, і Радемахер і Якверт шиплять злобою, жагучо чекають Вайгаста і він приїздить.

Сцена Радемахера з Вайгастом належить до найтонших, найталановитіших шніцлерівських сцен.

Почуття близької смерті так поширює, так поглиблює думки і почуття, такими дрібязковими здають ся перед читачем всі життєві рахунки, заздрість, помста, злоба, насовуєть ся щось грізне... страшне... непереможне... і... Радемахер своєму ворогові ні слова не сказав.

Як переймають почуттям глибокого жалю останні слова Радемахера, коли він думкою стежить за своїм колишнім ворогом—другом. „Тепер він вже на долині. Тепер іде алеєю через ворота,—тепер вже на вулиці—ліхтарі світять ся—їдуть вози—люде йдуть згори... і здолини... І що мені до нього? Що мені до його щастя, що мені до його турбот?

Навіть ся згадка про світ вечірньої вулиці, про рух життя, підкреслює ще глибше відокремленість від людей і життя тих, яким вже світла не треба“.

Песа повна глибокого трагізму. Нам довело ся бачити її на приватній сцені і, не вважаючи на брак належних засобів, песа лишала в виконанню глибоке вражіння.

Переклад зроблено легко, влучно. Щира дяка перекладчиці, яка збагатила своїм внеском репертуар українського театру. Обидві песи театальною цензурою дозволені до вистави і ми сподіваємось, що наші трупи скористують ся сими річами, що дають такий великий простір художнім силам артистів. Постановка сих річей на сцені українського театру піднесла-б його на високу ступінь.

Маленька увага видавцям,—на що було давати до такої глибокої й художньої речі як „Останні Маски“ вульгарну окладинку—жовту, як мастіка для підлог?

Л. С—Ч.

Ольга Кобилянська: *Через кладку. Повість. Видання Українсько-руської видавн. Спільн. Київ—Львів 1913. Ціна 1 рубль.*

Повість Ольги Кобилянської „Черев кладку“, взята з життя інтелігенції. Основа повісті—проста: авторка оповідає історію серця молодих людей. На першій плані оповідання стоять: Богдан Олесь і Маня Обринська; на другій Нестор Обринський і Наталя Ливенко, а вже зовсім у тіні—Ірена Маріян і др. Роттер.

Олесь кохає Маню Обринську; їх кохання, мов те чисте жерельце, що слезить з під білого каменя і веть ся потім срібною стяжкою поміж старими дубами й стрункими буками, пливе тихо, без гомону через кільканадцять літ; правда, те кохання стрічає де-які перепони, але воно їх поборює, вибранці переходять через кладку, вінчають ся й певно довго-довго житимуть у щастю та достатках.

Інакше змальована друга пара. Нестор — поважний і серйозний; Наталя — плоха й капризна. Він будучий реформатор народа, думками знімає ся під небеса; вона — самиця, прикована до землі. Очевидна річ: така пара не могла одружити ся, їх дороги розбіжні, тому вони й розходять ся.

Третя пара — чужинці, Німець др. Роттер, лікар, не дуже то молодий муштина, і Румунка, Ірена Маріян, молоденька, граціозна дівчина. Він з початку залицяєть ся до Мані Обринської, а коли вона виходить заміж за Богдана Олеся, бере за жінку Ірену.

Колись писала Кобилянська в гуморесці „Він і вона“: „Баби мають дивний смак, бабський. Їм ходить лише о те, чи герої поберуть ся; се для них головна річ“. Тим то письменниця написала історію серця для тих, для яких головна річ подружжя героїв, а для поважнішої публіки вона дала в дарунку ідеї та малюнок людської душі.

Кобилянська говорить перше всього у сій повісті про сучасну українську інтелігенцію й донесить у своїх міркуваннях про неї до дуже сумних висновків. „Іноді мені лячно...—мовлять Маня Обринська, героїня повісти,—так, неначе б для слабших, а може лише тонко відчувачих, настає кінець, час упадку духового життя і моральних вартостей між Українцями“... Відки взяли ся такі гіркі слова на устах Обринської—маємо відповідь у повісті.

Повість, писана в формі мемуара й саме та форма дала авторці спосібність до рефлексій та до висловлення багатьох думок про наше культурне життя. Душа у нашої письменниці делікатна, напоєна ідеями Фр. Ніцше, мрійна, мов глибинь блакиту, засіяного мерехтячими зорями, й тому незвичайно чула та вражлива на всяку грубість, брутальність та плосколобність у нашім житті. Їй хотілось би жити на якімсь тихім, зачарованім острові, по яким ходили би пишні, великі, білі духи; їй хотілось би спочивати під блискучими пальмами й пити з уст тих білих духів розумні, золоті слова,—а тимчасом вона мусить жити на українській землі невідлижною й бачити, як карли розвивають тих білих духів на хресті, бачити сміх і наругу карлів, за якими в танечних скоках поступають: зависть, сварня, бездіяльність, плосколобність і багато інших благодатей матери-землі. Ось і жерело песимізму, з яким стрічаємо ся в повісті „Через кладку“.

З гадок Ольги Кобилянської, розсипаних по повісті, дасть ся скласти біланс нашого духового життя. Пригляньмо ся тільки поодиноким позиціям того білансу! Головна позиція в ньому—се „грубий матеріалізм, що нівечить безоглядно найтонші зворушення душі, найбагаторідніші наміри й рішення людської душі“.

В рубриці „Моральні вартости“ читаємо: „... наше життя зокрема могло б бути штукою, але воно стаєть ся лише гешефтом. Ми не вкладаємо змісту нашого життя в саму працю, лише в те, що ми за нашу працю одержимо. І найбільша штука нашого теперішнього життя се—найбільша добич за найменшу вкладку з нашого боку. В рубриці „Інтелігенція“ стрічаємо слова: „Чи нам не спинитись у наших змаганнях понад здобутки для мужицтва? Не відірватись (у тоншім зміслі) від нього, становлячи з себе, себ то інтелігентів, другу окрему верству, котра вимагає і для себе праці, науки, штуки й ин-

ших здобутків культури? Хоч не багато, а все-ж таки ми для того народу (мужика) бодай дещо зробили та робимо. А для інтелігенції? Для нашої інтелігенції ми ще нічого не зробили. Я мрію про те, щоб у нас було як найбільше глибокої, поважної інтелігенції. Інтелігенції національно-культурної—а по правді з того всього ми ще й доси поза мужиком майже не бачимо нічого більше. В тім велика часть нашої властивої хибі". Під заголовком „Нутро сучасного Українця“ читаємо: „Чи взагалі воно (те нутро) відкрите вже? Українець не знає його, поминувши вже найглибшу глибину того нутра. Він ще не прийшов до пізнання своєї власної сили через призмат правдивої інтелігенції, культури, до пізнання може й великого призначення свого народу. Взагалі говорячи, ми є народ, що ще не віднайшов себе. Тому, як годен він, масу, себ то весь народ організувати, поки він сам не зорганізує себе? Спершу, як одиницю, опісля, як масу, а вкінці націю?“.

Як бачимо білянс Кобилянської невеселий. Усе, що дали нам білі духи, ми протратили й попали в невинуватість. Ми залізли в болото матеріалізму й бовтаємося в ньому задоволені й забули навіть, що є сонце на небі. Білі духи б'ють нас бичами, щоб витягти з болота, й домагаються від нас звороту позички, але ми рохкаємо й кусаємо їх, бо нам добре в болоті. Що ж?—ми добрий народ, любимо наших білих духів, ми віддамо їм довг з процентом, але... по смерті, яку самі зго-туємо їм...

Одним із білих духів у нас являється саме—Ольга Кобилянська. Вона бачить жерело занепаду нашого духового життя й жадає духової обнови від нас; жадає, щоб наша інтелігенція перше сама обмила свої руки з болота, щоб перше сама скупалася в сонцю правди і щойно тоді йшла в село нести каганець просвіти мужикови, бо подавати мужикови просвіту можна лише білими руками, бо щоб просвіщати когось, треба самому щось знати і треба мати чисте, непорочне серце і не робити „гешефту“ на мужику. І тільки тоді, коли наша інтелігенція сама буде мати в клітинах своїх мозків золоті зерна науки; коли вона сама буде мати білі руки і зі святим огнем у серцю, без „гешефту“, піде в село подати дружню руку „меншому братови“,—тоді можна буде говорити про справжнє оновлення України, в противнім разі,—ми пропадемо, мов руді миши..

На жаль обнова нашої інтелігенції в ідеалістичнім напрямі, показанім нашою письменницею, являється поки що трудною, хоч при добрій волі можливою до виконання. Основа нашої інтелігенції—се молодіж, а та молодіж або немає за що вчитися, або на швидку руку робить іспити і шукає головню урядничої кар'єри. Що такий стан річи не скріплює нас, лише ослаблює, про се не може бути двох гадок.

На шкідливість участі молодіжи в політичній агітації показував у нас М. Драгоманів¹⁾ і давав відповідні ради. Молодіж повинна вчитися, приготувляти ся до публичного життя і запрягати її до політичної акції,—се непростимий гріх не лише супроти молодіжи, але й цілого народу. На сцену політичної акції повинні виступати лише люди

¹⁾ Учащаяся молодежь и политическая агитация. (Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова, Paris, 1906 p., ст. 449—452).

дозрілі, політично розвинені й вишколені, люди, які є в силі відповідати за свої вчинки і не ховають ся перед відповідальністю за плечі студентів, мужиків та робітників. На шкідливість участі нашої молодіжи в активній політиці і загалом на сильно розвинене у нас політиканство жалують ся також і наша письменниця. „Ми—говорить вона—виховуємось політично чи не найбільше; через те втискають ся партії у все, де їх цілком не потреба, і багато нашого безголовя та горя треба приписати власне спустошенню політикою“.

Коли прийшло ся Кобилянській шукати за репрезентантом молодіжи для своєї повісти, вона не могла знайти позитивного типу, й тому сотворила ідеал, я сказав би півідеал, в особі Нестора Обринського. Нестор—се одиниця нівна, замкнена в собі, глибока і з критичним умом; одиниця, яка „дивить ся якимись иншими очима в будучність, поширеними може, і понад наші голови“. Нестор має ледви двайцять кілька років, але „його молодість не має в собі недовареного молока, що разить так страшенно у деяких тзв. поступових молодих муштин або і жінок“. Він самітний, живе лише „в праці на будуче“, „все в гору йде трудним, тяжким шляхом, сам оден, але все в году“. Він не їздить по селах, не агітує, не політикує, але знає „своє стремління, моральну вартість і не живе без плану, а що найважнійше не щадить себе. Він тримає ся принципів: „що даю, даю цілком“ і тому він уперед хоче сам „дещо черейти, дещо перерости, перебути“ і аж потім дозрілим, завершеним мущиною взяти ся до обнови свого народа. Та на жаль той улюбленець авторки, Нестор, не міг присвятити себе виключно роботі для добра народа, він для браку матеріяльних засобів мусів прийняти правительственну службу і там зламав ся. Під тягарем сірої, монотонної праці в бюрі, і невтомної праці для образования себе самого, упадають його тендітні, фізичні сили, і він гасне — на порозі праці для народа.

Головним героєм повісти—се Богдан Олесь. Кобилянська мусіла живцем сфотографувати його, тим то його фігура нарисована вірно. Молодим він належить до різних товариств, ходить, „гордий, мов князь з лентами на грудях, співає, захоплюєт ся... агітує, накликає до бою й ненависти, ораторствує де-б не трапилось огненними барвами.. вкладає все своє я в „будучність“, вірить в ідеї й присягаєт ся на них — а опісля кінчить студії, вступає до державної служби й поволі губить ідеї, в які вірив колись. Є хвилі, коли прокидаєт ся у нім сумління й тоді він позує на малого сєнкевичівського Плюшского, але не викликає спочуття, лише—пустий сміх. Такий Олесь хотів би бути аристократом і не може перемогти в собі мужицтва, яке одідичив по батьку; бажав би „устроїти собі інтимне щастє“ і боїть ся матери, чи вона позволить йому одружити ся з тою, яку вибрав собі; хотів би „станути понад рівень буденної людини“ і немає відваги „ступити на инший шлях, чим на буденщиною широко утоптаний“; мріє стати європейцем і остаєт ся тільки Рутенцем;—і опісля він незадоволений з батька, з „зелізної“ матери, з суспільности і „найбільше“ з себе, та жалують ся, що йому не вдало ся „вилупити ся цілковито з лущини мужицтва“ і через те він „топчеть ся на одному місці без ширшого горизонту“. Загалом Богдан Олесь—се чоловік важкий, пасивний, без ініціативи. Він пів мужик, пів інтелігент і коли скласти ті половинки до купи, — виходить сотворінне, якому назва:—Рутенець...

До галерії жінок Кобилянської прибуває ще одна—Маня Обринська. Маня в дечім подібна до Олени з „Людини“ і Наталки Верковичівни з „Царівни“. Вона ніжна, горда, замкнена в собі, аристократка духом, і при тім усім пасивна та терпелива до загибелі. Вона займається жіночим питанням і мріє про самостійність, перше всього про здобуте висшої просвіти, але обставини, серед яких приходить ся їй жити, ломлять її, й вона змушена прийняти місце домашньої вчительки а потім вийти заміж за Богдана Олеся. І ще яку довгу кладку вона переходить, щоб зайти до серця такого Олеся і скільки наруг мусить витерпіти від такої жорстокої жінки, як мати Олеся, щоб стати їй невісткою. Для нас неясна психіка Мані:—горда аристократка духом і кладе своє я на жертвеннику покорі для пів-інтелігента, пів-мужика Олеся; мати Олеся явно показує їй свою ненависть, а навіть бере від неї лихварські проценти, а вона все-ж таки свідомо чи несвідомо старається здобути в неї ласку ради Олеся, який зовсім пасивно відносився до неї! Сила, яка пхає Маню в обійми Олеся — дасть ся засувати хіба резигнацією. Кобилянська, видаючи Маню заміж за Олеся, руководить ся принципом: „Wo das Harte mit dem Zarten sich paart, da gibt es einen guten Kland“. Правда, Маня представляє елемент „das Zarte“, але-ж Олесь зовсім не є „das Harte“, противно його я—не сталь, лише гутаперка. А вже така саможертва Мані для матери Олеся, як піклування ся нею в часі її недуги по вирятуюванню її нею від смерті підчас пожежі,—се вже незвичайний альтруїзм! У прощанні гріхів і любові Маня загалом перевищила людину і під пером Кобилянської виросла на ангела з ясною зорею на чолі та оливною галузкою в руці.

Інші особи, з якими стрічаємо ся в повісті, нарисовані сілюетково. З них найбільше ще виразно виступають: мати Олеся й Дора, його кузинка; Наталка Ливенко й Ірена Маріян.

Мати Олеся—се постать негативна, наскрізь несимпатична: се—інкарнація тупого, брутального егоїзму та жорстокости. Кобилянська кидає виправді пару промінчиків на сю жінку-потвору, але ті промінчики відскакують від її постати. Материнська любов та на борзі склевне примире з Обринськими (нешире й театральне), ані дрібки не прихилиють серця до особи старої Олесевої.

Дора своїм характером нічим не відбігла від свого прототипу, Олесевої матери; вона її вірна копія і коли не перевищить її у дальшій своїй житті, то в кождім разі дорівняє своїй учительці.

Наталка Ливенко—дівчина граціозна, пристрасна, капризна й небезпечна. В неї все „напятий лук“, і „хто-б не був той нещасний, що наблизив ся до неї, хоч-би у найліпшій намірі, вона з недовірчivosti своєї вдачі мірить у нього без надуми і стріляє“.

Ірена Маріян вкінці—се наскрізь невинне, просте, любе, щепетливе сотворіння;—барвистий мотиль, що купає крила в сонці і цілує ся з пахучими квітками.

Акція розвивається в повісті зикзаковатою лінією. Кобилянська збудовала свою повість з той спосіб, що на своїм ситуаційнім пляні поставила на однім кінці Олеся а на другім Маню, між ним поклала різні перешкоди й веліла їм одружити ся. Коли-б герої повісті були активні, вони швидко перемогли-б ті перешкоди, одну по другій, і повість

кипіла-б житем, але, що герої пасивні, перешкоди усувають ся їм пияво, вони довго топчуть ся на однім місці, йдуть до себе на стрічу ліниво, майже байдужно, і наслідком того повість стає зикзаковатою: на переміну кипить у ній жите і дрімає нудьга.

Епізоди повісти такі, як стріча Олеся з Манею на кладці, їх нічна їзда лісом, душевий двобій Нестора з Наталкою, оповідання про павука й смерть Нестора — се правдиві перлини таланту Кобилянської.

Мова в повісти важка. Коректа погана. Тло повісти — сіре і млисте. Тільки часом прояснює його золоте сонце. Овія — душна. Читач жде бурі й обнови.

Михайло Мочумський.

Іван Франко: *Петрії й Довбушки*. Повість у двох частях. Друге перероблене видання. Із 6 образками і портретом автора. Чернівці 1913 ст. 292 80.

Перше видання сеї повісти, друкованої в „Друзі“ 1875 — 76 рр. се одна з перших праць Франка. Друкована в мало популярній часописі, етимологічною правописею, — вона скоро була забута майже і тільки історики літератури згадували про неї. До її популярности причинили ся, очевидно, найбільше самі її недостатки, а ті знов пішли головню звідти, що молодий автор не вмів тоді стати на власний ґрунт і ноги, а весь час намагав ся писати загальною тоді манерою і улягав чужим впливам. Не диво, що тепер, при другім виданню повісти автор — який зразу мав намір подати в 2-ім виданню „документ тільки літературного смаку того часу, коли вона була писана“ — в часі редагування бачив себе змушеним „робити що-раз більше перемін, не тільки в висловах самого оповідання, але також у самім плані повісти. Вийшло з сего, що деякі розділи треба було переробити зовсім наново, — инші пропускати, всю композицію значно упростити, і нарешті відкинути цілу „третю часть“, яка не посуває акції далі, а тільки являється рядом сцен, без яких може обійти ся повість, доведена до кінця другої части“.

Якого рода були ті поправки — говорить автор у посліслові, мотивуючи zarazом, чому так було в первіснім виді: „Поперед усього треба було робити багато скорочень, викидати багато зайвих описів ситуацій, покликів до читача, ліричних уступів, авторських рефлексій та моралізацій, плодів незрілої фантазії та невиробленого смаку. Такі відскоки від простого та природного ходу оповідання були тоді в моді в галицько-руським письменстві, а де-що до того додадо ся в мене під впливом гімназіальної лектури, особливо таких письменників як Шекспір, Шіллер, а ще ближше спеціально для сеї повісти, німецьких повістей Г. Т. А. Гофмана „Kater Mur.“ і „Elixire des Teufels“ та французької повісти Евжена Сі „Вічний жид“. Не без впливу лишила ся також популярна тоді італійська повість в польським перекладі „Rinaldo Rinaldini, wielki bandyta włoski, яку ми ще в низшій гімназії читали з великим зацікавленням“.

Як бачимо — сам автор зовсім об'єктивно дивить ся тепер на свою першу повість, яку написав маючи двадцять літ. Її артистичний бік можна оцінювати тільки оком тодішнього часу — бо так тільки зрозуміємо її структуру. Але як автор не писав в чужій манері, все

таки пізнішого Франка можемо тут бачити в тому, як він намагається підійти до деяких справ і схопити де-які квестії суспільного життя. Слідно подув нових думок, на всякий случай видко, як автор не вміщується в тій повісті, як думка його окремо кудись вибігає від часу і працює самостійно. Другої такої повісті Франко не написав і не міг був написати: перейшов рубікон і пішов далі своєю дорогою в літературі.

М. Євшан.

О. Комар: *Томаш слави добував...* Сатира. Коломия 1913 ст. 32.8°.

М. Василів: *Педагоги.* Сатира. Коломия 1913 ст. 60.8°.

Не хочу тут рецензувати обох тих „сатир“, нотую їх радше як „окази української сатири“. Перша з них має деякий інтерес як відгук голосної правописної полеміки, яку розпочав, а радше дав привід доцент Томашівський в „Ділі“. І про нього тут співає автор сатири, зображуючи його подвиги та іритацію. Справді — та війна варта сатири, але не такої як Комара. Річ зовсім невдатна і як сатира і як твір поетичний — і похвалити її могло лише „Діло“. Друга сатира, написана більше гладко. Але за те сатиричного нерву тут ще менше, все виходить якось блідо, без соли, без іскор та й тема — сатира на „педагогів“, т. е. учеників учительської семінарії в Чернівцях — занадто локальна аби могла збудити ширший інтерес.

Одним словом — нова українська поезія і література на гумор і на сатиру так як-би не здібна. Не уміємо ані сміятися, ані показати зуби в сатирі — се не втішний симптом. А відтак ще: проби сатири являються в Коломиї, а не видно їх там, де головні варстати літератури.

М. Євшан.

Russica. Розвідки й статі. Бібліотека „Діла“ під редакцією Василя Панейка. Львів, 1913.

Книжка ся складаєть ся з передмови редактора, оригінальної статі д. Дм. Донцова „Російські впливи на українську психіку“, переложених двох статей німецького публіциста Карла Нецеля „Духові пута сьогочасної Росії“ і „Людяність і почуття права в Росії“, статі польського публіциста М. Здзеховського „Російський максималізм“ і знова з переложеної німецької статі Макса Нордау: „Парижські нетри“. Як бачимо добір авторів пестривий.

В передмові редактор заповідає, що се будуть статі, що „критично ставлять ся до духа російського суспільства, до витворів російської культури і до впливів її на инші суспільства“. Потім вияснює, що він розуміє під такою критикою, а іменно — „критично ставити ся — ще не значить відемно осуджувати. Значить воно розкласти на складові частини те, що нам даєть ся як російський дух і російська культура, та мірилами певного філософічного, культурного, суспільного чи національного світогляду оцінювати, котрі складники того, що йде до нас від Росії, справді варті, котрі безварті, котрі байдужі, котрі шкідливі, котрі належить собі присвоїти, котрі відкинути“. Так говорить ся в передмові і на се можна писати ся. Нам, як нації, що працює над сотворенням рідної культури, української, ревізія наших відносин до Росії ян конечно, конечноість її стає тим більшою для російських Українців, що залиті російщиною, потрібна також конче ревізія відносин наших до Поляків, серед яких так близько живуть галицькі Українці. Тому вся-

ке критичне ставлення ся до впливів наших сусідів, наколи воно лише критичне справді, треба радо читати.

Одначе висше названі статі, виключаючи статтю д. Донцова, не є ніякою критикою російщини. Зі статей Нецеля, смішних і наївних в своїй дрібязковості, так і чуги лише ненависть Німця до Росіян-словаи. Тут відкидає ся все, що добре і зле в російській культурі; ідейність російської молодіжи, яка все таки відома поза Росією, уважає Нецель за рід молодечої розгульності, щира праця російського студента, його посвята, готовість для святої справи віддати на вагу й жите се для Нецеля більш нічо як розгульність, мабуть рівна розгульності німецького бурша; „роздїлалъ“ він і професорів, яким — на його думку — сліпо вірять суспільність, і накладні, що друкують підручники суспільної економії, де капіталізм розбиваєть ся в пух і прах, а котрі то накладні лихо оплачують робітників (ст. 45);—се має бути примір на відсутність згоди між житем і світоглядом. Але зараз за кільза сторін, запевнивши читача про свою любов до Росії, і про прислугу, яку робить тими статтями Росіянам, він забуваєть ся тай знаходить цінні звязки будучности в російському духу: „Передовсім у виразнім зусиллю погодити жите зі світоглядом“ (ст. 50). Багато дечого доброго написав Нецель, але се не є критичне ставлення ся до російської культури, бо де є ненависть там нема об'єктивности, а без неї говорення в справах, за які береть ся Нецель, се пуста полова, що не лишає нічого, лише несмак.

Є тут і стаття проф. Здзеховского. Сей вже нищить Росію цілком—але те нищення то лише чорний шовінізм польського націоналіста, знаного зі своїх виступів проти української культури. Цінність тої статі означає твердження—глупе і перестаріле—що російську революцію зробили жида (ст. 108). Sapienti sat.

До комплекту додав ще редактор статтю Нордау. І гицлівські апетити задоволені. Нордау поратунок проти неладу, яким пересякнена на його думку російська література, знаходить високо... високо бо аж на пибениці... у ката. І його ніжні, делікатні чуття, культурний смак, моральні почуття, гуманність безмірно радує те, що „судії видають знов засуди смерти, власть прикладає закон, Дайблер знов мусить пустити в рух свою машину (гільотину) й дістає часто нагоди до вправи“ (ст. 118). З якою задоволеною приемністю виповідає автор свої слова, які є ганьбою культури XX віку, а український редактор підписує ся, без застережень навіть, під сими дикими словами! В „Ділі“ се менше нас дивувало би, не раз вже там можна було вчитати, які способи пропонує воно в борбі з противником, хотай би доноси й анеї до поліції, щоби арештувати москвофілів. То етичний спосіб боротьби „Діла“, але чейже в бібліотеці „Діла“, до того в книжці, яка має так важні завдання, можна було справу поставити культурно і серіозно.

Разом з тими статтями, які лише понижали справу критичного ставлення ся Українців до культурних російських впливів, знаходить ся дуже гарна стаття д. Донцова. Думки, висказані тут, влучні, автор справді критично і основніше критикує російщину, заступаєть ся над модерним москвофілством. Говорить, що ціле українське жите пересякнуте російщиною, „читачеві української преси російської України не раз зда-

єсть ся, що чимало так. зв. свідомих Українців ще й досі не розв'язало собі старого питання: яка в них душа—„хохлацкая или русская“?—і все те ілюструє примірами й цитатами з українських газет. Стаття під кожним взглядом інтересна, заслугоє на пильну увагу, дає багато точок до дискусії,—але товариство висше згаданої кумпанії псує ціле її вражіння. Дивно, як д. Донцов згодив ся сидіти за одним столом з такою кумпанією і в одній книжці містити свою статтю.

І. Лизанівський.

Нові книжки.

Вол. Леонтович: Старе й нове. Оповідання. Видання Тов. прихильників української літератури, науки і штуки. Київ 1913, ст. 212, ціна 70 коп.

Артур Шніцлер: Останні маски. Переклад М. Грушевської. Видання тов. прихильників укр. літератури, науки і штуки. Київ 1913, ст. 24 ціна 10 коп.

Артур Шніцлер: Література. Комедія Переклад М. Грушевської. Видання Тов. прихильників укр. літератури, науки і штуки, ст. 32, ціна 15 коп.

Л. Пахаревський: Оповідання т. III. Видавництво „Вік“. Київ 1913, ціна 70 коп.

Лев Юркевич: Кляси і суспільство. Видавництво „Дзвін“. Київ 1913, ст. 50, ціна 20 коп.

М. Драгоманів: Чудацькі думки про українську справу. Третє видання. „Криниця“. Київ 1913, ціна 60 коп.

С. Васильченко: „Недоросток“. Комедія в 4 діях. Видавництво „Криниця“. Київ 1913, 65 ст. ціна 20 коп.

А. Кащенко: Борці за правду. Історичне оповідання. Полтава 1913, ст. 210, ціна 35 коп.

Антін Гапак: *Ілюстрований каталог* видавництв Товариства „Прогрес“ Вид. 2-ге. Львів 1913, ст. 32.

М. Василів. *Педагоги*. Сатира. Коломия 1913, ст. 60.

Звіт Краєвого Товариства господарського „Сільський господар“ у Львові з діяльності за рік 1912, Львів 1913, ст. 171—186.

IV звіт дирекції приватної гімназії з українською викладовою мовою Кружка Українського Товариства Педагогічного в Рогатині—за рік шкільний 1912—13. Львів 1913 ст. 110. 8^о.

Наша сила. Місячник просвітний, критичний і інформаційний. Вінніпег. 1913, рік 1, число 1.

Дмитро Донцов. *Сучасне політичне положення нації і наші завдання.* (Реферат виголошений на II всеукраїнським студентським зїзді в липні 1913 року у Львові). Львів 1913. (В-во Українського Студентського Союзу „Молода Україна“) ст. 31—8^о.

Іван Франко: *Дантова друга любов.* („Міжнародна бібліотека“ ч. 5) Львів 1912, ст. 33. 16^о.

Іван Франко: *Шість записів князя Іллі Острозського з р. 1535 — 1540*. („Міжн. бібл.“ ч. 6) Львів 1913, ст. 40, 16⁰.

Іван Франко: *Рутенії*. Типи галицьких Русинів із 60-х рр. мин. віку. („Міжн. бібл.“ ч. 7.) Львів 1913 ст. X+42. 16⁰.

др. Іван Франко: *Пяницьке чудо в Корсуні*. Студія, друге перероблене видання. („Міжн. бібл.“ ч. 10). Львів 1913, ст. 31. 16⁰.

др. Іван Франко: *Студії над українськими народніми піснями*, том I, частина 2-га. (Відбитка з „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка“) Львів 1913, ст. VІІІ+177—532—8⁰, ціна 5 кор.

Іван Франко: *Паницизняний хліб і інші оповідання* („Дешева бібліотека“ ч. 10). Львів 1913, ст. 48. 16⁰.

Іван Фрако: *Вірші на громадські теми*. Ювілейне видання: („Дешева бібліотека“ ч. 11). Львів 1913, ст. 24. 16⁰.

Іван Франко: *Петрії й Довбушуки*. Повість у двох частих, друге перероблене видання. З 6 образками і портретом автора. Чернівці 1913, ст. 294. 8⁰.

Тарас Франко: *Старе вино в новім місї*. Вибір веселих віршів із Катюля, Горація і Марціяля. Львів 1913, ст. 51. 16⁰.

Тарас Франко: *На крилах гумору*. Збірка веселих віршів. Львів 1913, ст. 63. 16⁰.

Василь Пачовський: *Ладї й Маренї терновий огонь мій*.—Лірична драма з ілюстраціями. („Новітня бібліотека“ ч. 14—18). Львів 1913, ст. 200. 16⁰.

Василь Пачовський: *Нарис історії мініятури по рукописам*. Львів 1913, ст. 64. 8⁰.

Богдан Лепкий: *Маркіян Шашкевич*. З ілюстраціями. Написав... Коломия 1913, ст. VІІІ+108. 16⁰.

Аркад. Аверченко: *Гуморески*. Перевід з російського. Коломия 1913, ст. 60. 16⁰.

Ганна Барвінок: *Русалка*. Оповідання Коломия 1913, ст. 74. 16⁰.

Анрі Бергзон: *Вступ до метафізики*. Переклав Євген Яворовський. Коломия 1913, ст. 79. 16⁰.

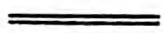
Андрій Чайковський: *Віддачив ся*. Оповідання з козацької давнини для української молоді. Львів 1913, ст. 147. 8⁰.

Тисяча й одна ніч. Арабські вазки ІІІ. Переклав С. Дольницький, друге видання У Львові 1913, ст. 324. 16⁰. Накладом Укр.-руської видавничої Спільки, ціна К. 1'80.

Борис Грінченко: *Чудова дівчина та інші оповідання*. Бібліотека „Молодість“. Видання тов. „Просвіта“ в Катеринославі № 4. Київ 1913, ст. 174, ціна 35 коп.

Звіdomлення українського літературно-артистичного товариства „Просвіта“ у Катеринославі за рік 1912. З 8-ма малюнками. Катеринослав 1913, ціна 10 коп.

П. Е. Стоянь: *Краткій толковий словарь русскаго языка*. Изданіе В. Я. Макушкина. С.-Петербургъ 1913, ст. 704, ціна 60 коп.

ЗМІСТ ШІСТЬДЕСЯТЬ ТРЕТЬОГО ТОМУ

За липень,—серпень, вересень 1913 р.

I. ПОЕЗІЇ.

	сторінка.
<i>Петро Стах:</i> Еспанка	13
„ Оргія	17
„ Падуча зірка	17
„ Шлюб	18
<i>О. Олесь:</i> Заходе сонце	26
„ Ти не прийшла	26
<i>Я. Жарко:</i> Небесними шляхами	50
„ То не біла чайка	50
<i>Гр. Чупринка:</i> Сад	56
„ Степ	56
<i>М. Вороний:</i> Іван Франко	269
<i>П. Стах:</i> Чайка	291
<i>О. Олесь:</i> Італійська ніч підкралась	343
<i>Гр. Чупринка:</i> Рондо	399

II. ПОВІСТІ, НОВЕЛІ, ДРАМИ, МЕМУАРИ.

<i>О. Олесь:</i> При світлі ватри (етюд)	3
<i>В. Леонтович:</i> Совість (оповідання)	9
<i>С. Гнідий:</i> Анничка (оповідання)	27
<i>М. Могиланський:</i> М. Коцюбинський (спомини)	51
<i>Л. Пахаревський:</i> Сентиментальне оповідання	57
<i>А. Крушельницький:</i> Ірена Оленська	69
<i>Нат. Романович:</i> Мандрівниця (кінець I части)	115
<i>С. Тобілевич:</i> Житє Івана Тобілевича (Карпенка-Карого)	161, 375
<i>О. Олесь:</i> На свій шлях. Етюд	317
<i>В. О'Коннор-Вілінська:</i> У председателя	333
<i>Ничий:</i> Скарга	344

Грація Деледда: Лихим шляхом (перекл. Н. Кибальчич) 189, 410

III. ЛІТЕРАТУРА, НАУКА, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЄ.

	сторінка.
<i>Ол. Грушевський</i> : З життя українського гуртка в Петербурзі 1858—1861 р. . .	20
<i>М. Грушевський</i> : На українські теми	153
<i>М. Залізняк</i> : З новітньої літератури про національне питання . . .	170, 388
<i>А. Чекин</i> : Шотландська автономія	222
<i>С. Черкасенко</i> : З українського життя	234
<i>М. Грушевський</i> : Соревнітний подвиг	258
<i>Ол. Колесса</i> : Наукова діяльність Ів. Франка	360
<i>М. Евшан</i> : Іван Франко	269
<i>Рост. Заклинський</i> : Франко як публіцист	293
<i>М. Грушевський</i> : Після балканської війни	321
<i>Юр. Сірий</i> : Август Бебель	400
<i>М. Євшан</i> : З приводу другого всеукраїнського зїзду студентства	404
<i>Л. Краєвий</i> : Другий ісеросійський зїзд кооперативний в Києві	438
<i>М. Данько</i> : Балканська війна	443

IV. БІБЛІОГРАФІЯ.

Записки Українського Наукового Товариства в Києві—*В. Дорошенко*;
С. Васильченко: Недоросток—*Л. Чулий*; Марія Проскурівна: Од сїна до соло-
ми—*С. Черкасенко*; Тарас Франко: На крилах гумору—*Ів. Лизанівський*; Гр.
Гетьманець: Хто такий Тарас Шевченко *М. В-ий*; Я Чепіга: Проблеми ви-
ховання—*М. К-чук*.

Записки Наук. Тов. ім. Т. Шевченка у Львові—*В. Дорошенко*; А. Шнідлер:
Література і Останні маски—*Л. С.-Ч.*; О Кобилянська: Через кладку—*М. Мо-
чульський*; Ів. Франко: Петрії і Довбушуки—*М. Евшан*; О. Комар: Томаш слави
добуває і В. Василів: Педагоги—*М. Евшан*; Russica—*Ів. Лизанівський*.

